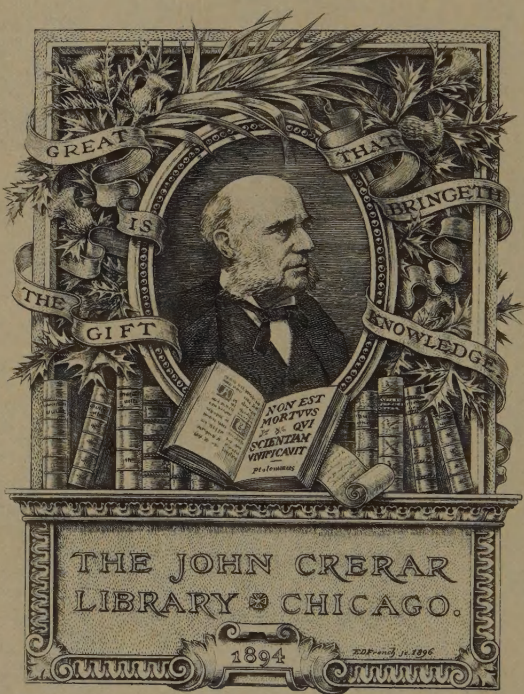

School of Theology at Claremont

1001 1428025

Withdrawn from Crerar Library

The Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT

WEST FOOTHILL AT COLLEGE AVENUE
CLAREMONT, CALIFORNIA

CT
1158
S3
S3
BIJ DE UITGEVERS DEZES ZIEN MEDE HET LICHT:

Dr. G. D. J. SCHOTEL,

DE ABDIJ VAN RIJNSBURG.

MET PLATEN.

Gebonden in keurig linnen band, met vergulden titel en stempel.

Prijs: f 4.90.

IETS OVER

HIERONYMUS VAN BEVERNINGH

EN

BRUNO VAN DER DUSSEN.

Prijs: f 2.00.

IETS OVER DE UITWENDIGE GEDAANTE

VAN ONZEN

HEER JEZUS CHRISTUS.

Gebonden in linnen band, met vergulden stempel.

Prijs f 1.25.

Theology Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

THE
JOHN CRERAR
LIBRARY

THE
JOHN CRERAR
LIBRARY

Steendruy P. W. M. Tra.

LIBRARY 20
2

ANNA MARIA VAN SCHURMAN.

DOOR

DR. G. D. J. SCHOTEL,

PREDIKANT TE TILBURG.

MET PORTRET EN FACSIMILE.

'S HERTOGENBOSCH,
GEBROEDERS MULLER.

1853.

R.A.

AAN HARE KONINKLIJKE HOOGHEID,

WILHELMINA FREDERIKA ALEXANDRINA ANNA LOUISA,

KROONPRINSES VAN ZWEDEN.

KONINKLIJKE PRINSES!

Ik bied Uwe Kon. Hoogheid de levensschets aan van eene Nederlandsche vrouw, zoo als er welligt geen tweede geboren werd; die door alle beschaafde volkeren groot genoemd is; wier lof, schoon reeds bijna twee eeuwen over haar nederig graf zijn heengegaan, nog op de lippen zweeft van elk, die gevoel heeft voor het schoone en

209.279
Withdrawn from Crown Library

L300

259524

A5844

goede — de levensschets van Anna Maria van Schurman....
„de onvergelykelijke,” „het wonder harer eeuw.” Zóó
noemden haar uwe Vaderen, Koninklijke Prinses! Zóó
Elizabeth van Boheme, de dochter en zuster van Konin-
gen, de achterkleindochter van onzen Willem I, die haar
niet slechts als geleerde en kunstenares bewonderde, maar
haar om hare innige vroomheid liefhad en een verbond van
vriendschap met haar sloot, dat alleen door den dood verbro-
ken kon worden. Zóó de jeugdige gemalin van Willem II,
de twaalfjarige Augusta Maria van Engeland. Naauwelijks
toch had zij den Nederlandschen grond betreden of men
schonk haar hare eigene beeldtenis naast die van Anna
Maria van Schurman, in een boek, dat aan de talenten
en deugden der laatste gewijd was, „opdat zij bij 't zien
van dat afbeeldsel gedenken zou aan de volkomenheden

van haar, wier contereitsel het was en tot navolging worden opgewekt." Zóó Frederik Hendrik en Amalia van Solms, die, wanneer zij hunnen hooge gasten de wonderen van Holland lieten zien, hen niet slechts door "den hoofschen Haag," naar het "wijsheidlievende Leyden" en het "magtige Amsterdam," maar ook naar het statige Utrecht voerden, om de "tiende Muse" "de eenige Schurman" te ontmoeten. "De eenige Schurman".... zóó, Koninkl. Prinses! noemden ook de beroemdste geleerden van uw nieuw vaderland de "jonkvrouw van Utrecht." Geen hunner keerde uit Holland naar het Noorden terug, zonder haar hunne hulde gebragt te hebben, en hunne schriften kunnen het nog getuigen, welk een diepen indruk zij op hen gemaakt heeft. Die hulde bewezen haar een Sam. Bochart, een Sperlingius, een Esbergius en velen met hen;

die hulde bewees Zij haar die eens dezelfde kroon droeg, welke, God geve het, Uw hoofd en dat Uwer nakomelingschap zal sieren.... Christina, Koningin van Zweden. Ook zij meende niets gezien te hebben, zoo zij „de eenige Schurman” niet gezien had.... „De éénige Schurman!” mogt ook Gij, Koninklijke Prinses, haar, na het doorbladeren van dit boek zóó noemen! wel éénig als geleerde en kunstnares, maar niet éénig meer in liefde tot God en Jezus, in vroomheid van hart en heiligheid van leven, zoo Gij wandelt gelijk zij gewandeld heeft. Hierin kunt Gij haar navolgen, gelijk worden, overtreffen! En is Jezus voor U, die Hij voor haar was, de Vriend uwer ziele, dan bezit Gij een schat, dien geen menschelijke magt U kan ontrooven, dan kunt Gij hare overige talenten wel derven, dan wacht U eene kroon, veel heerlijker, veel kostbaarder dan die de aarde U

kan aanbieden, en wat zij U geeft, magt en grootheid, roem en eer, troon en scepter, — het heeft alles slechts in zoo verre waarde voor U, als het kan dienen tot verheerlijking van uwen God en Heer, tot uitbreiding van Zijn rijk in Uw hart en in dat van hen, die Hij onder U gesteld heeft.

Koninklijke Prinses! God zegene U als Vorstin, als Gade, als Moeder! Blijf de wellust van hen die door de teederste banden, die der bloedverwantschap en der vriendschap, aan U verbonden zijn! De liefde uwer onderdanen moge eenmaal U de zwaarte der kroon, die u wacht, doen vergeten! Maar vergeet ook Uw oude Vaderland niet, het land waar Uwe Ouders, Uwe Zuster en zoo vele dierbare verwanten en vrienden wonen, waar Uw wiegje stond, Uw broeder rust, waar zoo velen aan U denken, voor U bidden! Bidden dat de Heer U een lang en gelukkig leven schenke, een zacht

en rustig sterfbed bereide! O mogt Gij als Anna Maria van Schurman sterven! — als zij kunnen juichen „naar de eeuwigheid! naar de eeuwigheid!” — en dan als zij aan de borst van Jezus insluimeren.

Dit bidt ook voor U, Koninklijke Prinses,

Uwer Koninkl. Hoogheid Ootmoedige Dienaar.

Dr. G. D. J. SCHOTEL.

TILBURG, 20 September 1853.

VOORREDE.

Wij bieden U, geachte Lezers, een eenvoudig verhaal van het leven en de denkwijze onzer beroemde landgenoot ANNA MARIA VAN SCHURMAN aan. Mogt het aan uwe verwachting niet voldoen, bedenk dan dat alle menschelijk werk onvolmaakt is, en stemme U tot zachtmoedigheid bij het beoordeelen, de verzekering, dat ik, in weerwil van herhaalde pogingen, niet alles wat licht en leven aan mijne schets kon bijzetten mogt erlangen. Veel dat mogelijk niet meer bestaat, moest ik derven, maar zeer veel, dat mijne voorgangers misten, heb ik mogen gebruiken. Vroeg ik iemand zijne oude en nieuwe boeken, gaarne stond hij ze mij af, of hielp mij met zijn raad, of maakte mij in andere opzigten mijne taak ligter. Hunne namen heb ik hier en daar vermeld; openlijk breng ik hun mijn harte-lijken dank toe, gelijk ook aan de heeren BANGA, AMERS-

FOORD, ROYAARDS, VETH, KRAM, HELDRING, HASEBROEK, KOENEN, VAN OOSTERZEE (*te Oirschot*) en anderen. Zoo het werk niet geheel en al de verwachting onbeantwoord laat, zal welhaast het leven onzer ANNA MARIA in de fransche taal volgen. Het spreekt van zelf, dat er zeer veel in achterwege zal moeten blijven, dat ik alleen mijnen landgenooten kon mededeelen, en sommige hoofdstukken er op een geheel andere wijze voor zullen moeten bewerkt worden.

De Heer geve, dat dit werk eenig nut stichte, en iets toebrengt tot bevordering van het heil onzer onsterfelijke zielen.

DE SCHRIJVER.

INHOUD.

EERSTE HOOFDSTUK.

	Bladz.
Anna Maria van Schurman, beoefenares der schoone kunsten.....	1.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Anna Maria van Schurman, beoefenares der taalkunde.....	25.
---	-----

DERDE HOOFDSTUK.

Anna Maria van Schurman, beoefenares der dichtkunst.....	39.
--	-----

VIERDE HOOFDSTUK.

Anna Maria van Schurman, beoefenares der wetenschappen.....	69.
---	-----

VIJFDE HOOFDSTUK.

Oordeel over Anna Maria van Schurman van hare tijdgenooten....	88.
--	-----

ZESDE HOOFDSTUK.

Anna Maria van Schurman in letterkundige betrekking met de be- roemdste geleerden van haren tijd.....	100.
--	------

ZEVENDE HOOFDSTUK.

Godsdienstigheid van Anna Maria van Schurman.....	132.
---	------

ACHTSTE HOOFDSTUK.

Jean de Labadie te Utrecht.....	154.
---------------------------------	------

NEGENDE HOOFDSTUK.

Anna Maria Schurman, eene discipelin van Jean de Labadie.....	172.
---	------

INHOUD.

TIENDE HOOFDSTUK.

	Bladz.
Anna Maria van Schurman in Duitschland.....	199.

ELFDE HOOFDSTUK.

Anna Maria van Schurman in Denemarken.....	229.
--	------

TWAALFDE HOOFDSTUK.

Anna van Schurman te Wiewerd.....	254.
-----------------------------------	------

AANTEKENINGEN EN BIJLAGEN.

Aanteekeningen.....	1—46.
---------------------	-------

BIJLAGE A.

Genealogia Schurmanniana.....	47.
-------------------------------	-----

BIJLAGE B.

Kunstwerken van de hand van Anna Maria van Schurman op het Stadhuis te Franeker.....	57.
---	-----

BIJLAGE C.

Lijst van geschilderde en gegraveerde portretten van Anna Maria van Schurman, die te Franeker niet berusten.....	66.
---	-----

BIJLAGE D.

Epigrammes.....	84.
-----------------	-----

BIJLAGE E.

Eximia pietate et insigni eruditione conspicuo viro domino Jacobo Revio Daventriensis ecclesiae pastori.....	106.
---	------

EERSTE HOOFDSTUK.

ANNA MARIA VAN SCHURMAN, BEOEFENARES DER
SCHOONE KUNSTEN.

Antwerpen was in het midden der XVI eeuw eene der rijkste en magtigste steden van Europa. Geene stad, tuigt de geschiedenis, was bij haar te vergelijken. In het bezit van den wereldhandel op de ruimste schaal, stroomden vaak tweemaal daags meer dan 5000 kooplieden naar hare beurs, waarop in ééne maand meerdere en grootere zaken dan te Venetië, in haar bloeiendst tijdperk, werden afgedaan. Naauwelijks ging er een dag voorbij, of men zag er minstens 500 schepen, met allerlei koopwaren bevracht, af en aan zeilen en jaarlijks werden er vijfhonderd millioenen zilver omgezet. Soms bezochten haar meer dan 200,000 vreemdelingen in een jaar, en eens kwamen 1300 huisgezinnen uit Spanje de reeds talrijke bevolking dezer wereldstad vermeerderen. „Antwerpen,” zongen de dichters van dien tijd, „is Europa's tempel, de kroone der wereld.” Hier bloeiden kunsten en wetenschappen, terwijl elders nog

middeleeuwsche duisternis heerschte; hier vond Erasmus vele geleerden, terwijl hij er in Dordrecht niet één ontmoette; hier begon het licht der hervorming te dagen, terwijl men elders nog in den bangen nacht van dwaling en onwetendheid rondtastte, en terwijl in andere steden, waarover Karel V den scepter voerde, de keizerlijke bloedplakaten tegen de ketters met strengheid werden gehandhaafd en schavot en brandstapel de bloem harer ingezetenen bedreigden, gedoogde de regering van Antwerpen niet, dat de kleine gemeente, die zich binnen hare muren gevestigd had, in de stille uitoefening van hare eeredienst zou gestoord worden. Tot deze gemeente behoorde reeds menig fier edelman en deftig poorter der stad, en onder de eersten Frederik van Schurman, even uitmuntend door gaven van geest en hart als door adel en rijkdom. Hij was gehuwd met Clara van Lemens, eene afstamming uit het edele huis van Lumey, die hem reeds twee telgen (Abraham en Clara) geschonken had, toen de mare zich verspreidde, dat de hertog van Alva aan het hoofd van een magtig heir naar de Nederlanden in aantogt was. Dit gerucht verwekte algemeene ontsteltenis. De koning hadde niemand kunnen zenden, die gehater was dan Alva. Zijn naam alleen joeg schrik aan. Men kende hem als een dapper krijgsman, maar ook als een trotsch, hardvochtig, onhandelbaar en onverbiddelijk Spanjaard. Nog was zijn raad aan keizer Karel gegeven, om het oproerige Gend te verdelgen, niet vergeten. „De straten weêrgalmden van lamentatiën,” en zij die tot nu toe geprangd zaten tusschen huis en hof, maag en vriend daar binnen en vrijheid daar buiten, namen nu ijlings de vlugt, de een naar Engeland, de ander naar Duitschland, sommigen naar Frankrijk en Italië. Frederik van Schurman

besloot de gevolgen dier gevreesde komst af te wachten; doch toen de raad van beroerte de vierschaar begon te spannen; toen aanwezenden en afwezenden, levenden en dooden er voor gedaagd werden, vervolgingen uitbraken, welke alleen kunnen vergeleken worden bij die van Sylla, Marius en die der beide driemanschappen, schandvlekken der romeinsche geschiedenis; toen de hoofden van Egmond en Hoorne op het schavot te Brussel vielen, — toen achtte hij het raadzaam met zijn huisgezin Antwerpen en het vaderland te verlaten. Langen tijd zwierf hij als balling rond, nu eens vestigde hij zich te Frankfort aan den Main, dan te Hamburg, eindelijk te Keulen, waar hij in het jaar zijner aankomst (1593) den pelgrimsstaf nederlegde en in het graf ruste vond.

Terwijl de familie Van Schurman door Duitschland zwierf, bloeide er te Nuits een niet minder edel en godvruchtig geslacht, waarvan de jonker van Harf het achtbaar hoofd was. Vroeger was hij belijder van de R. C. godsdienst; maar zijne echtgenoot Lucie Slaun, eene leerlinge van Bucer, toen deze in 1541 en 1542 in het keurvorstendom het Evangelie verkondigde, had hem voor de hervormde belijdenis gewonnen. Wel hoopte hij in zijne moederstad bij zijne vaders vergaderd te worden; doch hij morde toch niet, toen hij in hoogen ouderdom door de Walen en Spanjaarden van zijne bezittingen beroofd en van zijn erf verdreven werd, zich troostende met de gedachte, „dat de goederen die hij verloren had vergankelijk waren, dat hij het beste behouden had, en dat geen vlammen het woord, in zijn hart gegraveerd, konden uitdelgen.” Te Keulen, werwaarts hij de wijk had genomen, vond hij vele geloofsgenooten. Onder den keurvorst aartsbisschop Herman, graaf van Wied, die in 1536 en met beteren uitslag van 1542 tot 1546 pogingen deed, om de

hervorming in zijne staten in te voeren, hadden zich hier eenige Nederlanders, reeds in het midden der XVI eeuw nedergezet, om God naar hunne overtuiging te dienen, en thans bestond er zelfs eene geheime hervormde gemeente, die niets te vreezen, alles te hopen had van Salentinus, graaf van IJzenburg en later van Gerhard, graaf van Waldburg-Truchses, welke na elkander den keurvorstelijken en aartsbischooppelijken zetel beklommen en in spijt hunner waardigheden het celibaat vaarwel zeiden en de nieuwe leer omhelsden. Aan deze gemeente sloot zich de familie Van Harf en Van Schurman aan. In hare godsdienstige vergaderingen ontmoetten zij elkander dagelijks, en leerde Frederik van Schurman, die, na den dood van zijn vader, van zijne reizen door de hertogdommen Gulik en Neuburg te Keulen wedergekeerd en nu het hoofd van zijn geslacht was geworden, de godvreezende en bevallige Eva van Harf kennen. Van dezelfde godsdienstige belijdenis, even vroom van hart, van gelijke geboorte, niet minder bedeed met de goederen der fortuin, was er niets dat eene nadere verbindtenis kon beletten, en een van de leeraars der kruisgemeente legde den 5 November 1602 de handen van beiden in elkander. Uit dit huwelijk werd Anna Maria van Schurman den 5 November 1607 te Keulen geboren; twintig jaren nadat Joost van Vondel, gelijk zij door de Voorzienigheid bestemd om eenmaal der jeugdige Nederlandsche republiek tot een harer schoonste sieraden te worden, in dezelfde stad het levenslicht aanschouwde. Dit wisten de dichters der XVII eeuw, die, toen sommige geschiedschrijvers over hare geboorteplaats, gelijk de ouden over die van Homerus twistten, zongen van:

„’t Schittrend tweelingslicht in Agrippinaes veste.”

Kort na hare geboorte, mogelijk wel in 1610, toen er eene vervolging tegen de hervormden in Keulen plaats greep, verlieten hare ouders die stad en namen de wijk naar het Guliksche, waarschijnlijk naar het kasteel Dreiborn of Drimborn bij Schleiden, dat der familie Van Harf sedert 1582 toebehoorde en waarop omtrent dien tijd een evangelisch predikant werd aangesteld. Hier leefden zij in stille eenzaamheid, geheel voor hunne kinderen, want behalve Anna Maria hadden zij nog drie zonen. De godsdienstige vorming van hun kroost vertrouwden zij aan niemand dan aan zichzelf toe, en zij wedijverden met elkander om de kiem van het groote en goede, dat in de veelbelovende telgen lag, met de teederste zorgvuldigheid te bewaren tegen alles, wat der ontwikkeling zelfs eenigzins hinderlijk zou hebben kunnen zijn. Welk eene rustige kalmte heerschte in dat vrome gezin! Welk een' diepen indruk verkregen de jeugdige gemoederen van de vaderlijke lessen over de eerste beginselen der geopenbaarde godsdienst, van de moederlijke vermaningen en teregtwijzingen, van de kinderlijke gebeden en gezangen, die zij hen aan hare schoot leerde stamelen! Hoe stemde de vriendelijke en innemende toon van den vader met de zachtmoedigheid en zorgvuldigheid der moeder overeen! In rijperen leeftijd herdacht Anna Maria nog vaak die gelukkige dagen en sprak zij met hooge ingenomenheid van hare vrome ouders en het huiselijk onderwijs, van hare innige liefde tot den Heere Jezus Christus, toen zij nog maar een meisje van naauwelijks drie jaren was; hoe zij, vier jaren oud, met hare dienstmaagd, door hare moeder naar het veld gezonden om kruiden te verzamelen, aan den oever van een beekje bloempjes plukte, en door hare bewaakster verzocht om de eerste vraag van den Heidelbergchen

Catechismus uit het hoofd op te zeggen, bij de woorden: „dat ik niet mijns maar mijns getrouwen Zaligmaker Jezu Christi eigen ben,” met zulk eene onuitsprekelijke vreugde en zulk een innig gevoel van de liefde van Christus vervuld werd, dat alle volgende jaren de geheugenis er van niet konden uitwischen. Zoo hevig, ja zoo brandend was toen en later hare liefde tot den Heer, dat zij geen dierbaarder wensch koesterde dan om met zoo vele getuigen der waarheid, wier leven — het martelarenboek werd toen met Bijbel en Catechismus in de huisgezinnen nog dagelijks opgeslagen — zij diep in haar geheugen en hare ziel geprent had — voor Hem te mogen sterven, haar jeugdig aanwezen met zulk een’ heerlijken dood te mogen verwisselen.

Terwijl de ouders hare leermeesters waren in de beginselen der godsdienst, die zij met volle overtuiging des harten waren toegedaan en openlijk beleden, was de verstandelijke opleiding van haar en haren broeder toevertrouwd aan een uitstekend huisonderwijzer, die de familie Van Schurman niet verliet, toen zij in het jaar 1615 naar Nederland vertrok en zich te Utrecht vestigde. Anna Maria was toen acht jaren oud, wel klein en teeder van gestalte, maar uit haar bleek kinderlijk gelaat spraken reeds ernst en liefde, en in haar beziel en sprekend oog las men diependenkendheid en verstand. Haar jeugdig hart was onbedorven; geen speelgenooten hadden den indruk der ouderlijke lessen verstoord of verzwakt; geen schoolmakers het zaad der ondeugd in haren boezem gestrooid. Het spel was haar even vreemd gebleven als de school, die zij slechts twee maanden, toen zij nog in Duitschland was, had bezocht. Maar zij behoefde de schooltucht niet, om tot werkzaamheid haar aan te sporen, die reeds van hare eerste

jeugd af geen hooger genoeg kende, dan zich te oefenen in alle vakken van kennis en wetenschap. Zij behoefde geen prikkels, veel eer moest men haar vermanen den arbeid te matigen, opdat geen spoedige uitputting het noodlottig gevolg van te voorspoedige ontwikkeling en overspanning worden zou.

Vroeg gaf zij blijken van uitstekende gaven des geestes, onderscheidde zij zich door buitengewone scherpzinnigheid, juistheid van bevattings, helderheid, kracht en zelfstandigheid van oordeel, vlugheid van verbeelding en fijnheid van gevoel. Met kwistige hand had de natuur haar alles geschonken, wat haar tot een sieraad harer kunne verheffen en een schitterende plaats kon doen innemen onder de grootste vrouwen, niet alleen harer eeuw, maar van alle tijden en volkeren.

Nog had zij haar derde levensjaar niet bereikt, of zij las reeds de Heilige Schrift en den Catechismus. — Kinderboekjes dagteekenen van veel later tijd; „men gaf toen,” schreef een dichter, „slechts voedsel aen den geest uyt 't heyligh woort gewassen.” — Dat zij op dien leeftijd las bare geen verwondering: ook hare tijdgenooten de dochters van Johan van Beverwyck, Cornelia de Vos, en vele andere kinderen lazen, wanneer de meesten zich naauwelijks verstaanbaar kunnen uitdrukken; maar dit verdient opmerking, dat zij toen reeds verstond hetgeen zij las. De rekenkunst leerde zij zonder eenige inspanning, en zoodra hare kinderlijke vingers in staat waren de pen te besturen, kon zij niet alleen duidelijk schrijven, maar haar penneschrift werd spoedig kunstwerk, dat met dat van Coppenol, Lely, Gabelle, van de Velde en andere schoonschrijvers in fraaiheid, bevalligheid en losheid van trekken, en volmaaktheid van letterbouw kon wedijveren. Ook zij was „de fenix aller

pennen, wier ganzeschacht de diamanten stift verwon." Niet slechts overtroffen hare romeinsche, zoo kapitale als loopende en staande letters, de keurigste ooit door de persen der Elzeviers, Blaeus en Wetsteins voortgebragt; maar haar grieksch, hebreuwsch, arabisch, syrisch en ethiopisch penneschrift verkreeg allengskens zulk eene mate van volkomenheid, dat het waardig geacht werd door teekenen en graveerstift nagebootst te worden. Wij hebben schrift uit hare jeugd en gevorderden leeftijd gezien, dat ons lang in twijfel hield, of het wel door de veder kon gevormd zijn, en wie een' blik werpt op hare papieren schatten, in de kabinetten en museums bewaard, op dat arabisch handschrift, in eene lijst van knipwerk gevat; op dat gebed des Heeren (*l'oraison dominicale*) in oorspronkelijk schrift, met een' antieken rand van uiterst uitvoerig met veelkleurig en goud versierd bloemwerk omringd; of wel op dat album, welks blaadjes zij zelve beschreef, onder andere kunststukken harer schepping vroeger op het raadhuis te Franeker, thans te Leeuwarden bewaard; verwondert zich niet, dat haar penneschrift zoo vurig door hare tijdgenooten in hunne albums begeerd werd; dat onze vaders het voor aanzienlijke sommen kochten en het achter lijst en glas nevens de beste voortbrengsels van teeken- en schilderkunst eene plaats inruimden, of het in portefeuilles wegsloten; dat dichters het bezongen, lofredenaars het roemden, vreemdelingen, die het zagen, er in hunne brieven en werken van spraken, en haar den titel, waarop Theodosius de jongere, trotscher dan op zijn' keizerlijken was, — dien van schoonschrijfster (*calligraphiste*) — schonken.

Met hare jaren ontwikkelden zich hare talenten, in dezelfde evenredigheid als zij zich vroeger dan naar gewoonte vertoond hadden. Zij openbaarde welhaast eene overheer-

schende zucht om alles te leeren en alles wat kunstig was na te bootsen. Nooit had men een voorbeeld gezien van eene leerlinge, die zoo gelukkig slaagde in alles wat men haar voorlegde, of zij zelve goed vond te ondernemen. Haar begrip was uiterst vaardig, haar geheugen verwonderlijk vast en getrouw, haar blik juist, hare handen en vingers voegden zich naar alles, dat zij er van eischte. Nog telde zij geen zes jaren, of zij sneed reeds papieren afbeeldsels met schaar en pennemes, en niet alleen wanneer zij teekeningen of schilderijen tot haar voorbeeld nam, wist zij de natuurlijke gedaante en evenredigheid der voorwerpen in acht te nemen, maar ook dan, wanneer hare knipsels enkel gewrochten harer verbeelding waren. Vroeger, toen men meer prijs dan thans op de beoefening dezer kunst stelde, toen men de namen der gelieven kunstig te zamen gestrengeld en door festoenen van knipwerk omringd in de bruiloftszaal, of de familiewapens, tusschen geknipte allegoriën gevlochten, nevens de familieportretten ophing, toen er schier geene woning was, waarin de beroepswerktuigen van den eigenaar, in kunstig knipwerk wedergegeven, de wanden niet versierden, werden de knipsels van Anna Maria voor hoogen prijs aangekocht, tot modellen genomen en in kunstboeken bewaard. Thans zijn er slechts weinige proeven van hare buitengewone vorderingen in deze brooze kunst meer voorhanden. Enkele berusten te Leeuwarden. Daar aanschouwt men nog met verbazing die bloemen in hare ware grootte, zoo onnavolgbaar kunstig en natuurlijk geknipt, die vergeet-mij-nietjes, viooltjes, angelieren, astertjes, sterrebloempjes, kivietsgras en andere bloemen, elk met haar eigenaardig loof kunstig geschakeerd en gegroepeerd, en zoo uitvoerig behandeld, dat zelfs de meeldraadjes der planten niet gemist

worden. Die bloemen, door lint en draad te zamen gestrengeld, hangen als een festoen boven en slingeren tusschen de wapens van Van Schurman, Van der Haer, Graphens en Van Kinschot met baronnen-kroontjes er boven. Men weet niet, wat meer te bewonderen, de mate van geduld of de kracht van opmerking, de juistheid van navolging of de kunstvaardigheid der kunstenaressen.

Een ander knipsel stelt een boschje of heestergewas voor, geheel uit takken en bladen bestaande, met het naamcijfer onzer jonkvrouw er boven, en eene ster er onder. Onnavolgbaar schoon zijn ook die vergeet-mij-nietjes, korenbloemen en fantastische voorstellingen; dat muschje en puttertje boven en beneden de bloemen; die St. Marcus, den kop van zijn' leeuw streelende ter linker, dat vogeltje ter regterzijde in den rand der gemelde penneschriften. In andere knipsels bootste zij het kantwerk zoo sprekend na, dat alleen het gevoel kon overtuigen, dat men geen point d'Alençon voor zich had; waren hare vogels, vlin-ders en insekten zoo natuurlijk nagebootst en gekleurd, dat de hand er zich naar uitstreckte. Er was een leven, eene diepte in hare landschappen, zoo als men die in de keurigste teekeningen kan verwachten.

Maar niet slechts bootste zij de haar omringende natuur na, „hare schaar gaf ook onsterfelijkheid aan vorsten, vorstinnen en geleerden,” en hare afbeeldsels waren van een sprekende gelijkenis en wedijverden met die van Johanna Koerten, wier keurige en uitvoerige knipsels niet minder dan haar stik- en borduurwerk aan het wonderbare grensden, wier contereitsel van keizer Leopold I nog in Weenen bewonderd wordt, en van wie de dichters getuigden „dat zij leven gaf aan 't dun papier, ja, dat zoo ooit uit wangeloof 't papier werd aangebeden, men zich

zeker zou nederbuigen voor 't wonderwerk door Koerten's schaar gesneden." Holland heeft zich vroeger en later op vrouwen kunnen verheffen, die kunstig met mes en schaar konden omgaan; wier talenten door vorsten met milde geschenken zijn gehuldigd; doch allen erkennen de meerderheid der eenige Schurman. De graveerstift alleen kon hare kunststukken waardiglijk wedergeven.

Hoe naauwkeurig hare kunst de voorwerpen met hunne natuurlijke gedaante deed overeenstemmen, zij kon er echter in papier dat leven niet aan schenken, hetwelk de schilder geeft door zijn koloriet. Welke volkomenheid derhalve hare knipsels bereikt hadden, welhaast moest dit kinderspel (dus noemde zij zelve later haren arbeid) zwichten voor de behandeling van teekenpen en penseel, waarbij zij zich wederom het eerst (zij had toen acht jaren bereikt) tot de schoonste voorwerpen van de natuur, bloemen, vruchten, vogels, slangen, vlindertjes, rupsen en allerlei insekten en landschappen bepaalde, en in de nabootsing waarvan zij op nieuw eene hoogte bereikte, die slechts aan weinige kunstenaars vergund wordt. Dan, ofschoon zij later verwonderlijk vaardig kon teekenen en schilderen, ook in miniatuur, hare penseels-behandeling uitvoerig en naauwkeurig, haar koloriet behagelijk was, hare gelijkenissen treffend waren, heeft echter de uitkomst aan de hooge verwachting niet geheel beantwoord, en van al de kunsten die zij beoefende, is voorzeker de schilderkunst die, waarin zij de minste vorderingen gemaakt heeft, en wij kunnen in den lof, haar door vroegere en latere kunstregters toegezwaaid, niet in allen deele stemmen, en vooral met Claude Saumaise niet zeggen, dat niemand voortreffelijker schilderde dan zij. Haar ontbrak die schoone, geestige en vaardige schildertrant, die men in het werk harer tijd-

genooten zoo bewondert; men kan het haar werk aanzien, dat haar kunstsmaak niet verbeterd is naar de groote modellen der toen bloeiende meesters. Zij kon zich van eene vroeger aangewende stijfheid niet ontdoen. Indien Anna Maria in een ander tijdvak geleefd had, zou wellicht haar roem in teeken- en schilderkunst de grenzen van Nederland overschreden zijn, maar zij leefde in de dagen van Rembrandt, Maas, Bol en Cuyp, in het bloeiendste tijdvak der Hollandsche schilderschool. Daarenboven bepaalde zij zich meest tot de afbeeldsels van haar zelve, van hare bloedverwanten en van een' enkelen huisvriend, en geen vriendenraad of voorstellingen van eer en roem konden haar bewegen andere beeldtenissen op het doek te brengen. Gelijk in al hare overige kunsten heeft zij ook in de schilderkunst geen' leermeester gehad. Het blijkt echter, dat zij met Willem en Gerard Hondhorst omgang had, doch niet dat het aanschouwen van Gerard's werk, zoo krachtig en vol effekt van stijl, zoo stout van penseel, of de opmerkingen van dien meester, wiens talent Rubens zoo hoog achtte, eenigen invloed op haren kunstsmaak hebben uitgeoefend. Ook met Corn. Jansen van Ceulen, Joannes Lievens, Miereveld, Houbraken, Samuel van Hoogstraten, Schalcken en andere kunstenaars stond zij in betrekking. Hadde zij zich alleen aan teeken- en schilderkunst toegewijd en alle overige kunsten, hoe groot haar aanleg er ook voor was, ter zijde gesteld, zij ware gewis eene andere Rachel Ruysch geworden; maar thans kan haar slechts hoogere rang dan aan Barbara van den Broeck, Maria de Grebber, Maria Schalcken, Adriana Spilberg, Alida Withoos, Margaretha Walsraat, Margaretha de Heer, Anthonia Houbraken, en anderen harer tijdgenooten in deze kunst worden toegewezen. Een menigte teeke-

ningen met craijon, o. i. inkt en sapverw zijn nog, zoo in albums als in kunstverzamelingen, voorhanden, terwijl zoo in particuliere woningen, als in grootere en kleinere kabinetten voortbrengsels van haar penseel gevonden worden. Nu en dan ontmoet men ook door haar geteekende of geschilderde allegoriën, die zeer in haren smaak vielen en in later tijd de bevalligste voortbrengsels van vinding en parelen aan de kroon der kunsten genoemd werden. In gevorderden leeftijd, toen haar geest, door te veel boek-oefening uitgeput, voor geene langere inspanning vatbaar was, maar rust behoefde, nam zij nog nu en dan teekennen of penseel in de hand; ja in hoogen ouderdom liet zij deze oefening niet geheel varen, en onder andere portretten uit dien leeftijd behoort ook dat van Jean de Labadie, met het onderschrift van hare hand:

„Voicy le vrai portrait

„De Jean de Labadie

„Qui des premiers chretiens

„Nous rameine la vie!”

Of zij zelve haar naam op de rolle van het St. Lucas-gild te Utrecht liet schrijven, dan of zij eershalve onder de leden dier broederschap werd opgenomen, is onbekend. Wij weten alleen dat zij zuster van het gild was, en in het gildeboek als kunstschilderesse, beeldhouwster en graveerster vermeld staat. Met grooten lof wordt van haar beeldhouw- en boetseerwerk gesproken, en velen achtten het uitmuntender dan haar schilderwerk. Harde en zachte stoffen, marmer, ivoor, hout en was gehoorzaamden aan hare kunstige vingers. Zoo wel het eene als het andere kreeg onder hare behandeling een bevalligen vorm, waarin men natuur en waar-

heid herkende. Zeldzaam gebruikte zij hamer en beitel, meest altijd het mes. Zonder een' anderen gids dan haar eigen vernuft, sneed zij in elpenbeen en palmhout bloemen en vruchten, dieren en gebouwen, huiselijke en landelijke tafereelen, en welke voorwerpen zij ook scheppen wilde, zelfs afbeeldsels van haar zelve, harer betrekkingen en vrienden. Zoo bezit het koninklijk kabinet te Munchen het portret van haren vader en van haar zelve, beide *en medaillon* in elpenbeen gesneden. Een harer eigen afbeeldsels in palmhout was zoo treffend gelijkend en zoo keurig bewerkt, dat Gerard Hondhorst het met bewondering aanschouwde en meer dan duizend gulden waardig achtte. Te Leeuwarden zijn nog twee andere afbeeldsels van haar zelve in palmhout gesneden. Het eene stelt haar in dertigjarigen leeftijd voor, het andere, in een palm- en ebbenhouten doosje gevat, vertoont haar beeld met over het voorhoofd gekamde haren en over de wangen slingerende krullen, het hoofd met eene bloemkrans omringd, den sluijer achter in het haar vastgehecht, met parelen om den ontblooten hals, terwijl het laag uitgesneden kleed met kantwerk is gegarneerd. De uitdrukking van het gelaat is ernstig, de opslag harer oogen bij uitnemendheid fraai. Kunstkenners achten het een van de schoonste sieraden dezer verzameling; ook hare marmeren, ivoren en houten voorwerpen, vooral hare statuetten moeten buitengemeen bevallig geweest zijn. Haar boetseerwerk wedijverde met de voortbrengsels harer snij- en beeldhouwkunst in waarheid van voorstelling, uitvoerigheid en losheid van behandeling. Hare vruchten en bloemen waren van die der natuur niet te onderscheiden. Aan hare vogels en vlinders ontbrak slechts het leven; het zachte dons lag op hare perziken, de gele stof op de stofvezels harer bloemen. Marmer,

porfier, kristal, goud en andere metalen kon van Huysum niet kunstiger op doek dan zij in was nabootsen, en altijd bewonderde men hare juiste verdeeling van licht en bruin. Onder de overige bootseersels die zij in haar kabinet bewaarde, onderscheidde men bovenal haar eigen beeld, door haar voor den spiegel gebootseerd. Zij had er, zeide zij, gelijk Albertus Magnus aan zijn beeld, dat spreken kon, geen dertig jaren, maar toch dertig dagen aan gearbeid, wijl zij in die kunst vele dingen moest leeren, waarin zij door niemand onderwezen kon worden. De oogen van dat beeld vertoonden de hare in het klein en de oogappels hadden zulk een' helderen glans en zulk een' juisten omtrek, dat, wanneer het kastje, waarin het beeld gevat was, snel werd omgedraaid de oogen zich schenen te bewegen. De haren, op het fijnst bewerkt, waren volkomen natuurlijk en golfd en vrije lokken om het hoofd. De oogleden waren met zeer fijne haartjes als met een opgeworpen wal omgeven. De beeldtenis praalde bovendien met al den tooi der mode van dien tijd en de parelen van haren hals waren zoo natuurlijk nagebootst dat ieder ze voor echt hield: ja eene gravin van Nassau, die haar bezocht, was zoo vast in die meening, dat zij alleen overtuigd werd, dat zij door kunst gevormd waren, toen de kunstnaars eene derzelve met de naald had doorstoken. Dit kunstjuweel is verloren; eene harer moeijen, die het meer van nabij wilde beschouwen, liet het vallen.

Toen zij elf jaren oud was leerde zij in drie uren de borduurnaald behandelen, en sedert bootste zij landschappen met watervallen, bergen en heuvelen, dorpen, gehuchten met woningen, hoven met vruchtboomen en bloemen, sloten en sterkten, stroomen met schepen, op zijde, doek en tapijtwerk

allerkunstigst na. Nog zijn er overblijfselen van hare buitengewone vorderingen in die kunst aanwezig. Met verbazende vlugheid en sierlijkheid gebruikte zij den diamant en beschreef zij bokalen, roemers, fluiten, drinkschalen op schroeven en andere glazen, die zij haren vrienden en bezoekers ten geschenke aanbood. Op het deksel van een dezer glazen, door haar aan den beroemden oudheidkundige Joh. Smith te Nijmegen vereerd, las men in fiksche en bevallige trekletters: „*Hilaris cupis esse sodales?*” op den beker zelven: „*Pallada cum Baccho si bene jungis, eris.*” Een ander door Carl Gerard Hultman aan Jacobus Scheltema en door dezen aan den minister van Maanen geschonken glas berust nog bij de familie van den laatste. Het is dezelfde glazen beker, dien Viglius van Zuichem, president van den geheimen raad, kanselier der orde van het gulden Vlies, aan keizer Karel V, toen deze Utrecht bezocht, heeft toegebracht, en die naderhand op deftige gastmalen gebruikt werd, wanneer men hem al drinkende ronddraaide om met de lippen de plaats, die de keizer had aangeroerd, te treffen.

Op dit bruine glas trok Anna Maria met een diamant in sierlijke letters:

„Viglius Zuichemius.

„Al ben ik duister, mijn naam geeft luister.”

en voegde er haren eigen naam onder.

Maar niet slechts vormde zij zwierige letters en figuren, met onbegrijpelijke vlugheid schetste zij ook op het glas de beeldtenissen van hen die slechts weinige oogenblikken in haar gezelschap doorbragten; beeldtenissen, die

gelijk allen, die zij met mes, penseel en borduurnaald vervaardigde, door sprekende gelijkenis verbazing wekten. Zij verstond ook de kunst van op het glas te stippen of te drillen; eene kunst die later door Greenwood, Schouwman, Hollard en Wolf tot zulk eene hoogte is gebragt.

Met veel talent behandelde zij het graveerijzer. Zij graveerde deels naar de natuur, deels naar de meesterstukken van haren tijd. Men prees haar werk om zijne doorschijnendheid, helderheid van toon en uitvoerigheid, vergeleek het met dat der Goltziussen, Visschers, Delffen en Bloemharten. Maar niet minder bewonderde men haar etswerk. Hare levensbeschrijvers en lofredenaars verheffen het met hooge ingenomenheid, die door de overblijfselen er van in de portefeuilles der verzamelaars van prentkunst niet weersproken wordt. Houbraken vestigt inzonderheid het oog op hare eigene beeldtenis, door haar zelve kunstig geëts, voorts met het graveerijzer opgemaakt en in het koper gebragt. Zij stelt haar in drieëndertigjarigen leeftijd voor.

Doch die zeldzame en buitengewone begaafdheden, ofschoon zij voldoende zouden zijn geweest, om haren naam niet alleen aan de vergetelheid te ontrukken, maar in de geschiedenis der beeldende kunsten onsterfelijk te maken, waren de eenige niet, door hare tijdgenooten in haar geroemd; zij was bovendien met andere talenten toegerust, evenzeer strekkende om haar veraangenaming en verpoozing van meer ernstigen arbeid te verschaffen, als om haar genoeg in den gezelligen omgang te vermeederen. Eene bevallige stem en een fijn gehoor deden reeds in vroege kindschheid hare bijzondere geschiktheid tot de toonkunst vermoeden. En welhaast bleek het ook, dat hare stem slechts eene geringe leiding behoefde, om haar gezang in bevalligheid boven dat van anderen te doen uitmunten. Door luttel oefening bragt zij

het zoowel in zang als in het slaan der luit, het bespelen van de cimbél en der violon tot zulk een uitmuntendheid, dat men waande, dat zij tot niets anders was opgeleid. De beroemde Ewald, die ergens haar beeld schetst, voegt bij dit alles, ten einde er niets aan de volmaaktheid er van mogt ontbreken, een bevalligen dans. Geen echter van hare levensbeschrijvers maakt hiervan melding, en wanneer wij acht slaan op de gestrengheid harer ouden, op hare eigene ernstige stemming en op de heerschende denkwijze van haren tijd, verdwijnt het vermoeden, dat zij ooit eene kunst zoude beoefend hebben, die boven andere geacht werd het kenmerk der ijdelheid te dragen.

Mogen er al in Nederland vrouwen geweest zijn, die haar in deze of gene kunst overtroffen, eene tweede, die in zoo vele tevens uitmuntte, heeft het nooit bezeten. Alle kunstenaressen erkenden hare meerderheid, allen wenschten haar te evenaren. Zij was „de eenige Schurman,” „de alerkonstigste,” „de parel der parelen ten spijt,” „de spiegel van vrouwelijke volmaaktheid,” „het exempel aller jeugdige schoonen.” Groot was haar invloed op dezen: allengskens werden op haar voorbeeld, spinnewiel, naaikussen en weefgetouw, met borduurraam, diamantstift en teekenpen verwisseld; begon men zich te oefenen in zang en toonkunst, en „weêrgalmden de zalen van kunstige stemmen, gepaard met nog kunstiger spel der luyte en clavecimbel.” Cornelia Schalcken, Margaretha de Heer, Catharijne Questiers, Johanna van der Burgh, Susanna van Baerle, Regnera van der Heyde, Jacoba van der Wallen, en vele anderen dongen naar hare vriendschap, en werden door de poëten van dien tijd, „konstrijke joffers, die Schurman ’t geheim der konsten hadden afgezien” geheeten.

Nooit heeft ons vaderland zoo vele begaafde vrouwen

gehad, als in die dagen. Wel zijn hare kunstgewrochten een prooi der vergankelijkheid geworden; maar hare namen leven in de zangen der dichters. Naauwelijks vond men er eene, ter wier eere geen madrigalen, pastoralen of chansonetten in het licht werden gegeven, en terwijl de dochters van Jean Morel, Catharina des Roches, Catharina de Parthenay de Soubise, Margaretha de Cambis, Nicole en Louise de Sarazin en zoo vele andere harer kunstgenooten door Marot, Ronsard, de Perron, Chapelain, Menage werden vereeuwigd, stemden Huygens, van Baerle, Vondel, de Brune, Blasius, Boy, Joncktijs, de Hoogstraten, de snaren ter eere van Charlotte de Hubert, Cornelia de Vos, Agneta Colvius, Titia Brongersma, Anna en Maria Tesselschade Visscher, en van zoo vele andere konstrijke en konstminnende juffers. Andere, wier vrouwelijke bescheidenheid den zanger belette haren naam te vermelden, zagen zich met nog dikkere wierookwolken omringd en onder de namen van Cloë, Delia, Corinna, Rosalba vergood, als een Dulcinea aangebeden. De vrouwen-vergoding was toen algemeen in Europa, en niet tevreden met hare schoonheid, hare talenten te bezingen, bewees men hulde aan het zieltje dat haar middel hield ingekerkerd, aan de plaastertjes die hare wangen bedekten, aan de haren van haar hoofd en de schoenen harer voeten, ja, een foliant was gewijd aan eene vloot, die zich op den boezem eener jonkvrouw had nedergezet! Maar niet ééne schoone had zoo vele lofredenaars, niet eene werd zoo toegejuicht en gevierd als Anna Maria van Schurman. Het ontbrak niet alleen nederlandsche, maar zelfs fransche, italiaansche, duitsche zangers aan woorden om hare talenten zoo te verheffen, als zij meenden dat zij verdiende. In hoogdravende zan-

gen en gezwollen proza spraken zij van hare kunstgewrochten, vergeleken die bij de meesterstukken van Arachne en Minerva, noemde haar eene andere Pallas, eene tiende Muse, eene tweede Hippias, de volmaaktste aller vrouwen, de volmaaktste in alle kunsten, de begaafdste aller begaafden, het wonder harer eeuw, het sieraad harer sekse, „Kunst-Orackel,” „Schmuck der Welt,” „Weisheits-Fackel,” „Tugend-Sonne,” „Zeiten-Wunder,” „Musen-Wonne,” „Gottes-Schein,” „Gaben-Zelt.”

„Ist irgendwo ein Mann,

„Der eine Schurmanninn sich gleich erweisen kan?”

„Umb aller Welt Gewinn

„Bringt ihr mir nimmermehr noch eine Schurmanninn.”

zong Joachim Rachelius en Mart. Kempius, Janus de Bisschop, Huygens, Cats, Bodecher Banning, Peyrar, Menage, Rotger zum Bergen, en honderden anderen zongen het hem na.

„Door 't noorden en het zuid, het oosten en het west,”

„Klonk Anna's loftrompet uyt het Gemeenebest.”

Het sneeuwde gedichten om haar heen. Schilders twistten elkander de eer haar beeldtenis te vervaardigen, geleerden schreven aan hunne vrienden: „de konstrijke Anna,” „de voortreffelijke Schurman,” „de koninginne in het rijk der kunsten,” de „hoogbezielde jonkvrouw van Utrecht” is hier. Kwam Anna Visscher in Zeeland, dan begroetten haar de uitstekendste zangers en vereeuwigden haar kortstondig verblijf in dit gewest door een bundel gedichten,

dien zij haar ter eere de zeeuwsche nachtegaal noemden; kwam hare zuster Tesselschade op het Muider-slot, de woning van den hollandschen Tacitus, den beroemden Pieter Cornelisz. Hooft, dan ijlden Francisca Duarte, Vondel, Huygens, Van Baerle, Reael, Sweelinx, Du Sart derwaarts, om de wanden van het grijze slot te hooren weêrgalmen van hare liefelijke stem; eene stem zóó wel-luidend, dat Hooft wenschte, „dat de groote stad de koninginne moeder, Maria de Medicis,” toen die haar in 1639 bezocht, „op haar gezang mogt onthalen; zij zou zich dan schier verwonderen, dat zij Italië in Holland bejegende.” Maar kwam Anna Maria Schurman te Dordrecht, toen „de zetel der musen,” „een paradijs vol const,” dan „verhieven zich de baren der Merwe, trotsch eene stad te bespoelen, die zooveel schats bezat;” dan „verlieten de godinnen den Olympus en stichtten zich zetels in die stad, en keerden beschaamd terug, als zij zich overwonnen gevoelden,” dan begroetten haar niet alleen Cats, Overstege, Joncktijs, Boy, de Van Nispens, Colvius, Lydius, de Van Somerens, de Hoogstratens, in één woord de gansche dichterenschool; versierden niet slechts de Cuypen, Maes, Schalcken, Bol en andere schilders hunne ateliers „om de kroon der konst waardiglijk te ontvangen;” maar schreef Johan van Beverwijck, toen een der vermaardste geneesheeren en letterkundigen van Europa, de Martin Franc en de Le Gouvé van dien tijd, haar ter eere de „Uitnemendheid des vrouwelijken geslachts,” een boek vol van de wonderen van haren geest en harer handen; dan vereenigden zich te Develstein, het kasteel van den ridder Cornelis van Beveren, een’ man „uitblinkende in letteren en staatsgeleerdheid, volleerd in de werken der groote geesten en doorkneed in de geheimenissen des le-

vens," als in een ander hôtel van Rambouillet de uitstekendste en begaafdsten mannen en vrouwen. Daar lieten zich dan Theodorus Tegelberg, „de feniks der musyck, by Amphion en Orpheus te vergelyken," Cornelia van Blanckenburgh, „uitnemende in de musyck en spelende meesterlyck op de instrumenten, die alle uitstekende vernuften in beweging bragt en alle snaren tot spelen lokte," haar vader, „die hemelsche orgeltoonenvoortbragt," Anna van Blocklandt, „eene andere Duarte, die fransche nachtegaal" en hare begaafde broeders hooren; daar ontmoette zij Catharina van Muylwyck, aan wie Cats zijne Galathea opdroeg; Maria de Witt, door Cats „eene eerbrenkonstrycke jonckvrouw" genoemd, wier dood door Joh. van Someren in een' krachtigen lijkzang werd betreurd; Clara de Witt, wier naam op de lippen en snaren van alle Dortsche zangers en dichters zweefde; Catharina en Wilhelmina Oem; de dochters van van Beverwijck, in oude talen bedreven; Elizabeth le Petit, de echtgenoot van Cornelis van Overstege, eene „liefelycke zangeres;" Cornelia Vossius, „in talen, musyck en historien wel ervaren, uitmuntende in 't schilderen, teekenen en glasschrijven;" Cornelia van der Veer, die in een' lauwerstrijd met Catharina Questiers de overwinning behaalde; Cornelia van der Hoop; Maria van Akerlaecken, even bedreven in de heraldis als in de poëzij. Dan was Develstein een ander Muiden — van Beveren de Drost — Anna Maria van Schurman Tesselschade. Daar hoorde men dan

„een bovenaardsch concert van hemelmelodijen;

daar zag men dan

* een sale vol geneugts versierd met groene mijnen."

„Daer was een hofpriëel van al wat konsten mint,
 „Of tot de poëzy en wysheyt was gesint.”

Was Anna Maria niet te Develstein dan had zij haren intrek bij Andreas Colvius, predikant der waalsche gemeente, die Berck naar Venetië vergezeld had, een man van buitengewone bekwaamheden, bij wien zij de Blyenburgen, den rector Beeckman, vriend van Descartes, maar vooral Margaretha Godewijck, die bijna alle kunsten beoefende, waarin zij zoo ervaren was en die daarom de tweede Schurman genoemd werd, ontmoette. Wij weten het niet, of er tusschen de beide jonkvrouwen zooveel overeenstemming des harten als van smaak bestond. Wij hebben er vergeefs onderzoek naar gedaan. Onder de gedichten van Margaretha is niet één aan Schurman, onder de brieven van Schurman niet één aan Margaretha gerigt. Zeker is het, dat de Utrechtsche Pallas meer dan eenmaal het kabinet der „parel onder de Dortsche jeugd” bezocht, hare schilderijen, schoonschriften, naaldwerk, hare uitmuntende verzameling van schelpen en horens bewonderd heeft; dat Margaretha hooge achting voor jufvrouw Schurman had, zich gaarne met een lageren rang in het „rijk der consten” vergenoegde.

„Zij was een kleyne musch bij eenen adelaer,”

doch

„Soo sy geen Son en was, die d'ander doet verdwynen,
 „Soo was sy dan de Maen, daerom de sterren schynen;
 „De Maen was sy, de Maen, die in het duyster licht,
 „Voor wier der Mannenglantz, der Maeghden luyster swicht.”

Die eenige kennis heeft van de eer, aan Anna Maria te Dordrecht te beurt gevallen; de papieren schatten doorzocht, door de Dortsche dichters aan hare voeten gelegd; de rij van geleerde mannen en vrouwen voor den geest roept, die toen aan de Merwe woonden, zal zich wel niet verwonderen, dat zij daar dagen doorbragt „onder het genot van den room van alle geleerdheid en konsten, lieffelycke samspreckingh en soet verkeer,” en zoo ontving zij niet alleen daar, maar waar zij zich bevond, de hulde van allen, die trotsch waren, eene landgenoote te bezitten, wier naam door geheel Europa vermaard was.

TWEEDE HOOFDSTUK.

ANNA MARIA VAN SCHURMAN, BEOEFENARES DER
TAALKUNDE.

In de eerste helft der XVII eeuw werden de nieuwere talen slechts door enkelen beoefend. Men had in de hoogere standen wel eene zekere gemakkelijheid verkregen in het spreken van sommige, die men in de landen zelve had aangeleerd; even gelijk thans was inzonderheid het fransch wél de taal van het hof, het salon en der diplomatie; doch men behoeft slechts de openbare en particuliere briefwisselingen die nog voorhanden zijn, te doorbladeren, om zich te overtuigen, dat het meestal niet grondig gekend, soms onverstaanbaar geschreven werd. Slechts weinigen konden op eene volkomen kennis dier taal bogen. Anna Maria deed ook dit niet; maar zij overtrof er toch de meesten harer landgenooten in. Zij had hare beginselen als zevenjarig meisje op de school geleerd en zich zelve later door het lezen der uitstekendste werken van wetenschap en smaak er zoo in geoefend, dat zij zich niet behoefde te schamen met de beroemdste letterkundigen harer eeuw in

Frankrijk briefwisseling te houden; ja zij sprak en schreef haar zóó, dat Claude Saumaise, de vorst der geleerden, hare brieven even rijk van inhoud als zuiver van taal achtte, en meende dat Balsac zelf, dien zijn tijdgenooten den zinrijksten en bevalligsten prozaschrijver noemden, ze naauwelijks beter kon schrijven. Toen Balsac dit oordeel gelezen had, schreef hij aan Gabriel Gerard, dat Saumaise liever moest schrijven dat zij veel betere en zuiverder brieven schreef dan hij. „Je croiray,” (voegde hij er bij), „encore estre trop honoré de ce temperament que j'apporte à mon honneur. Il y a de la gloire à estre si près d'une si excellente personne, de quelque façon qu'on y puisse estre, et dans une comparaison comme celle-là, le desavantage mesme est obligeant.” Ook Baillet en Nicéron vereenigden zich met den lof van Saumaise, en André Rivet prees de zuiverheid harer taal en de netheid van haar stijl. Paquot alleen achtte, dat de hoogste lof, dien men haar geven kon, was, dat zij voor eene hollandsche vrij wel in die taal schreef. Hare fransche briefwisseling met de prinsessen Elisabeth van Boheme en de Rohan en andere beroemde vrouwen en geleerden zoo in Frankrijk als elders bevestigden het oordeel van Paquot; doch hare brieven van lateren leeftijd, toen zij met Labadie omging en die taal bij uitsluiting door haar in het dagelijksch leven gebezigd werd, verdienen door rijkdom van inhoud en meerdere bevalligheid en losheid van stijl en keur van uitdrukkingen een plaats zoo al niet naast die van Balsac ten minste naast die van Chapelain. Zij beminde het fransch, sprak het bij voorkeur, schreef het dagelijks; ja zij had zelfs reeds in 1631 een werk in die taal opgesteld, waarvan Rivet de hoogste verwachting had, verzekerd als hij was, dat hare pen niet dan iets voortreffelijks kon voortbrengen; en zoo

algemeen was hare ervarenheid in die taal bekend, dat men eene uitmuntende overzetting der *Astrea* van Honoré d'Urfé, een roman dien La Fontaine nog in zijn' ouderdom las, dien alle letterkundigen der XVII en XVIII eeuw, zelfs Jean Jacques Rousseau niet uitgezonderd, eenstemmig prezen, aan haar toeschreef; een lof, dien zij in eenige latijnsche verzen afwees. Even sierlijk en bevallig zou zij zich mondeling en schriftelijk in het duitsch, engelsch, spaansch en italiaansch uitgedrukt hebben, zelfs getuigt Baillet, dat zij alle levende talen, het turksch niet uitgezonderd, verstond. Wij wagen het niet den franschen geleerde, die haar zelf gekend heeft; een' Antonius Thysius, Gabriel, Naudé, Guillaume Colletet, Dominicus Gilbertus Caesenas, de Bisschop, Lud. Jacob. a S. Carolo en zoo vele anderen, die zijne woorden bevestigd hebben, tegen te spreken; doch moeten echter erkennen ten minste geen spoor van hare kennis aan de talen der noordsche volken in hare nagelaten schriften ontdekt te hebben.

Zoo zeldzaam zich de schoone sekse in het midden der XVII eeuw in de nieuwere talen oefende, zoo algemeen legde zij zich op de andere en inzonderheid op het latijn toe. Het behoorde tot eene goede opvoeding haar te verstaan; in de huisgezinnen van vele hoogleeraren, predikanten en geleerden werd zij gesproken, en reeds in zeer jeugdigen leeftijd konden zich sommige vrouwen, gelijk de dochters van Van Someren, Beverwijck, Godewijck, Parduyn, Vossius in die taal uitdrukken. Men verhaalt zelfs, dat op enkele plaatsen, zoo als te Amersfoort, de dienstmaagden hare liedjes er in aanhieven. Het was geenszins het plan van Frederik van Schurman zijne dochter een geleerde opvoeding te geven, doch als oordeelkundig opvoeder lette hij op de neigingen die zich van zelve

bij haar openbaarden. Hij bemerkte, dat zij, toen elf jaar oud, wanneer hare broeders bij het opzeggen hunner latijnsche lessen haperden, hun door influistering te hulp kwam, hoewel het niet merkbaar was, dat zij op het onderwijs bijzonder acht had geslagen. Die gemakkelijkheid van bevassing, gepaard met haar verzoek, bewogen hem haar behulpzaam te zijn tot het aanleeren van de talen der ouden. Hij achtte het echter noodeloos haar, gelijk men toen op de scholen gewoon was, in den doolhof van taalkundige spitsvondigheden te voeren maar onderwees haar daarom spelende en op eene wandeling in den hof slechts de beginselen van de latijnsche taal. Verbaasd over hare snelle vorderingen gaf hij haar terstond, met ter zijdestelling van Eutropius, Phaedrus, Nepos en andere gemakkelijke schrijvers, Seneca in de hand, zeggende, dat „een adelaar geen vliegen vangt.” Zijne zorgvuldigheid om haar een’ afkeer van alle weelderige en dartele schrijvers in te boezemen was oorzaak, dat zij ook later noch Plautus noch Terentius of Ovidius, maar alleen Virgilius, dien hij haar als onschadelijk had aanbevolen, van de oude latijnsche dichters wilde lezen. Uit de lateren deed zij eene angstvallige keus, en zelfs de schriften van wereldschen of gemengden inhoud, ook van beroemde mannen, die haar werden opgedragen of toegezonden, las zij niet, of blikte er slechts even in. „Weinigen,” plagt zij, van hare tijdgenooten sprekende, te zeggen, „verdienen den lof door iemand aan den franschen dichter Guillaume de Salluste du Bartas gegeven, dat hij zelfs niet door een eenig wulpsch versje, als door een rottig blaadje, zijne lauwerkroon besmet heeft.” De voorzigtigheid van den vader, die zelf de gids zijner dochter bij hare taalstudiën was, ging zoo ver, dat hij bij zijn onderwijs de lezing van den

Bijbel met die der ongewijde schrijvers verbond, opdat zij door de laatsten niet zou worden weggesleept.....

„Opdat zoo 't soete hert te giftig werd verwond,

„Het in 't Orakel Gods een tegengifte vond.”

In korten tijd was zij de taal volkomen meester, waren Seneca, Cicero, de Pliniusen, Livius, Tacitus, Suetonius, Ammianus en anderen gelezen, en verdiepte zij zich in de latijnsche kerkvaders; eene studie, die zij tot in hoogen ouderdom voortzette. Hare gemeenzaamheid met de laatsten was zoo groot, dat zij niet alleen wist waarover elk hunner geschreven had; maar de beroemdste plaatsen, ja geheele hoofdstukken haar in het hoofd hingen, die zij bij gepaste gelegenheden tot staving harer beweringen op kon zeggen. Vloeiend, zuiver en bevallig schreef zij de taal der geleerden; ja Saumaise, gewis een bevoegd regter in dezen, verklaart, dat zij beter latijn schreef dan zij die gedurende geheel hun leven niets anders gedaan hadden, en dat Muretus, Huët, Baudius en Heinsius haar hierin niet overtroffen. Ook sprak zij het met eene zoo bewonderingwaardige juistheid en vlugheid, dat zij de franekersche en utrechtische hoogleeraren beschaamde, wanneer zij wetenschappelijke gesprekken met haar in die taal aanknoopten; dat zij de beroemde Olympia Morata en Juliane Morell op zijde streefde; Jenne Coste, Nicole en Louise de Vienne, Louise Sarazin, Marie de Jars Gournay en anderen daarin verre overtrof.

De geleerden die het voorregt genoten haar te ontmoeten of met haar in briefwisseling te treden, hebben dit als uit éénen mond bevestigd, honderde dichters en lofredenaars het herhaald. Waarlijk, zij moet, zoo als

Beverwijck getuigde, „openbaar als Cicero geredeneerd, huyselijk als Terentius gesproken hebben.”

Niet lang had zij zich in de latijnsche taal geoefend, of zij greep naar de grieksche boeken. Welhaast lagen al de fijnheden der taal van Homerus voor haar open, kende zij dien dichter, die steeds haar lievelingszanger bleef, van buiten, had zij Herodotus, Xenophon, Thucydides, Polybius, Plutarchus en andere schrijvers gelezen en gedeelten van Homerus, Simonides, Pindarus en der treurspeldichters in nederduitsch dicht overgezet. Was de studie der dichters en historieschrijvers, het bewonderen van hunnen geest, het bijna godsdienstig vereeren van hunne schoonheden, het voedsel harer kindschheid; in jonkvrouwelijken en meer gevorderden leeftijd kon zij zich niet aan de oude wijsgeeren en redenaars verzadigen. Zij voedde zich met hunne denkbeelden, bezielde zich met hunne gevoelens en beelden; Demosthenes, Aeschines, Isocrates had zij dag en nacht in handen, de gulden spreuken der wijzen van Griekenland zweefden haar vaak over de lippen; voor Plato en Aristoteles had zij eenen eerbied, alleen door dien voor de gewijde bladeren overtroffen. Om vooral de laatste te kunnen verstaan, had zij het grieksch beginnen te oefenen, en niet tevreden ze in het oorspronkelijke te lezen en te herlezen, trachtte zij, gelijk de Gronoviusen, Heinsiussen, Dukerussen en Wesselingen den tekst der classici, den gewijden tekst taalkundig te verklaren en oordeelkundig te verbeteren. De studie van haar leven was het regt verstand der Heilige Schrift, en daar zij, toegerust met grondige kennis van taal en zaken tevens, groote scherpzinnigheid en fijn oordeel aan rusteloze arbeidzaamheid paarde, werden hare uitleggingen door velen als zoo vele orakels geacht. Mannen, grijs geworden in de dienst der kerk, zetteden zich aan hare voeten neder, om van hare

lippen den waren zin der gewijde woorden op te vangen; zelfs geleerde bijbelverklaarders zochten bij haar oplossing van moeilijke plaatsen. Als een andere Francisca de Lebrixa zou zij den leerstoel hebben kunnen beklimmen. Te gelijk met het Nieuwe Testament las zij de grieksche vaders, en op een leeftijd, dat anderen dezen alleen bij name kennen of slechts enkelen doorbladerd hebben, had zij allen gelezen. Hare briefwisselingen strekken ten bewijze, hoe diep zij in den geest der oudvaders was gedrongen, hoe goed zij zich in hunne schriften te huis bevond, en welk een' schat van kennis zij uit die zeldzaam geopende bronnen heeft geput; eene kennis zelfs door de Heinsiussen en Vossiussen bewonderd. Zij sprak en schreef het grieksch even vlug, sierlijk en juist als het latijn; zelfs aarzelden sommigen niet, zoo al niet de palm boven de Buddaeussen, Peta-viussen en Scaligers haar toe te kennen, ten minste haar met die geleerden gelijk te stellen. Helaas! slechts weinige overblijfsels van hare geleerde onderzoekingen zijn overgebleven. Haar grieksch taalkundig woordenboek, op de wijze van het bekende lexicon philologicum van Matthias Martini bewerkt, en door haar voor de pers bestemd, hare taalkundige aantekeningen op vele classici, hare verklaringen der Heilige Schriften, onder anderen van den Brief aan de Romeinen, weleer het eigendom van Jan Frederik Mayer, een geleerd Luthersch predikant en opzigter der kerken van Pommeren — zijn verloren of liggen hier en daar verborgen. Alleen eenige weinige harer nederduitsche overzettingen van sommige plaatsen uit de classici en een enkele grieksche brief (b. v. aan Bathsua Machin, eene geleerde Engelsche, aan Johan van Beverwijck, Claudius Salmasius en aan Milesius aartsbisschop van Ephese, een van de beroemdste godgeleerden der grieksche kerk, alle in hare jeugd geschreven), zijn tot ons gekomen.

Het beoefenen der oude talen was, gelijk wij opmerkten, in die dagen aan de schoone sekse niet vreemd; velen zelfs legden zich op de oostersche toe. Zoo maakten Juliane Morell, Louise Sarazin, Henriette Catherine Frisius en anderen in sommige van dezelve groote vorderingen, en onder de hollandsche jonkvrouwen waren er niet weinige, die het hebreeuwsch verstonden; ja zoo groot werd de lust om het Oude Testament in de oorspronkelijke taal te lezen, dat Everard van der Hooght, predikant te Nieuwendam, een collegie stichtte om aan die begeerte te voldoen en ten haren gebruike zijne „Deure der H. taal” en „Merg der Hebreuwsche taalkunst” opstelde. Men verhaalt, dat de onderwijzer zoo vaardig en de leerlingen zoo leergierig waren, dat zij na dertig of minder lessen ontvangen te hebben, een gedeelte van het Oude Testament verstaan en naar de regelen der taalkunde verklaren konden. Anna Maria kende reeds lang voor dat de geleerde Van der Hooght zijn school opende, het hebreeuwsch, zoo als welligt geene nederlandsche vrouw het ooit gekend heeft. In kindschen leeftijd had zij zich de beginselen dier taal eigen gemaakt, en naauwelijks was zij dien ontwassen of men begroette haar als „doctores in de heilige sprake.” Gelijk in al de overige oostersche talen was zij ook in deze haar eigen leermeester; later ontving zij er, gelijk ook in het grieksch, nog eenig onderrigt in van Gijsbert Voet, wien zij echter spoedig verre in grondige kennis van dezelve overtrof. Zij had eene bijzondere voorliefde voor die taal en wijdde er een groot gedeelte van haar tijd aan. „Quand à ce que vous avez opinion,” schreef zij aan Gournay, „que je m’amuse trop à l’étude des langues, je vous puis assurer, que je n’y contribue que les heures de mon loisir, quelquefois après d’assez longs intervalles: si

seulement vous me permettez d'excepter la langue sainte, car outre qu'elle a pour sujet la parole de Dieu, qui doit estre le premier objet de nos pensées et qu'il n'y a point de version qui nous exprime si bien la naïveté et l'emphase de ces s. mystères, elle a des propriétés et des ornemens qui ne peuvent être égaux par toutes les élégances n'y de la Grecque ni de la Latine. Ce que dit S. Hierome, „apprenons ces choses en terre, dont la science perseverera avecque nous jusques aux cieus“, se peut fort bien appliquer à l'Hebreu, dont l'usage, selon le sentiment de plusieurs sçavans, durera jusques dans l'autre vie.” Zoo dachten met anderen de leerlingen van Van der Hooght, die zelfs goddelijk gezag aan de vocalen toeschreven, en beweerden, dat Adam de kennis dier taal was ingeschapen en God haar met hem in het paradijs had gesproken; ja, dat gelijk zij hare volmaaktheid had van den Schepper, Hij haar ook in hare zuiverheid bewaard heeft. Anna Maria, hoe ingenomen ook met de tale Gods, deelde echter dit gevoelen niet.

Gelijk meest al haar overige letterarbeid, zijn ook hare handschriften in die taal verloren gegaan. Vroeger bezat de geleerde Mayer te Grijpswalde er eenige van exegetischen inhoud; thans zijn nog slechts schoonschriften in verschillende kabinetten verspreid, en drie brieven uit hare jeugd (aan Dorothea Moor, eene geleerde engelsche vrouw, Gijsbert Voet en André Rivet) aanwezig. De afdrukken dier brieven zijn zeer slordig, en daar de letters versleten zijn en de punten er niet onder voegen, zeer onduidelijk. Ook de taal is niet zuiver, er komen zelfs eenige soloecismen in voor; maar zij leveren toch het bewijs, dat de schrijfster de moeilijkste boeken van het Oude Testament in het oorspronkelijke kende, en niet slechts den Bijbel, maar ook de schriften der Rabbijnen bestudeerd

heeft, welk laatste ook bevestigd wordt door de aanhalingen van Aben Ezra, Jamchi en andere rabbijnsche schriften in hare brieven aan Jacobus Lydius en in haar booksken *de vitae termino*. Sommige door haar gebruikte woorden zijn niet Oud-Testamentisch maar bepaald rabbijnsch, overigens is de stijl dier brieven regt oostersch, d. i. zeer gezwollen en de inhoud onbeduidend.

„Hare liefde tot de heilige taal dwong haar,” ’t zijn hare eigene woorden, „schoon met onuitsprekelijken arbeid,” ook andere oostersche talen, vooral die, welke zij als „dochters der hebreuwsche” beschouwde, te leeren kennen, en toen zij in prille jeugd de Heilige Schrift in het oorspronkelijke gelezen had, begon zij zich op het arabisch, syrisch en ethiopisch toe te leggen, „omdat zij wortelwoorden hadden, van welke de afgeleide alleen in de Heilige Schrift gevonden worden en licht gaven om haren inwendigen zin regt te verstaan.” Zij leerde het arabisch eerst met behulp van den gebrekkigen arbeid van Petrus Kirstenius, waarbij zij de spraakkunst van Erpenius, den Thesaurus van Ant. Giggeus en het Lexicon van Jacobus Golius voegde. Het ontbrak haar aan geen raad en voorlichting. Beide gaven haar de leydsche geneesheer Joh. Elichman, een van de uitstekendste beoefenaars der oostersche talen, en toen deze gestorven was, geraakte zij in kennis en briefwisseling met Jacobus Golius, den opvolger van Erpenius te Leyden. Niet gering is het aantal arabische schriften, die zij doorlezen heeft. De *Historia Arabica* van Rodericus Ximenez, de arabische overzettingen van de Tabula Cebetis en der Aurea carmina van Pythagoras, het Compendium historicum van Levinus Warnerus, de fabelen van Locman; en een aantal andere arabische werken waren in hare boekverzameling, en den Koran had zij meer dan eenmaal met de pen in de hand

gelezen. Er waren vroeger verscheidene harer arabische handschriften, gelijk de hebreuwsche van exegetischen inhoud, in bezit van Mayer. Johan van Beverwijck had arabische brieven van hare hand en den Hamburgschen predikant Abraham Hinckelmann stond bij zijne uitgave van den Koran, de codex met gouden en gekleurde hoofd- en tusschen-letters, dien zij plagt te gebruiken, ten dienste. Uit enkele arabische fragmenten in hare werken en brieven verstrooid, en eenige schoonschriften en albumbladen, die nog overig zijn, is het moeilijk op te maken, tot welk eene hoogte zij het in die taal gebragt heeft; mogen wij echter hare levensbeschrijvers gelooven, dan was die aanmerkelijk. Met behulp der *Institutiones Turcicae* van Hieronymus Megiserus leerde zij turksch en van het *Gymnasium* en *Lexicon Syriacum* van Christoph. Crinesius syrisch, dat zij grondig verstaan, en waarin zij het Nieuwe Testament zou gelezen hebben. Ook het chaldeeuwsch maakte zij zich eigen, blijkens hare aanhalingen uit de chaldeeuwsche paraphrase van den Bijbel. Zij zou nog andere semitische taaltakken, b. v. het samaritaansch, beoefend hebben en zeer ervaren zijn geweest in het persisch, waarop zij zich vooral begon toe te leggen, toen Louis de Dieu zijne *Rudimenta linguae persicae* (1639) had uitgegeven. Bovenal verheffen hare lofredenaars hare ingenomenheid met het ethiopisch, en niet ten onregte. Zij zelve vervaardigde tot eigen gebruik het ontwerp eener spraakkunst van die taal. In de overige talen had zij een' l'Empereur, Elichman, Golius, De Dieu, Erpenius en anderen tot voorgangers; maar in deze was in ons vaderland niet een, die haar den weg bereidde. Alleen Scaliger zou ethiopisch verstaan hebben, doch er was toen reeds geen spoor meer van overig. Johannes Potken was de eerste, die in Europa de ethiopische letterkunde beoefende en in 1513 te Rome

een ethiopisch psalmboek uitgaf, slechts van een syllabarium voorzien. Marianus Victorius voegde in 1548 bij zijne uitgaaf van het ethiopisch Nieuw Testament (te Rome) eene spraakkunst, die eene aaneenschakeling is van onzin en dwaasheid. Omstreeks honderd jaren later (1638) gaf Jac. Wemmers van Antwerpen het eerst een dragelijk maar toch nog zeer onvolkomen ethiopisch lexicon en in 1647 handelde Joh. Ern. Gerhard, hoogleeraar in de godgeleerdheid te Jena, in zijne *Harmonia linguarum orientalium* ook, doch zeer oppervlakkig, over het ethiopisch. Job Ludolf, de eigenlijke grondlegger der ethiopische letterkunde, gaf de eerste gebrekkige uitgaaf van zijn woordenboek en spraakkunst eerst in 1661 in het licht; doch reeds in 1647 had hij bij Anna Maria van Schurman, van wier oostersche studiën in het algemeen en bepaaldelijk van wier beoefening der ethiopische literatuur hij met grooten lof had hooren gewagen, bezocht, en het gemelde ontwerp eener ethiopische spraakkunst, keurig door haar zelve geschreven en in twee deelen (de *lectione* — de *nomine* et *verbo*) verdeeld, gezien en er zich over verwonderd. Groot was het genoegen dat Ludolf in haar gezelschap smaakte, en niet minder zijne verbazing over hare diepe en veelomvattende geleerdheid. Ook zij had achting voor den Oosterling, verpleegde hem met zusterlijke liefde en teederheid, toen hij te Utrecht in eene zware ziekte stortte en gaf hem bij zijn vertrek hare beeldtenis. Haar ethiopisch handschrift kwam in handen van den genoemden Mayer, die ook andere geschriften in die taal van haar bezat. Waarschijnlijk zijn zij met andere, waarvan zij in een brief aan Constantijn Huygens melding maakte, verloren. Er worden slechts nog eenige schoonschriften in die taal van hare hand in de portefeuilles der kunstverzamelaars

bewaard. Dat zij al die talen, en zoo wij sommigen gelooven mogen, nog anderen, b. v. het coptisch, verstaan heeft, welker kennis verscheidene menschenlevens vordert, grenst zeggen wij met velen, aan het wonderbare, en ten minste verdient zij, die in achttienjarigen leeftijd er zooveel kennis van had, dat geheel Europa er van gewaagde, eene „vrouwelijke Mithridates” genoemd te worden. Men getuigt toch „dat zij met elke natie in hare eigene taal kon spreken, dat zij eene burgeres hadde kunnen zijn van elken ouden en nieuwen staat; dat geen geleerde haar in de kennis der Heilige Schriften, geen jood in die van den Talmud, geen muzelman in die van den Koran overtrof.” Wij achten die lofspraak overdreven, doch wanneer wij mannen als Salmasius, Heinsius, Barlaeus, Graevius, Balsac, Menage, Vossius, Ludolf, Golius, haar onder de beroemdste taalgeleerden zien rangschikken; den roem harer geleerdheid over de geheele beschaafde wereld hooren vermelden; geleerden uit alle oorden van Europa haren lof op de lippen hebben; dichters geen woorden kunnen vinden om haar waardiglijk te bezingen; Italie haar boven Olympia Fulvia Morata, Lucretia Helena Cornero, Lucretia da Este, Victoria Colonna, Margaretha Ferusino; Spanje boven Aloisia Sigea, Mencia Mendoza, Angela Sabata, Juliana Morella; Frankrijk boven Camille, Lucrèce en Diane Morell, Catharina des Roches, Catharina de Panthenay de Soubise, Louise Sarasin; Engeland boven Moor, Machin en Weston; Duitschland boven Hroswitha, en Elisabeth van Boheme stelt; wij haar eene andere Sempronia, Paulina, Eustochium en welke beroemde vrouwen de geschiedenis der letterkunde ook nog moge vermelden, hooren noemen; als eene mannelijke Minerva, het wonder der wereld, ja der wereldwonderen wonder zien vergoden; vreemdelingen de

getuigenis hooren afleggen „dat wanneer al de talen der wereld waren uitgestorven, zij ze op nieuw zou doen geboren worden,” dat zij „de glorie van het vrouwelijk geslacht” was, — dan mogen wij trotsch op onze Anna Maria van Schurman zijn, en met den dichter zeggen:

„Geen hooggeleerde meer te noemen,
 „Op geen geleerdheid meer te roemen,
 „Zij is het Babel van haar tijd.
 „Salmaes en Heins werp weg den veder,
 „Zit op der kinderen schoolbank neder
 „En leer van haar taalkundigheid.”

en met een' anderen:

„Wie Schurman noemt, noemt in dit woord,
 „Al wat geleerdheid is in elke stad, elk oord,
 „Er is geen taal ter wereld oyt geweest
 „Die zij niet kent, niet spreekt, niet leest.”

DERDE HOOFDSTUK.

ANNA MARIA VAN SCHURMAN, BEOEFENARES DER
DICHTKUNST.

Anna Maria van Schurman leefde in de gulden eeuw der kunsten en wetenschappen, de eeuw van Maurits en Frederik Hendrik. Het vaderland van Virgilius en Horatius was het eerst uit den langen middeleeuwschen slaap ontwaakt, had de kluisters der barbaarschheid afgeworpen en zag op zijnen klassieken bodem de nieuwe beschaving met den meesten glans te voorschijn treden. De schriften der Grieken en Romeinen werden uit hunne donkere schuillhoeken te voorschijn gebragt en ontdaan van het stof der eeuwen; de liefde en geestdrift voor de oude letterkunde was opgewekt; en niet slechts vond zij ijverige beoefenaars, maar ook gelukkige navolgers. Er ontstond eene school van dichters en prozaschrijvers; wier leerlingen en geschriften zich welhaast over geheel Europa verspreidden, ook daar het licht der beschaving deden opgaan en mannen vormden, die een nieuwen luister bij den reeds verworvenen van hun vaderland voegden.

Nederland was niet de laatste, die het oog naar dat licht wendde, en ook wij kunnen namen noemen, die alleen den vaderlandschen onsterfelijk kunnen maken, en daaronder dien van Erasmus! Toen Anna Maria geboren werd bloeiden hier dichters, wier geest gerijpt was in de scholen der beroemdste geleerden van Frankrijk en Italië; wedijverden Scaliger, Dousa, Baudius met Sannazar, Vida, Fracastor om den palm in de latijnsche poëzij, en toen zij, nog een kind, de gevoelens harer ziel en de gewaarwordingen van haar hart in zinnelijke beelden begon te hullen, bekleedden Grotius, Heinsius en Barlaeus den eersten rang onder de dichters van Europa.

De verzen harer prille jeugd zijn evenmin als hare ethiopische, arabische, hebreuwsche en grieksche, tot het nageslacht overgebracht. Dat zij in de oostersche talen welluidende zangen heeft vervaardigd en even als Olympia Morata haar gemoed in grieksche hymnen heeft uitgestort, wordt door hare tijdgenooten bevestigd en de lof, door bevoegden er aan gegeven, doet ons haar gemis des te dieper betreuren. Doch zij drukte ook hare gevoelens en gedachten in krachtvolle verzen en mannelijke versmaat in de taal van Latium uit; verzen, die onze overtuiging bevestigen, hoezeer zij in den echten geest der Ouden was ingedrongen, — en deze zijn niet alle verloren gegaan. Reeds als veertienjarig meisje zond zij Jacob Cats, den grooten hollandschen volksdichter, de volgende regels ten antwoord op eenen aan haar geschreven brief:

Ut cygnum resides perhibent intendere voces,

Cum Zephyri albentes attigit aura sinus;

Utque avis innumeros modulatur gutture cantus,

Mirans lacta novum solis in orbe jubar;

Sic tua torpentem laxavit Epistola venam,
 Pectus ubi afflavit suada diserta meum.
 Ast nimis hinc justas subeunt mea carmina leges,
 Dum sponte in numeros non remoranda ruunt.
 Jam feror icariis ignota per aethera pennis,
 Fidere non tutus viribus ausa meis.
 Mox pavidi devexa subit Phaëthontis imago
 Tentans praecipiti carminis ire via:
 At meritos virtute tuos mea tangat honores
 Pagina, sit laudis pars quotacunque tuae.
 Quis, licet ingentis succumbam pondere molis
 Obruta, non votis annuat ergo meis?
 Hic mecum reliquas sistens Hollandia curas,
 Gestit et applausus ingeminasse tibi:
 Qualiter exceptus communi Tullius ore,
 Cum streperet toto mota corona foro.
 Quidni hoc ingenium, mores, facundia suadent,
 Et fortuna notas reddet ubique pares.
 Hic igitur patrio vel solum gratulor orbi,
 Dum sibi vult plus quam consuluisse tibi;
 Nam si tanta premant divinos munera cantus,
 Quid, damna ut reparet, culmen honoris habet?
 Si tot delicias perimant sanctosque furores,
 Pectora quo vaturn fonte scatere solent;
 Nonne hic vel gemino tibi munere gratuler aucto,
 Quod vis ingenii par sit utrumque tui.
 O donata tuis felicibus otia amicis,
 Quae Patriae curis, nec sine laude, vacant.

Hinc mecum Batavae veneratur numina Musae
 Virgineus studiis aequior ille chorus.
 Hinc, cui nota venus, vel amoeni gratia dicti,
 Catziadae tantum fas putat ore loqui.
 Huc progressa velut modulis exterrita raucis
 Musa, fatigato languit in ore sonus,
 Vixque percussis superat vox ultima chordis:
 O Patria et Musis vir venerande, vale!

Een onzer tegenwoordige dichters vertolkte deze regels dus:

Gelijk de zwaan het lied haars afscheids queelt
 Terwijl het West haar blanke pluimen kust,
 Of als de leeuwrik, die de morgenstraal
 Volvrolijk groet met org'lend zanggeluid,
 Wanneer de zon heur glorielooft aanvaardt:
 Zoo heeft de honigzoete taal uws briefs,
 Welachtbre Vriend, mijn stramme borst ontgloeid,
 Mijn traag opwellende ader weêr doen vloeien.
 Maar ach! in wetteloozen loop ontstroomt
 Aan 't bruisend hart mijn onbedwongen lied:
 'k Zweef als Icaar in ongekende spheer,
 Terwijl mijn steile vlucht mij telkens 't beeld
 Voor de oogen roept van schuchteren Phaëton.
 Toch wil mijn pen uw wèlverkrege roem
 Verheffen in mijn zang, hoe flauw van toon.
 Wie billijkt niet mijn pogen, schoon de last,
 De zware last, mijn teere schouders drukt?
 Want, ja! geheel het Vaderland met mij,

Heel Holland, juicht uw maatgezangen toe,
 En zal ook daarvoor U zijn dank betalen,
 Wanneer ge, als eenmaal Marcus Tullius,
 Van 't jub'lend volk, op 't marktplain zaamvergaârd,
 De hulde en 't davrend lofgedreun ontvangt!
 Uw eedle geest, uw welbespraakte mond
 En vlug vernuft zijn zulk een hulde waard,
 Op staats- en letterveld U toegezwaaïd! —
 Geluk, mijn Vaderland, met uwen Staats-
 En letterheld; maar vorder van zijn geest
 Geen zwaarder dienst in 't zorgvol staatsbeleid,
 Dan hem de wenk der Zanggodes vergunt!
 Wat geeft toch de eer en 't aanzien, aan den rang
 Verknocht, dat ooit vergoeden zou 't gemis
 Aan tijdgenoot en nageslacht beschoren,
 Wanneer de staatszorg met haar loggen boei
 De vrije vlucht en 't streelend zielsgeneugt
 Der dichterborst in enge banden sloot?
 Schoon 'k nogtans aan den Man mijn eerbetoon
 Verschuldigd waar', die dubb'le palmen won,
 In de eene en de andre loopbaan welverdiend.
 Geef dan uw vrienden van den kostbren tijd
 Dien 't Vaderland niet vordert, meê hun deel.
 Ook dat verdient den lof van 't Vaderland;
 Den dank vooral van Hollands maagdenrei,
 Die liefde en eerbied voor haar dichter kweekt;
 Van elk die weet, dat al wat goed, en schoon
 En edel klinkt, het erfdeel is van Cats! —

Maar neen! 'k sta af. De Zanggodes vergunt
 Mij 't voorttreên niet op de ongewone baan.
 Mijn schorre stem blijft steken in de keel,
 En laat mijn snaartuig enkel dezen klank
 En weerklink toe: Wees, Vriend van 't Vaderland
 En aller Zanggodinnen, wees gegroet ¹⁾!

Dit gedicht werd spoedig door andere gevolgd, die de aandacht der geleerden op de jeugdige dichteres deden vestigen, en nog had zij haar dertigste jaar niet bereikt, toen men haar reeds de Sappho harer eeuw noemde, haar met eene Laurentia Strozza, Olympia Morata, Lucretia Marinella vergeleek, haar verre boven Anna Suys, Anna van Pallant en Anna van Utenhoven stelde. Huygens, Bodecheer Banningh, Heinsius, Barlaeus, Hofferus, Kinschot, Boy, dongen naar hare vriendschap; uit alle beschaafde landen van Europa ruischten haar lofliederen tegen, terwijl de geleerden in hunne schriften hare uitstekende gaven vereeuwigden. Het zou mij niet moeilijk zijn eene reeks van beroemde mannen te noemen, die gedurende twee eeuwen met hoogen ingenomenheid van hare latijnsche poëzij spraken, doch wij vinden in de hier volgende oordeelvelling van Balsac die van al de overigen weder. „Il faut avouer que Mademoiselle de Schurman est une merveilleuse fille et que ses vers ne sont pas les moindres de ses merveilles. Je ne pense pas que cette Sulpitia, que Martial a si hautement louée en fist de plus latins. Mais qu'il y a de pudeur et d'honnesteté parmy les graces et les beautez de ses vers! Que la vertu de son ame se mesle agréablement dans les productions de son esprit.” Nog in deze eeuw greep een grijze bard naar de

¹⁾ Mr. H. J. Koenen.

lier, en bezong in vloeiende verzen hare heerschappij over de taal van Latium, waarin zij zulke welluidende en krachtige verzen maakte; ja zelfs in onze dagen handhaaft zij den roem haar door hare tijdgenooten gegeven. In verschillende versmaat bezong zij de daden der helden, den roem der geleerden, of betreurde zij den dood harer vrienden en der groote mannen, die zij gekend had. Nu eens waren de profeten, apostelen en de martelaren, dan de groote zangers van vroegere dagen, of hare tijdgenooten Heinsius, Barlaeus, Beverwyck, Huygens, Voet, Rivet, Staackmans, Smith, Spanheim, Buchelius, Schotanus, de voorwerpen van haar lied. Nu wijdde zij hare zangen aan de Jars Gournay, Dorothea Moor, mademoiselle du Moulin, dan aan de prinses van Boheme, Henriette van Frankrijk, gemalin van Karel I, koning van Engeland, aan Anna van Oostenrijk, gemalin van Lodewijk XIII, zelfs Christina van Zweden en den kardinaal De Richelieu bragt zij in dichtmaat hare hulde toe. Deze gedichten zijn deels in hare *Opuscula* bewaard, deels in handschrift in openbare of bijzondere verzamelingen voorhanden, deels met hare oostersche en grieksche gedichten verloren gegaan. Eene enkele proeve mogen wij den lezer niet onthouden.

OP HET OVERLIJDEN VAN JOHANNES POLYANDER

A KERCKHOVEN.

Fortunate senex, quondam dum vita manebat

Quae sors non votis risit amica tuis?

Quis plures meritis dignos jactabit honores,

Contulit in mystas quos toga sacra suos?

Quis natos vidit magni felicius aulam

Principis officiis conciliasse sibi?

Attamen his unum deerat, quod longa senectus,
 Et gravis in terris cura negare solet:
 Scilicet hic quaerens sibi semper in orbe quietem,
 Posset ut a placida morte quiete frui.
 Dixeri hinc etiam merito post fata beatum,
 Omnia quae petit si Polyander habet.
 Ut quondam felix memorabile nomen Achillis,
 Ejus Maeonide facta canente, fuit:
 Sic te felicem, memori Spanhemius aevo
 Dum cineres docto consecrat ore tuos.

dat is:

Gelukkig grijsaard! wie heeft immer in zijn leven
 Met rijker zegen zich op aarde zien omgeven?
 Wie zag met grooter eer de vlijt en trouw beloond,
 Door hem als Priester in Gods heiligdom betoond?
 Wie zag eens Konings gunst met onverdeelder stralen,
 Ten prijs der deugd, op 't hoofd van zijne zonen dalen?
 Wat nog, dat hem ontbrak? Zelfs toen zijn leeftijd klom,
 Verwierf hij niet een heil, zoo schaarsch in d'ouderdom?
 Zag hij zijn leven, zacht en stil daar heen gevloten,
 Niet met een zachten dood genadiglijk besloten?
 Wel roemt men dan 't geluk van hem, die tot aan 't end,
 Als Polyander, niets dan zegen heeft gekend.
 Ja meer nog! werd de naam van Peleus zoon onsterflijk,
 En door Homerus lied vereeuwigd, onverderflijk,
 Zoo volgt ook U de roem door aller eeuwen tal,
 Als straks Spanhemius uw uitvaart vieren zal ¹⁾.

¹⁾ J. P. Hasebroek.

LOFDICHT OP DE BESTRIJDING DER MARIA-DIENST
DOOR RIVET.

Omnia sacrilegus tandem pervaserat error,
Et jam Roma potens terram miscebat Olympo:
Nec quaenam facies venerandae Virginis esset
Dignosci poterat: vultusque erat unus utrique
Et matri et soboli, similisque per omnia cultus.
Viderat haec ardens animis Rivetus, et una
Detrahit has larvas, propriisque coloribus ornat
Virgineam frontem, primo de fonte petitis.
Quin male conficti subvertit numinis aras,
Et meritos (quales genuina modestia suadet)
Restituit mundo magnae genetricis honores.
Hic si forte placet, nitidis depicta tabellis
Simplicitas, autor toto celebrabitur orbe.

dat is:

Sints lang had over de aard, met nevelen omtogen,
Een zetel zich gevest van duisternis en logen;
En Rome's Paus beveelt, afgodisch eerbetoon
Der Hemelkoningin te wijden. Ach, de Zoon,
Gods eeuwge troongenoot, wordt hooger niet gehuldigd
Dan zij, die alles aan dien Heiland was verschuldigd!
Dat zag met zielesmert de gloeiende Rivet.
Hij grijpt de veder: toont, met wat onzaalge smet
Haar luistervolle naam onteerd is. Rein en edel
Drukt hij een zuivre krans van glorie op haar schedel,
Maar werpt het altaar om, aan schepseldienst gewijd.
Zoo werd haar nedrig hart, dat meer niet wenscht, verblijd;

Zoo leert de wereld haar op beter wijs vereeren.

Gij, die de waarheid kent van 't vlekloos Woord des Heeren,
Aanschouwt den rechten eisch Zijns heiligen gebods,

En brengt uw hulde en dank den trouwen dienstknecht Gods ¹⁾).

Allengskens begon in de eerste helft der XVI eeuw de fransche taal en letterkunde de latijnsche te verdringen, verdwenen de classici en met hen de spaansche en italiaansche romans, om plaats te maken voor die van Scuderi, de Astrea van d'Urfé, de Cleopatra, Cassander, Pharamond, even langdradige als gekunstelde voortbrengsels der pen van Calprenède, de liefdesgevallen van Lysander en Calliste, Aristander en Cleonice, de Flavie en Minerva van Vital d'Audiguier; werden de gedichten van Scarron, Voiture, Quinault, Motin, Maynard, vooral die van Catharine des Roches en van Marie de Jars Gournay de lievelingslectuur der hoogere standen. Het werd smaak in den trant der laatste sonnetten, balladen, epigrammen, madrigalen en chansons te dichten, waarin de regelen der ars poëtica streng werden gehandhaafd; maar waarin de eerste regel van alle, dichterlijk gevoel, werd gemist. Getuigen die menigte bundels, waarin zij tusschen hollandsche verzen zijn verscholen, die jufferboekjes, waarin de jongman en jonkvrouw hunne gevoelens en wenschen uitstortten, om ze straks door de statige vertrekken te hooren weêrgalmen, „die verwondert waren van zoo vreemde woorden en vreemde melodijen, luttel met hunne stemmige achtbaarheid strookende.” Die dichtwoede greep niet slechts den pronker en modejonker,

¹⁾ Mr. H. J. Koenen.

maar ook de schoone kunne aan, en werd niet weinig gevoed door den uitbundigen lof, de dikke wierookwolken, die haar van alle zijden werden toegezwaaid. Men vergeleek ze bij de uitstekendste vrouwen van vroegeren en lateren tijd, wier namen de geschiedenis der poëzij bewaard heeft; maar vooral bij de toen beroemde, lang vergetene, maar onlangs door Paul de Musset weder in het leven geroepene de Jars Gournay. Wordt deze thans op het fransche tooneel, naar aanleiding der naïve vertelling (*les trois Rancans*) van Boisrobert, Menage, Tallemant des Reaux en Sorel, aan den spot van het publiek prijs gegeven; toen was zij, de aangenomene dochter van den grooten Montaigne, het sieraad van Rambouillet, de roem van Frankrijk. Haar *Promenoir de M. de Montaigne*, *Bouquet de Pinde*, *Ombre*, *Advis*, werden voor onnavolgbare meesterstukken van dichtertlijke welsprekendheid en bevalligheid geacht, herlezen en nagevolgd. Tot hare vereerders behoorden niet slechts S. Francois de Sales, Balsac, de kardinalen Duperron, Bentivoglio en De Richelieu; de bisschop Godeau, Dupuy, Mainard, Angot, Rousard; maar ook Lipsius, Gronovius, Beverwijck, Heinsius en Baudius, die haar „de fransche sireen”, de „tiende Muse” noemde, „die hij aanbad, zonder haar te kennen, zonder haar immer aanschouwd te hebben”; maar vooral vereerde haar Anna Maria van Schurman, die door de dichters reeds in hare jeugd bij haar vergeleken werd. Zij stemde ter harer eere de snaren, schreef haar brieven, had haren lof, gelijk Gournay den haren steeds op de lippen en hoopte, dat zij haren naam onsterfelijk zou maken. „Or la lettre” (schreef zij aan de toen bijna 80jarige vrouw) „que vous m’avez fait l’honneur de m’ecrire nous monstre assez, que vostre civilité ne se mesure point à ses objets et qu’elle ne reçoit pas des bornes d’ailleurs que d’elle mesme. De la vient qu’il vous a semblé peu

de chose de me remercier de ce qui vous est legitimately due, si vous ne m'eussiez donné esperance que mon nom se verra un jour consacré à l'immortalité par la faveur de vostre Muse. Certes je voudrois estre aussi digne de cette felicité, que vous estes prompte et liberale à me la promettre, et que vous puissiez trouver de la consonance et symmetrie entre le haut caractère de vostre style, et entre la bassesse de la matière."

De verzen en brieven door Schurman aan haar geschreven, waren weleer in bezit van François de la Mothe-le-Vayer, door Naudé den franschen Plutarchus genoemd; doch de gedichten die zij in haren smaak vervaardigde, zijn meest allen vernietigd. Wij hebben er slechts een enkel van kunnen opsporen, dat echter evenmin als die der fransche sirene, aan onze hooge verwachting beantwoordde; en zoo ook van haar bundels overig waren, dan zou gewis hetzelfde oordeel ze treffen, als over die van Gournay is uitgesproken en er van gezegd worden: "*Quelque mérite qu'elle pût avoir par elle même, ses ouvrages ne sont plus lûs de personne et sont tombez dans un oubli, dont ils ne se retireront jamais.*" Doch men oordeele zelf. Toen de bekoorlijke en begaafde Utricia, dochter van den engelschen kolonel Ogle of Ogly, hare opvoeding in Engeland voltooid en zich met Willem Swaen in den echt verbonden had, begaf zij zich met haren echtgenoot naar Utrecht ter woon. Tot de dichteren die haar het welkom toeriepen, behoorde ook Anna Maria. Zij begroette haar met de volgende regels, die, volgens haar schrijven aan Adolph Vorstius (1648), te Leyden buiten haar weten zijn uitgegeven.

SUR LA BIEN VENUE ET LA DEMEURE DE LA TRES
 NOBLE ET VERTUEUSE DAME, MADAME UTRICIA
 OGLE DITE SWAEN, A UTRECHT, AU MOIS
 DE NOVEMBRE L'AN CIC IC C XLVII.

Nymphe de qui le chant, digne du cheur des Anges,
 Nous ravit dans le ciel, diray-je tes louanges?
 Non, je diray plustost, bel Astre de la Cour,
 Le bon-heur de ce lieu, ou tu fais ton sejour.
 Car pour chanter ton los, ton luth, ta voix, ta grace,
 Il faudroit l'emprunter, et te suivre à la trace.
 Tes pseumes animez d'un divin mouvement,
 Ont pouvoir de fleschir un coeur de diamant:
 Tantost leur doux accens nous font fondre des larmes,
 Tantost perdre l'esprit aux plaisirs de leurs charmes.
 Ce que l'antiquité a forgé (comme on croit)
 Pour se faire admirer, se monstre icy au doit:
 La lyre d'Amphion, la musique d'Orphée
 Ne sont plus fictions d'une fantasque idée;
 C'est icy le Phoenix, l'unique Cigne ¹⁾ noir,
 Le rossignol d'hiver, qui chez nous se fait voir.
 Diray-je que tu es une Nymphe hollandoise,
 Regardant ton barceau? ou que tu es angloise?
 Puisque sous ce climat jadis les doctes soeurs
 T'ont nourri d'Helicon des plus douces liqueurs.
 Non, ce n'est pas assez; et l'Espagne, et la France,
 Et l'Italie y veut avoir la preference:

¹⁾ Swaen.

Car tu en tiens les airs, les charmes, les accors,
 Pour ravir l'ame aux vifs, et pour la rendre aux mors.
 Bref, tu as effleuré toute la gentillesse,
 Qu'a l'envi tout le monde et admire et caresse.
 Bien venue à Utrecht, qui t'a donné son nom,
 Et c'est toy qui luy rends un plus fameux renom.

Of er tusschen Utricia en Anna Maria te Utrecht, vriendschap werd aangeknoopt, is te betwijfelen. De eerste toch sloot zich aan den kring van Hooft, bezocht den drossaard te Muiden, nam deel aan al de verstrooiingen en vermaken in het gastvrije slot en deed met Tesselschade, Susanne van Baerle, mevrouw Terlong, Maria Pelt, de grijze wanden van hare liefelijke stem weêrgalmen en verhoogde er het genoegen door hare tegenwoordigheid. Anna Maria daarentegen, bevreesd dat de genoegens der zamenleving hare gedachten van de ernstige vragen der godsdienst mogten afleiden, verwijderde zich, naarmate de behoeften van hare ziel meer gebiedend voldoening eischten, uit de wereld en zocht de eenzaamheid. Later vertrok Utricia met haren man naar Hamburg, waar hij tot resident van den koning van Engeland was benoemd.

Doch keeren wij tot onze dichteres terug en geven wij nog eene proeve van haar dichterlijk talent. Toen de Utrechtsche hoogeschool in 1636 zou worden ingewijd, was het een sombere en donkere morgen. Eensklaps echter, toen de plegtige optogt zich in beweging stelde, drongen vriendelijke zonnestralen door de wolken en wierpen een' stroom van licht over de feestvierende schare. Dit treffende oogenblik schildert Anna Maria in de volgende regels:

Quelle mine de deuil, quelle triste parure
 A d'un voile ombrageux obscurcy la nature,
 Et au jour du triomphe esloigné de nos yeux
 La beauté des beautez, la lumière des cieux?
 Ia tout le monde attend que l'aurore regarde
 Les vœux de l'univers d'une oeillade mignarde,
 Et que le ciel, fermant la porte au deslaiser
 Se montre favorable à son juste desir.
 Et toutes-fois d'abord la tristesse importune
 Trouble par ses humeurs l'allegresse commune.
 N'est-ce pas, que nature eclipsant à nos yeux,
 Travaille pour l'effect d'un coup miraculeux?
 Or cependant Pallas dans sa cour magnifique
 Orne son appareil, et ses charmes applique
 Pour faire son entrée, et par un train royal,
 Eriger dans ce lieu son siège triomphal.
 Mais au point qu'elle sort du palais de justice,
 Voicy comme Phoebus, à ses desseins propice,
 Escarte ces amas, rompt ce rideau flottant,
 Et va dessus le front de sa pompe esclattant.
 Il nous veut tesmoigner qu'il ne luit que pour elle,
 Et pour autoriser une action si belle,
 Voire pour presider à la solemnité
 D'un siècle d'or naissant à la posterité.
 Presage merveilleux et tres-heureux augure!
 Sur que le ciel nous fait prendre ceste ouverture,
 Que l'astre de justice, amy de son destin,
 Conduira les progrez d'un si luisant matin.

Et qu'avons nous besoin d'aucun autre interprète,
Puisque mesme Apollon ainsy nous l'interprète?

Zoo gelukkig als wij waren, ten minste eenige bewijzen te ontdekken van hare ervarenheid om hare denkbeelden in fransche dichtmaat weder te geven, zoo werden wij teleurgesteld in onze pogingen, om iets van hare duitsche, engelsche, italiaansche en spaansche verzen op te sporen, en toch zij moet de gedichten haar toegezonden, uit alle oorden van Europa in diezelfde taal waarin zij geschreven waren, hebben beantwoord.

Anna Maria van Schurman leefde in een tijdvak, waarin niet alleen de latijnsche maar ook de nederlandsche poëzij in ons vaderland een' hoogen trap van bloei had bereikt. Voerden Grotius, Heinsius en Barlaeus de rij van latijnschen zangers aan; Vondel, Hooft en Cats stonden aan het hoofd der nederduitsche. Had de latijnsche muse van Anna Maria zich in de school van Barlaeus gevormd, hare nederduitsche stelde zich Cats ten voorbeeld. Het waren dan ook vooral de bewonderaars en navolgers van den raadpensionaris, die de laatste het meest toejuichten. Haar dichtgeest was geen' bruischenden stroòm gelijk, die door geen dam kon ingetoomd worden, maar kalm, effen, gelijkvloeiend, gelijk het water eener zacht en stijl afloopende beek; men ziet er het vuur van den vulkaan, dien de natuur in Vondel en Antonides ontstak, niet in gloeijen, maar men hoort:

„lyeffelick singhen en zoet gefluyster

„waeraen het innigh hart geeft d'allerschoonste luyster.”

Zoo is het: hare nederduitsche gedichten ontvingen hunne hoogste waarde van den godsdienstigen zin die in alle heerscht. Meest zijn zij zoetvloeiend, zuiver, eenvoudig „de zangen van haar hart,” gelijk een harer lofredenaars zeide, „gelijk de latijnsche die van haren geest;” bestemd om in den kleinen huiselijken of vriendenkring gelezen, gelijk de andere om gedrukt en verspreid te worden. Soms echter treffen ons hare oorspronkelijkheid en rijkdom van beelden, hare levendigheid van schildering, haar stoute stijl, bondigheid en zeggingskracht.

Van de gedichten harer jeugd zijn slechts brokstukken over, hier en daar in sommige geschriften gevlochten of aangehaald; die van lateren leeftijd heeft zij, op enkelen na, die voor de werken harer tijdgenooten gedrukt waren, zelve vernietigd; uit haren ouderdom bezitten wij er nog drie.

Achter de tweede uitgaaf van den bundel der door haar uit het fransch vertaalde *Heylige Gesangen* (Amst. 1683), die de Labadisten te Wiewerd bij hunne godsdienstoefeningen gebruikten, vindt men hare *Bedenckingen over de toekomst van Christi Koningryck*.

Dus heft zij dit gedicht aan:

Heer Jezus, groote God, Gods eenig soon geboren,
 Die met een eeuwig Zijn all' eeuwe quaemt te voren,
 Gy zijt des menschen Soon geworden in de tijt;
 Soo dat in een Persoon, gy God en Mensche zijt.
 Gy woudt u hier een ryk van menschen toebereyden,
 En van u hemelsch ryk de heerlickheit verbreyden.
 Niet datter yets ontbrack aan uw volmaekte kroon,
 Want Gy, de hoogste God, hadt d'alderhoogsten throon:

Maer gy woudt aen uw volk gaen deylen vele kroonen,
 En 't wederspanningh volk uw oppermacht betoonen.
 Want dat is Godes eer, te toonen wat Hy is,
 En hoe Hy schept het licht, en ook de duysternis.
 Gy woudet in dit licht uw eygenschapen stellen,
 En met uw strenge recht, barmhertigheyt versellen;
 Soo dat uw groote Naem in bey verheerlijkt wert,
 En in uw groote toorn, en uw menschlievent hert.
 Gy quaemt dan, groote God, van 's hemels throon beneden,
 En hadt U hier bewolkt met menschelicke leden.

.
 Gy hebt den weg gebaent door eygen sweet en bloet,
 Dat aen uw eigen volk den Hemel open doet.
 Want gy hebt door uw Doot de vrees en doot verswolgen,
 Opdat wie U bemint, U willig soude volgen.
 En is den ingang naeuw, het einde kroont het werk,
 En kroonen zijn de prijs van 't voorgesteken merk.

Op een andere plaats wekt zij den christen op, om
 Christus te volgen in heiligheid, en bij den strijd, dien
 zulks kost, wijst zij op het geluk, dat daarvan het
 loon is:

Een christen wil de kroon van Pharoos rijk verliesen,
 En voor des werelts prael de smaetheyt Christi kiezen.
 Hy weet dat dese kroon is binnen suyver gout,
 Die 't ware goet en eer vast ingevlochten houdt.
 En als sich voor het oog maer scherpe doornen toonen,
 Siet hy die door 't geloof, verknocht met schoonder kroonen,

Die 't samen opgerecht, zijn 't christen-volks-bannier,
 En als de wolkenzuyl en als de zuyl van vier.
 De kroon van heyligheyt, die past op alle tijden,
 Het zy een christen mint, het zy hy blijft in 't strijden;
 Een kostelijk cieraet voor Godes heylig huys,
 Het zy het heerlick staet, of ligt in puyn en gruys.
 De kroon van heerlikheyt, die past maer op twee staten,
 Als hier een christen wint, of 't aerdrijk heeft verlaten.
 't Zy dat hy wint alleen, of met geheel de kerk;
 Want heerlickheyt bekroont een yder heylig werk:
 Ja heerlickheyt verselt oock heyligheyt beneden,
 En Godes zegen volgt op christelyke zeden.
 Soo word de doorne-kroon somtyds hier afgeleyt.
 Als 't licht van heyligheyt sich door de kerke spreyt,
 Meest na een swarte buy, als Jezus komt te troosten,
 En toont hoe dat Hy is den Opgang uyt den oosten,
 Dan word als in een zee, van christenen vergaert,
 Als in soo meenig drup, syn heerlick beelt gebaert.
 Dan word syn heerlick ryk ten hemel toe verheven,
 Als in het christen-volk niet blinkt dan Christi leven;
 Als yder ziel gelyckt een helder spiegel-glas,
 En yder christen schijnt of hy een Christus was.

Eindelijk beschouwt zij in dichterlijke verrukking, in
 beelden meestal aan den Bijbel ontleend, den heerlijken
 toestand, waarin de christelijke maatschappij op aarde een-
 maal zal verkeeren:

Sal niet met Jezus licht het heydensch volk eens stralen,
 Als onder sijne kroon gekroonde hoofden pralen?

.

En worden niet verwacht de lang voorseyde dagen,
 Als van de slaverny het schepsel wort ontslagen,
 Dat met Gods kindren nu seer diepelyk versucht,
 En van haer beyder hoop verwacht gewenschte vrucht?
 Sal niet aan Israël sich Christus openbaren,
 En dan syn oude volk sich christenen verklaren,
 En zeg'nen die daer komt tot haer in 's Heeren Naem,
 En soo 't verstoten volk weer worden aengenaem?
 En sal dan Jesus ryk niet heerlick zyn verheven,
 Wanneer als uyt de doot sal rijzen 't nieuwe leven?
 En als van Oost en West toevloeyen sal gelyk,
 Al wat geheylicht is tot Christi coninkryk?

.

En sal syn konings-ampt nog blyven soo verborgen,
 En niet eens breken door gelyk een schoone morgen?
 Dien morgen sonder wolk, die voortgaet tot den dag,
 Waervan men nimmermeer een droeven avont sag?
 Sal God niet syne stadt gelyk een bruyt vertoonen?
 Een hemel end' een aerd, daer in het recht sal woonen?
 Een Tabernakel Gods, waer in Hy nederdaelt,
 En in gemeynsaemheyd met nieuwe gunste straelt?
 Den eersten Adam ging door sond' het al verouwen,
 Den Tweden moet het al door syne kracht herbouwen.

Lang na haar overlijden (Gron. 1732) gaf de Groningsche boekdrukker Jacobus Sipkes, eenen kleinen bundel in het licht, met twee uitvoerige gedichten van hare hand, *Uitbreiding over de drie eerste Capittels van Genesis*,

benefpens een Vertoog van het Geestelijk huwelijk van Christus met de Gelovigen.

In het eerste bezingt zij de schepping van 't heelal, en stelt den Almagtige aldus tegen over den zwakken sterveling:

Hy is alleen de Heer, een enig, eeuwig God,
 Wiens wysheid, goedheid, magt van niemand word bespot,
 Geheel geregt en goed en heilig in zyn wezen,
 Wie met Hem pleiten wil, die is alree verwezen.
 Geen God is Hem gelyk! Die met een woord gebied,
 En alles word uit niet, of alles word een niet.
 Een pottbakker formt, alleen na zyn begeren,
 Een vat uit Godes leem, ter oneer of ter eren,
 En hier sal stof en asch zyn Schepper vragen af,
 Waerom Hy aen zyn leem, geen beter form en gaf?
 Een sprinkhaen met een spronk, zal Godes magt afmeten,
 Die boven d'aardsche kloot, is op den troon gezeten,
 Die 't menschelyk geslagt met al zyn grootsheid schat
 Een druppel, die daar hangd aan enig watervat,
 Een stofken, ja een niet, in 's Hemels waag gewogen,
 Dat om zyn ongewigt, noit weegschael heeft bewogen?
 't Is dwazer of een niet, den grootsten held bestreê,
 Die duizend al gelyk verplettert met een trêe.
 Gods Geest blaast in het stof, en zelf de vorsten sterven,
 Hy kan na zynen wil, behouden en verderven.
 All ere koopt Hem toe, van onbepaalde magt,
 En alles is als niet, by dezen Heer geagt.
 Wie kan den diepen grond van zyn verstand doorgronden?
 Wie heeft het hoogste punt van Godes regt gevonden?

't Is met één woord gezeid, daar is geen God als Hy!
 Al wat verheven is, zwygd voor zyn heerschappy!
 Den Hemel, d'aerd en hel moet voor zyn schepter beven.
 Wie zal Hem geven raad? Wie heeft Hem eerst gegeven?
 Want alles is uit Hem, door Hem en ook tot Hem,
 Dat is de stemme Gods en 't is des schepsels stem.
 Al wou de groote God, de menschen al verdoemen,
 Nog bleefet haren pligt, des Regters regt te roemen.
 De duivel had geen hel, waar hy niet overtuigd,
 Hoe schuldig dat hy leid, die onder God niet buigd.
 Voor my, ik kies de zy van dezen Heer der Heren,
 Ik wensch geen hooger eer dan Hem te mogen eren!
 Zyn oordeel gaat zeer diep, zyn raad die zal bestaan,
 Wat ik niet pylen kan, dat wil ik bidden aan.
 Hy woond in 't Heiligdom, zyn daden zyn ons wetten.

Na den vloek, door God over Satan uitgesproken, en
 zijne belofte aan Eva vermeld te hebben, vervolgt zij dus:

Ziet hier het groote woord, dat komt uit Godes mond,
 Dat tusschen God en mensch beloofd het nieuw Verbond!
 Hoe staat en aard en hel en hemel hier verwonderd,
 Terwijl de stemme Gods met hemels vloeken donderd!
 Hier straald een wonder ligt uit Gods genaden troon.
 Des duivels hoogste straf, wordt 's menschen hoogste kroon;
 De satan word verdoemd, de mensche word verheven,
 Om in de gunste Gods, nu zonder eind te leven,
 Door 't wonderlyk verbond, gevestigd in de dood
 Van deses menschen Soon, de Soon van Godes schoot.

Geen grooter liefdewerk kon Godes gunst heramen,
 Waarin als in één punt Gods deugden komen t' zamen.

Na de verbanning uit het zalige Eden verhaald te hebben, zingt zij:

Ziet daar de weg betuind: of hij moet eeuwig sterven,
 Of door een nieuwe weg Gods gunste weêr verwerven.

Daar blyft een groote kloov' bevestigd tusschen God
 En tusschen yeder mensch, die wijkt van Gods gebod.
 God is een heylig God, Hij kan Hem niet verzaken,
 Zijn regt moet zijn voldaan, wil iemand tot Hem naken,
 Een heilig blinkend kleed, moet cieren zyne ziel
 Gelyk den eersten glans, waarin hy God beviel.

Maar hoe dog zou den mensch, zyn eerste schuld betalen,
 Die al wat dat hy heeft moet van den schuld-heer halen?

En nu hy niet en heeft en alles heeft van doen,
 En schuld op schulden hoopt, hoe zou hy God voldoen?
 Waar is het witte kleed van al die schone deugden,
 Die cierden d' eerste mensch en 't hemels heir verheugden?
 Hoe zal hij gaan tot God, die na beneden held,
 En 's werelds eer en gunst, voor God en hemel steld?

Wel is er enig licht in 's menschen ziel gebleven,
 Maar 't wyst hem aan zyn schuld, en wyst hem af het leven
 Het staat als in de plaats van wet, van regter, schout,
 Zoo dat het in den mensch 't gerigte Godes houd.
 Helaas! dat kan alleen den menschen al verdoemen,
 En dringen tegen dank de regten Gods te roemen;

Want 't is het hoogste regt, dat God den mensch verlaat,
 Die niet en rust in God, en Godes wetten haat.
 Hoe kon de boze mensch, zyn herte meer verleiden,
 Als dat hy poogd zyn ziel van zynen God te scheiden?
 Het schepzel word een hel, en duivel in der daad,
 Wanneer het wykt van God en op zyn zelven staat:
 En hoe zou dog den mensch, zyn dwaasheid meer verbreiden,
 Dan dat hy heilichheid en heerlykheid wou scheiden?
 Die 't schynzel scheid van 't ligt, hou ik dat minder feild,
 Dan een die zaligheid en heilichheid verdeild.
 En hoe zou onze God, een regter zyn der aarde,
 Indien Hy tot het regt, zyn liefde nooit verklaarde?
 Zijn regt en waarheid eischt gehoorzaamheid of straf,
 Aan 't ligchaam en de ziel, de hel, de dood, het graf.
 Dees diepte van elend roept tot de diepe gronden
 Van Gods barmhartigheid, om rasch te zyn verslonden.
 En was 'er geen misdaad, 't ontfermen van elend,
 En vele deugden Gods, en werden nooit bekend.
 Nu heeft de wijsheid Gods een zulken raad gevonden.
 Wiens diepte nooit een mensch of engel zal doorgronden.
 Een Borge word gesteld, Die al de schuld betaald,
 En door de dood en hel het leven wederhaald.

Plegtig is het slot van het geheele gedicht:

O Jezu die op 't hout hebt onzen vloek gedragen,
 En willig uitgevoerd des vaders welbehagen,
 Zijn hele wet vervuld, den hemel ons verdiend,
 En met den groten God uw zondig volk bevriend!

Wat liefde, dank en eer zal U mijn ziele geven?

Ik wensch voor U alleen te sterven en te leven!

Heer! geef my myne zin, myn wil, myn goed en eer,

Myn Vrienden, lyf en ziel voor U te leggen neer!

Te nemen op myn kruis en alles te verzaken,

Om U te volgen na en U myn Al te maken!

Doed my van verre zien hoe d' aard is min als niet,

Hoe wat tot U niet leid zal leiden in verdriet!

En doed my zien in U, naby des hemels schatten,

Waarvan den aardschen mensch het minste niet kan vatten!

Geef my dat helder oog, dat door de dampen ziet,

Dat hert dat niets en wenscht, als 't U alleen geniet!

Want waarlyk in uw dood, daar schuld het eeuwig leven,

Uw dalen in de hel, zal my den hemel geven.

Uw smaatheid is myn eer, Uw kruis is myne kroon,

Want Gy hebt aan het kruis, de hel gevoerd ten toon.

Al scheind gy door den last des toorns Gods bezweken,

Gy kost door uwen arm des vyands magt verbreken;

Gy wond terwyl Gy weekt en overwond op 't lest,

Gy wierd de dood venyn, en aan de hel een pest.

Al wierd Uw heilig lyf in 't duister graf verborgen,

Gescheiden van de ziel, 't verrees den zelven morgen.

Den hemel wierd verzoend, Uw ampten uitgerigt,

Uw volk van Godes gunst, zyn vijand wierd gerigt.

Gy hebt nu enen Naam, ver boven alle Namen,

Wie Die te regte kend, zal nooit hem Uwer schamen;

Gy zit op 's hemels troon, en hebt een eeuwig ryk,

Gy zyt der Goden God, U zelf alleen gelyk!

Ik wagt op uwen geest, o leven van myn leven,
 Die aan myn loden hert zal arendsvleugels geven,
 En Uw gekruiste vleesch, en Uw vergoten bloed,
 Zal trekken myne ziel als 't aas den arend doet.
 Niets lust my nevens U, in hemel noch op aarde,
 Wat Gy niet zelve zyt, is my van geender waarde,
 Hoe zoet de wereld lokt of vol van toorne bruist,
 Gy zyt myn Lief' alleen, Die zyt voor my gekruist.

Ook het slot van haar *Geestelyk Huwelyk* is eene plegtige aanroeping van haren Heiland.

Kom Heer Jezu my verligten
 Dat ik doe ter tyd myn pligten,
 Doed my staan in Uwe kragt,
 Met u rusting op de wagt.
 Dat ik op myn vyand lette,
 En myn pylen rasch verzette,
 Dat ik hert en handen vind,
 En dog niet en sla den wind.

Leer my 't op het punt te vatten,
 Wat voor deugden zyn te schatten,
 Zonde doden door den Geest,
 En U volgen onbevreesd.
 Zeker zal den stryd gelukken!
 Gij verbreekt des vyands nukken,
 En hoe fel zyn pylen zyn,
 Gij verdoet haar helsch fenyn.

'k Zal zoo haast een schigt der zonden
 Myne ziele komt te wonden,

Lopen tot uw heil-fontein

Om die rasch te krygen reyn:

Die heeft overvloed van gaven,

Om een flauwe ziel te laven,

En daar boven sweeft Uw Geest,

Die der Christen ziel geneest.

'k Zal mijn ziele gaan gewennen,

Om des Geestes werk te kennen,

Dat zal zyn myn twede magt

Daar op nauw te geven agt:

'k Zal zyn roering onderscheiden,

Dat die mogt myn ziel beleiden,

En Uw kragten spannen aan

Om daar mede voort te gaan.

Dan zal eens myn hele leven

Christelyken luister geven,

't Zal dan swemen na den Geest

En my zyn een hemelsch feest!

'k Zal dan met een hoog beseffen,

In zyn wegen my verheffen,

En geloven dezen dag,

Dat ik 't al in God vermag.

Hoe dan woelen myn gebreken,

Jezus zal zyn trouw niet breken,

Hy heeft met zyn bruid geduld,
 Tot de stryd hier is vervuld.
 'k Zal met Jezu gunst my sterken,
 't Hert met Woord en Geest bewerken,
 En dan werken alle deugd,
 Met een christelyke vreugd.

Jezus allerheiligst leven,
 Tot een voorbeeld my gegeven,
 Heeft myn ziel haar voortgezet,
 Als myn allerhoogste wet:
 En om dat het hem geliefde,
 Voor te gaan in haat en liefde,
 Zonder haat en deugdenmin,
 Eindigt daar in ook myn zin.

'k Zal de treden Jezu tellen,
 Om daar na myn loop te stellen,
 En hier vind myn pen haar perk
 Om t' aanvaarden zulken werk!

Na het lezen dezer regelen beoordeelde de lezer of Anna Maria — die wij niet gaarne met eenige harer lofredenaars eene eereplaats „onder de hollandsche poëten, ja eene vooraanzitting in hunne verzameling” willen toewijzen, — ten minste niet verdient gerangschikt te worden onder degenen, die, „zoo al niet met adelaarsvlugt ten hemel stijgen, toch den hemel in hunne liederen brengen.”

Roepen wij ons nog eenmaal de schitterende talenten dezer vrouw voor den geest: hare ervarenheid in de schoone kunsten, hare kennis van oude en nieuwe talen, hare grondige belezenheid, hare gave om in allerlei spraken hare gedachten in gebonden en ongebonden stijl weder te geven; vertegenwoordigen wij ons het tijdperk, waarin zij bloeide, dat „der aanbiddinge van konst en wetenschap;” herinneren wij ons hare jeugd, toen zij als „een dobbele Arachne,” een „fonkelende starre” verscheen; dan verwondert het ons niet dat wij mannen van aanzien en achtbaarheid in geestdrift voor „dat eenige exempel van aller geheugenisse, dat noyt genoeg geprezen exempel niet minder van eere en deugd als van geleerdheid” zien ontvlammen; hen het vaderland geluk hooren wenschen met het bezit eener vrouw, die de zanggodinnen van den Helicon naar Holland had overgebracht.

„Dat Grieken was beroemt, en dat de negen Musen,
 „Wt haren Helicon daer quamen eerst verhuysen,
 „Was Saphoos daet alleen; maer dat haer Hollant viert,
 „En sy ons gasten zijn, heeft Schurmans ons bestiert.
 „Wy geven haer den danck; ons kinders moeten 't weten,
 „En al wat naer ons komt en sal het noyt vergeten,
 „Dat hier een juffer quam, dat hier een juffer was,
 „Die hare stappen steld' op 't hooghste van Parnas,
 „Die Venus had' geboeyt, en haer verheve sinnen
 „Dwongh, boven 't aerdsche-soet, het hemels goet te minnen
 „Die meer als Juno was; een Pallas in der aert,
 „Daer Paris voor beswyckt en wonderlick bedaert ¹⁾.”

¹⁾ Cats naar 't grieksch en latijn van Beverwijk.

Was zij reeds in hare jeugd „eene jonkvrouw van wonderlicke geleertheid, onghemeen konstig en wel ervaren in de poëzye” wat mogt men in gevorderden leeftijd niet van haar verwachten!

„Quel sera le midy de cest illustre dame,

„Dont l’orient ainsy tout l’univers enflame?

„Que pourra l’age meur adjouster au default,

„Pourque sa ieune fleur resplendist au plus haut? ¹⁾

¹⁾ G. Staackman.

VIERDE HOOFDSTUK.

ANNA MARIA VAN SCHURMAN, BEOEFENARES DER
WETENSCHAPPEN.

Zoo verschillend het lot der vrouw op aarde was, zoo verschillend was over haar het oordeel der geleerden. De een verlaagde haar tot het dier, achtte haar slechts tot verhooging van het levensgenot van den man geschapen; een ander noemde haar eene misgeboorte in de schepping, alleen voor het spinrokken geboren; een derde betwijfelde of zij eene ziel had, of zij wel naar het beeld van God was gevormd; velen kenden haar eene veel lagere plaats dan den man toe, bewerende dat zij, met veel minder geestelijke en natuurlijke vermogens dan hij toegerust, ongeschikt tot eenig ander bedrijf dan handenwerk was. Anderen daarentegen droegen haar de achting toe, waarop zij, zonder de opperwaardigheid van den man te kwetsen, aanspraak had, erkenden hare innerlijke waarde, — of gingen verder en verhieven haar boven den man, ja, noemden haar het pronkstuk der schepping, de heerlijkste weldaad van God!

Allengskens werden deze gevoelens met hen die ze koesterden, en de boeken, waarin zij ze opgeteekend hadden, vergeten en niemand vermoedde meer dat er immer over de waardij der vrouw getwist was. Eensklaps echter wierp eene onbekende hand een' twistappel onder de geleerden. Er verscheen een boosaardig geschrift, waarin op bijbelsche gronden beweerd werd, dat de vrouwen geen menschen waren. De oude vete werd hernieuwd. Men zocht de bestoven folianten in hunne verborgene schuilhoeken op, om wapenen ter bestrijding of verdediging op te rakelen, en welhaast streed men nog hardnekkiger dan te voren. Frankrijk, Spanje en Italië waren de hoofdtooneelen des oorlogs. Men slingerde de boosaardigste geschriften tegen elkander: de een een A, B, C van vrouwelijke boosheden; de ander een tegengif om het venijn van dit boek krachteloos te maken. Zelfs monniken namen de handschoen op en verdedigden met Basilius en Augustinus in de hand, dat het beeld van God in de vrouw was. Ook in Nederland gordde men zich ten strijde, en in menig werk werd er over de opperwaardigheid der mannen of vrouwen getwist. Doch de vrouw zelve kon wel geen rustige aanschouwster van den kamp, om harentwil gevoerd, blijven. Ook haar zag men binnen het krijt verschijnen; in Italië Lucretia Marinella, in Frankrijk Marie de Jars Gournay, in Nederland Anna Maria van Schurman. De laatste was het geenszins met Marinella eens, dat de vrouw verre boven den man, door God zelve aan het hoofd aller schepselen geplaatst, verheven was; ja zij oordeelde zelfs, dat elke vrouw, die Marinella's boek las, alle kieschheid en schaamte moest verloochend hebben. Ook met Gournay, die de vrouw met den man gelijk stelde, dacht zij niet eenstemmig, doch wenschte haar echter in een latijnsch gedicht geluk met haar zege

over de vijanden der vrouw behaald, schreef haar vleijende brieven en begroette haar met den titel van „heldin”.

Zij zelve loochende niet dat de man voorregten had boven de vrouw, maar zij kon zich niet overtuigen, dat ook deze het niet even ver in kunsten en wetenschappen zou kunnen brengen als gene, en dat de beoefening van beide haar ongeoorloofd was, gelijk sommigen stout hadden beweerd. Om zich in haar gevoelen te bevestigen, knoopte zij briefwisseling aan met den hoogleeraar André Rivet, en toen deze beider brieven te Parijs (1638) had in het licht gegeven, schreef zij eene logische verhandeling, waarin zij bijna wiskunstig bewees, dat ook de christin naar de hoogste kennis in alle vakken van wetenschap mogt streven; eene verhandeling die afzonderlijk uitgegeven en later in hare werken meermalen herdrukt is. Met algemeene toejuiching werd dit boekske ontvangen. Cats, Huygens, Voet, Rivet, Spanheim zonden haar brieven en lofdichten. Guillaume Colletet, lid der fransche academie, gunsteling van Richelieu, zette het in het fransch, een ander in het duitsch over, Jacobus a S. Carolo, Balsac, Menage, Christ. Franc. Paulinus, Fred. Lucas, Thomas Bartholinus maakten het in Frankrijk, Italië, Duitschland en het Noorden bekend. Die lof was haar een prikkel om op het pad der wetenschappen, waarop zij reeds zoo groote vorderingen gemaakt had, rusteloos voort te gaan, „en alsof zy de wereldt wilde toonen, dat een vrouw van christelycken ghemoede voor een man, in alle oirbare konsten en wetenschappen niet behoeft te wycken, alsof zij het beeld eener christelycke geleerde levendigh wilde maken in haer zelve, volmaekte zy zich zelve in alle kennis,” en teregt kon van Beverwijck zeggen, „gelyk het licht der sonne schynt boven alle de sterren en met synen helderen glantz het

glinsterend sterrelicht verdooft; alzoo staet mede als in schaduwe het geleerde licht van de andere joffrouwen, by den hoogen luyster van de onvergelyckelicke jofvrouw Anna Maria van Schurman, want de byzondere talen ofte wetenschappen, daer yemant af geroemt wert, heeft se in haer alleen ende elck in den hoochsten graed, waardoor sy niet alleen door studyen ende neerstichheydt gekomen is, maer de nature heeft alle krachten ingespannen om hare gesegende hersenen tot alle hooge wysheyte bequaam te maken." Hij beweerde, dat de mensch onmogelijk in alle wetenschappen te gelijk kon uitmunten, „maar zijne gronden werden overtreden door den goddelicken geest van Schurman, genoegh betonende, dat de grooten God haar boven den natuurlicken mensch wonderbaerlick begaeft had." Zij „de onvergelykelijke, had zooveel geest en begrip van den Almagtige ontvangen, dat zij zich op alle konsten en wetenschappen, ook de tegenstrijdigste, kon toeleggen; op alle, die door de verbeelding, het geheugen en het verstand verkregen worden." Bij Beverwijck en vooral bij Cats vindt men de breede lijst van alle vakken, waarin zij zich tusschen haren twintig- en dertigjarigen leeftijd zoo geoefend had, „dat de wereld er verbaesd af was en haar wedergade nooyt gekend had." Zij verstond grondig de aardrijkskunde, had alle oude en nieuwe boeken er over gelezen, zelve kaarten gemaakt. „Elle sçait," getuigde Jean le Laboureur, „la charte de tous ces pays (wier talen zij sprak), et elle se peut vanter d'y voyager sans guide, aussi bien que sans interprete." De geschiedenis had zij uit de bronnen zelve bestudeerd, en zij las, meldt Cats, italiaansche boeken over zaken van staat.

In de rhetorica en oratoria was zij buitengemeen geoefend; de dialectica achtte zij met Voet zóó noodzakelijk,

„dat zij de menschen, die wetenschap zonder dialectica bezaten, het vuur, 't geen brandt zonder het te weten, achtte gelijk te zijn; zij was met Augustinus van oordeel, dat deze wetenschap de wijsheid zelve was, of dat de wijsheid zonder haar niet zijn kon; dat de christelijke religie haar nooit geschroomd had of er afkeerig van geweest was, dat zij veel vermag, om allerlei quaestien, die in de H. S. zijn, op te lossen. De werken van Augustinus, Damascenus, Polanus, Sturmius, Strigelius, Danaeus, Amesius over deze wetenschap had zij gelezen. Zij was ervaren in de rekenkunst en meetkunst. Onder de leiding van Colvius te Dordrecht, Metius en Andreae te Franeker, omvatte zij de laatste met alle krachten van haren geest. Zij behoefde slechts eenige aanwijzing, om zelfs het verst gevorderde onderrigt welhaast gemakkelijk te bevatten en grondig te verstaan. Deze wetenschappen hadden haar den weg gebaad tot de astronomie. „Zij bevatte den hemelloop.” In het kabinet van Colvius begon zij den omloop der planeet, die zij bewoonde, den loop en afstand der tallooze hemelbollen, die met majestueuze pracht boven het aardrijk glinsteren, te volgen, te meten en te berekenen. Wat anderen in een naamloos tal van boeken over de sterren hadden opgeteekend, doorlas en toetste zij. Geheele nachten waren aan die studie gewijd. Soms legde zij hare instrumenten neder, en verdiepte zich in ernstige en afgetrokkene bepeinzigen over de grootheid van Hem, die de wateren met zijn vuist heeft gemeten en van de hemelen met de span zijner handen de maat genomen; die in een drieling het stof der gansche aarde heeft omvat; die de bergen gewogen heeft in eene waag en de heuvelen in eene weegschaal: of zij ging naar buiten en hief het oog op naar de sterren, in wier eeuwigdurende beweging eene on-

eindige afwisseling en eene verwonderlijke orde is, die gelijk hemelsche legermagten optrekken, elkander ontmoeten, ontwijken, terwijl elk hare loopbaan kent en de loopbanen van anderen eerbiedigt." Duizenden kon zij zien, millioenen versmolten voor haar oog in eene lange streep van fonkelend licht; maar niet ééne van alle ontvlugt het oog van God, die den Orion aan banden legt en de strengen van het zevengesternte vasthoudt: of zij stortte het eerbiedig gevoel van haar hart in hymnen uit, en dacht aan Hem, „die met den Vader en den H. Geest 't begin van dat heerlijk werk was geweest, in wien God, die in het ontoegankelijk licht en de duisternis woonde, zijn' zetel nam; wiens beeld in hare ziel als in een' tempel woonde, — Jezus Christus,

. „wiens diepste nedrigheid
„Is d' allerhoogste deugd, de grootste heerlijkheid.”

Reeds in prillen leeftijd had zij veel gevoel voor de schoonheden der schepping; zij bootste ze niet slechts na, maar onderzocht ook den aard en de natuur der levende en levenlooze schepselen, hoe zij worden voortgebragt en vergaan. Uren doolde zij met haren broeder, Jan Godschalck, in de omstreken van Franeker en Utrecht rond, of vergezelde hem op uitstapjes naar het schoone Gelderland, verzamelde en kocht bloemen, planten en kruiden, of ontving ze ten geschenke, en schikte ze in hare woning in stelselmatige orde of kweekte ze met voorbeeldelooze vlijt en oplettendheid. Des zomers was haar hof haar studeerkamer. „Den hof, (schreef zij eens (1644) aan Beverwijck) „is deze somer myn meeste sorge geweest. Maer sal UE. seggen, is dat den roem van den naem opgebouwt? Voorwaer ick en

weet het niet: dat hebbe evenwel bevonden sulcks my niet alleen tot vermaeck, maer ook tot vrucht gestreckt te hebben, zoo treffelicke wercken Gods nader in te sien, te handelen en te ondersoeken." Colvius had een toen beroemd kabinet van hoorns en schelpen, en gelijk Margaretha Godewyck, wijdde hij ook onze Schurman in de kennis er van in, en niet slechts beeldde zij ze af op doek en papier, maar legde er een verzameling van aan, die, door geschenken uit de Oost- en West-Indiën, zoo als ook haar herbarium dagelijks toenam, en vele kenners die het zagen, zoo wegens de schoonheid en zeldzaamheid, als de orde en naauwkeurigheid, waarmede alles gerangschikt was, met verbazing vervulde. Zij zou ook kennis van steensoorten gehad hebben, en zich met een' zeldzamen steen in de hand hebben laten afbeelden. Edoch niet slechts bestudeerde zij de onbezielde schepselen, maar ook den mensch. Zij "verstond de gronden der anatomy," was bedreven in de beschouwende geneeskunde en kon met de ervarenste mannen over haar spreken. Van die kennis getuigde Dr. van Beverwijk, zoo in zijne overige werken als in zijne brieven aan de beroemdste geneesheeren zijner eeuw, die ook in hunne brieven van dit talent, zoo zeldzaam bij eene vrouw, gewaagden. Ook hare eigene brieven, en inzonderheid die zij aan Beverwijk en in het laatst van haar leven aan haren geneesheer, Bernardus Swalue, schreef, dragen van die wetenschap vele sporen. Haar naam staat zelfs aan het hoofd van eene rij der beroemdste geneeskundigen, die met haar door van Beverwijk waren uitgenoodigd, om eenige belangrijke vragen, de wijsbegeerte en geneeskunde betreffende, op te lossen en wier antwoorden met het hare zijn uitgegeven. Haar was de vraag gedaan, waarom de Heer, die zoo vaak met één woord of door aanraking

ongeneeselijke ziekten genas, in het genezen van den blinde een smeersel heeft willen gebruiken." Haar antwoord in de latijnsche taal getuigt van eene buitengewone belezenheid, ook in de schriften der beroemdste geneeskundigen. Zij beoordeelt er de verschillende gevoelens over dit wonderwerk in, doch komt zelve tot geen resultaat. Indien zij het geschil mogt vereffenen, „zij zou met Ambrosius zeggen, dat de blinde genezen werd was geen werk van de kunst maar van de magt; want de Heer heeft de gezondheid geschonken, niet de geneeskunst geoefend," of liever met Socrates antwoorden: „dat weet ik alleen, hierin niet zekers te kunnen weten," of met Scaliger:

„Nescire velle, quae magister maxumus

„Te scire non vult, erudita inscientia est.

dat is:

„Niet te willen weten, dat de grootste meester niet gewild heeft, dat wij zouden weten, is een geleerde onwetendheid."

Meer dan in al de genoemde vakken was Anna Maria in de geschiedenis der wijsbegeerte bedreven. Alle stelsels van vroegere en latere wijsgeeren kende zij: de wijsbegeerte van Plato en Aristoteles waren haar inzonderheid heilig, vooral die des laatste, wiens stelsel, nadat de wijsbegeerte van den eerste uit de christelijke godgeleerdheid verdrongen was, in de scholen der hervormde theologanten de voornaamste leidster werd voor hen, die naar waarheid zochten. Ook die van Descartes had zij beoefend. Doch zoo deze al haren eerbied voor de peripatetische school eenigzins mogt hebben gematigd, zij kende hem toch vele

gevaarlijke en grove dwalingen toe, en schoon niet openlijk, gelijk Gijsbert Voet, behoorde zij toch tot zijn tegenstanders. Zij achtte hem echter als een man van genie en geleerdheid, hield briefwisseling met hem, ontving hem in hare woning, en eerst toen Descartes in hare tegenwoordigheid onbehoorlijk over de hebreeuwsche taal en den Bijbel had gesproken, zag zij hem niet weder. Hare gedrukte verhandeling over het al of niet geoorloofde, dat eene christin de wetenschappen beoefene, is eene schitterende proef van hare bedrevenheid in de logica, die zij ook een sleutel van alle wetenschappen achtte. Het waren vooral de Francker hoogleeraren Hachtingius en van Dam, die haar hierin tot gidsen verstrekt hadden. Haar genie bezielde ook haren onverpoosden arbeid in de metaphysica, leidde haar in het binnenste heiligdom van dezelve. Hoe hoog zij ook met de physica (zeide zij) was ingenomen, die eerste achtte zij nog hoger.

Maanden, jaren verdiepte zij zich in al deze wetenschappen; „zij hield geen mate van dezelve,” „haar dorst naar kennis was niet te lesschen, haar honger niet te verzadigen,” „haar weetlust kende geen grenzen,” en schoon eene hevige ziekte, het gevolg van overspanning, haar aantastte en aan den oever van het graf bragt, toch greep zij, naauwelijks hersteld, weder naar de boeken en verdiepte zich op nieuw in nachtelijke studiën, even alsof zij zonde meende te doen, indien zij den tijd door God haar geschonken, niet aan de beoefening der letteren toewijdde. Zoo dacht ook eens Olympia Morata, toen zij nog niet geleerd had, hoe de menschelijke wetenschap slechts bekoorlijkheid heeft voor hen, die nog de bekwaamheid niet bezitten om de onzichtbare dingen te erkennen, welke bovenal onze beschouwing waardig zijn; doch Anna Maria stond op den leeftijd van

Olympia reeds op een hooger standpunt. De wetenschappen waren voor haar slechts het voorportaal der ware wetenschap. Slechts in zoo verre beoefende zij ze, als zij haar konden dienen, om in het heilige der heiligen (zoo noemde zij de godgeleerdheid) te dringen. Deze was voor haar „de kroon aller kennis,” „de koningin van alle studie.” Haar geest vond in de beoefening der letteren alleen die rust en verpoozing, welke zij behoefde, om met nieuwe krachten „hare begeerte naar ware wijsheid, die zij vroeg reeds hooger dan troonen en vorstendommen, dan goud en paarden achtte, te verzadigen.” Ook in haar oog was „de wetenschap der goddelijke zaken, gelijk aan den heilzamen en vruchtbaren wijnstok, waarvan de kinderen Gods onsterfelijke vruchten in overvloed kunnen plukken.” Aan die wetenschap waren in haar oog alle overige dienstbaar, „en daarom werd zij door anderen gelukzalig genoemd, wijl zij zoo groote vorderingen in dit gebied scheen gemaakt te hebben.” Zij zelve erkende, „dat zij de geheele godgeleerdheid verstond en beminde, zoodat zij in de beschouwing er van wel wilde sterven.” „Niet alleen had zij zich geoefend in de beschouwende godgeleerdheid en in de beschouwing der dadelijke; maar zich naar de mate der genade, met een opregt gemoed, de beoefening der werkstellige godgeleerdheid behartigd.” Tot gemoetkoming van haar geheugen had zij „zoowel de beschouwende of leerstellige als de werkstellige en beoefenende godgeleerdheid met al hare onderscheidingen en definities,” naauwkeurig ten haren gebruike op tabellen gebragt, „opdat zij alle schatten dezer princes der wetenschappen en al hare pligten met een opslag van het oog mogt beschouwen.” Eenstemmig is de getuigenis van allen, die haar gekend hebben, dat onze Schurman een’ leerstoel in de godgeleerdheid

geen oneer zou hebben aangedaan. De een prees hare scherpzinnigheid in het disputeren en argumenteren. „Elle disputoit et repondoit mieux que les vieux professeurs des universitez;” een ander, „haar voortreffelijke kennis en diepzinnig oordeel in theologia textuali, dogmatica, practica, elenchtica, zelfs tot de zuiverste en subtielste quaestiën toe.” „Elle avoit étudié” (getuigde een derde) „la théologie des écoles à fonds, possédoit parfaitement la philosophie scolastique et la sophistique; l’écriture sainte et St. Thomas, sans parler de plusieurs pères Grecs et Latins.” Anderen... doch wat behoeven wij getuigenissen: zijn hare schriften niet zoo vele bewijzen van hare zeldzame vorderingen in deze wetenschap? Toonen zij niet op elke bladzijde aan, dat zij eene grondige bijbelstudie en uitgebreide belezenheid in vroegere en latere uitlegkundige schriften, en ongewone scherpzinnigheid in het grammaticale verklaren en ophelderen der heilige bladen bezat? Straalt er geen verbaasende kennis van de gewijde oudheidkunde, bijbelsche en kerkelijke geschiedenis in door? Geen wonder, dat zij de vraagbaak der uitstekendste godgeleerden harer eeuw was; hare uitspraken als zoo vele orakels werden geacht!

„Hoc ore, linguis virgo quibuslibet

„Oracla quaevis edidit! haec Tripus

„Rhenanus, omnes unde possint

„Doctius et melius redire.” ¹⁾

dat is:

„Uit dezen mond, met alle tongen

„Een maagd orak'len heeft gezongen.

„Dit is de drievoet aan den Rhijn

¹⁾ Heibloeq.

„Tot Utrecht voor elk een ontlooken;

„Wie haar maar eens heeft aangesproken,

„Kan beter en geleerder zijn.” ¹⁾

Men leze slechts hare brieven aan Rivet, Cloppenburg, Salmasius, Lydius, Spanheim, om in te stemmen met het wel dichterlijk, maar waarachtig woord van een ander:

„Wie by haer wysheyt soeckt, sal wysheys schatten vinden.”

Men heeft haar ten onregte als eene spitsvondige scholastieke, eene waardige leerlinge uit de school van Makowski, den vlaggevoerder der scholastikerij in haren tijd, voorgesteld. Zij erkende het goede der schoolsche godgeleerdheid, betuigde, dat zij zelve veel van haar geleerd had; doch wel verre van zich in de struiken van het dor en doornig bosch der school-geleerdheid te verwarren, schreef zij aan de prinses van Boheme:

„Il est vray, que je fay grand estime des docteurs scholastiques, et que sans doute ils me pourroyent fournir de belles occasions pour exercer mon esprit, si je n'en estois divertie le plus souvent par des exercices plus necessaires. Je ne veux point nier, qu'ils s'esgarent quelques-fois par des speculations vaines, dangereuses, voire blasphemes, ce qui les a fait encourir la censure de plusieurs gens doctes de nostre temps: neantmoins cela ne doit point prejudicier à la solidité, ny à l'exellence de leurs conceptions, qu'on a accoustumé d'admirer dans leurs ouvrages, lorsqu'il est question ou d'esclaircir les secrets de la philosophie, ou de soustenir les plus hauts poincts de la religion chrestienne contre les sceptiques, profanes et

¹⁾ Overzetting van Heibloeq zelve.

athées. A peine sçauroit on discerner, s'ils ont esté plus ingenieux à forger des doutes et des objections, ou plus adroits à les resoudre: s'ils ont esté plus hardis à entreprendre des matieres hautes et difficiles, ou plus heureux et capables de les demesler. De sorte, qu'à mon jugement ils on fort bien conjoint ensemble ces deux qualitez rarement sociables, la subtilité et la realité. Et de fait ce n'est pas merueille qu'ils sont parvenus à un si haut degré de perfection, d'autant qu'ils n'ont point mesprisé la succession de leurs predecesseurs, n'y la possession de tous les siecles passez, et qu'il est aisé, selon la regle des philosophes *aliorum inventis aliquid addere*. Ce leur a esté assez de gloire de se laisser conduire par ces deux grands astres de sciences divines et humaines, S. Augustin et Aristote, lesquels on n'a jamais pû obscurcir, quelques brouillars et chaos d'erreurs qu'on ait tasché d'opposer à leur brillante lumiere."

Hoe hooger hare jaren klommen, hoe meer zij met de praktikalisten werd ingenomen. Al wat in Engeland en in ons vaderland over de praktijk der godzaligheid geschreven werd, las zij, en met de haar in geest en streven verwante godgeleerden ging zij om en hield zij briefwisseling. Welk eene wetenschappelijke beschaving zij bezat en ook in anderen waardeerde, zij zocht het heil der kerk niet in de wetenschap maar in de levende vroomheid.

Godgeleerde werken van hare hand, zoo zij ze al geschreven hebbe, zijn niet tot ons gekomen. Slechts één stukje *over den paelsteen onzes levens* is van haar in het licht. Het was wederom Beverwijck, die de voornaamste wijsgeeren en godgeleerden in Europa had uitgenoodigd, om hunne gevoelens mede te deelen over het al of niet veranderlijke van het goddelijk besluit ten aanzien van 's menschen

levenseind. Eene schaar van geleerden had reeds aan die noodiging beantwoord en nu wenschte Beverwijk, dat ook zij „een marmeren top op dit treffelijk en van alle kanten volmaakt gebouw zou plaetsen.” „Vrijmoedig en uit het binnenste merg van hare ziele” schreef zij haar gevoelen en staafde het door logische redeneringen en het gezag van vroegere en latere wijzen. Beverwijk voegde haar antwoord, in sierlijk latijn geschreven, bij die der overige geleerden en liet ze drukken en over geheel de beschaafde wereld verspreiden, en opdat niemand dat juweel mogt derven, gaf hij zelf er een nederduitsche vertaling van in het licht, die meer dan ééne uitgaaf beleefde en voegde deze nog daarenboven als een *Aanhangsel* bij zijn veel gelezen *Schat der gezondheid en der ongezondheid*. Ook in Frankrijk en Duitschland werd het boekken overgezet, en met lofverzen uitgegeven. Uit deze landen, uit Italie, ja Spanje zelfs, werden haar gelukwenschingen in proza en poëzij toegezonden. Menage, Balsac, Huet, Laurenberg, Conringius, Fred. Lucas, spraken er met lof van en noemden het een heerlijk traktaat. Ook de hollandsche dichters zwegen niet: Boy, Beverwijk, Huygens, Lydius, Joncktijs, Cats bekroonden het met hunne zangen. Alleen dat van den laatste vinde hier eene plaats:

OP HET VOORTREFFELIJK WERCK VAN JONCKVROU

ANNA MARIA SCHUURMAN.

Waerin verhandelt wort het oudt en bedenckelyck vraagstuk: of de tyt van 's menschen leven geset of veranderlyck is? door den hoogachtbaren en wytberoemden heer Johan van Beverwijk, allen geleerden onser eeuw tot een toetssteen voorgesteld.

„Of God een vasten tijt om hier te mogen leven
 Heeft uyt zijn hoogste macht de menschen voorgeschreven,
 Dan of men, door beleyt, syn ongewissen dagh
 Afbreken, eer het dient, of langer reken magh,
 Is vry een hart geschil, en menighmael gedreven,
 Waer over met 'er tijdt veel boecken zyn geschreven.
 Veel pennen zyn verstompt, veel geesten zyn vermoeyt,
 En 't schynt noch dat de twist gedurig hoger groeyt:
 Maer wijl dit overhant de beste geesten drijven,
 Soo gaet een teêre Maeght op desen handel schryven.
 En treedt in dit geheym, terwyl de meeste jeught
 Is besigh overal met ongesoute vreught.
 Sy styght tot in de lucht met ongemeene wiecken,
 Doorwandelt Romen selfs en al de wysste Griecken,
 En al wat eenigh mensch in oude schriften vont;
 Maer Godes heyligh boeck dat is haer beste gront,
 En daerom gaet se vast: wie sal het niet belyden?
 De dochter van den tyt die is aen haere syden;
 Des roep ick overluyt: o aller Maegden glans!
 En aller Vrouwen eer! maer schande voor de Mans.“

Daar Anna Maria beweerd had, dat de paalsteen van
 's menschen leven vast en onbeweeglijk stond, of, zoo als
 Beverwijck schreef: „de palen niet als sommigen van ver-
 molmt hout maer van eycke ende vaste balcken diep in
 den grondt der waerheydt geheydt had,” zoo werd haar
 werk wel door de letterkundigen, die alleen op schoonheid
 van taal en stijl acht gaven en door de regtzinnige god-
 geleerden geprezen, ja door de laatsten als „een staal van

de onvergelykelijke wijsheid, daar God almachtig haar mede begaafd had" beschouwd; doch het viel geenszins in den smaak der Remonstranten en Lutheranen en onder de laatste was het vooral de straatsburger godgeleerde Joh. Conr. Dannhauer, die in meer dan één geschrift hevig tegen het werk en de schrijfster uitvoer, en de laatste *"belgica Lachesis, factorum nutrix, altera Clotho, filia fati"* noemde.

Ofschoon Anna Maria in de godgeleerdheid, gelijk in al de overige wetenschappen zich zelve onderwezen heeft, ontbrak het echter niet aan mannen, zoo als Rivet, Voet en Amesius, die zij mondeling en schriftelijk raadpleegde. Vooral was het de laatste, die een' grooten invloed op hare godgeleerde rigting uitoefende. Aan hem, een man van grondig verstand, juist oordeel en buitengewone geleerdheid, dankte zij het, dat hare liefde voor de scholastieke theologie verkoelde en zij zich meer op de ascetiek begon toe te leggen. Men weet, dat Amesius in ons vaderland de eerste was, die in navolging van Johannes Henricus Alsted, een hervormd theologant te Hanau, in zijne school de praktische godgeleerdheid, inzonderheid met betrekking tot het menschelijk geweten, waarvoor, naar zijn gedachte, in de eerste plaats moest gezorgd worden, behandelde. Om zijne lessen te kunnen bijwonen en zijnen zoon Joh. Godschalk in de medicijnen te laten studeren, was Frederik van Schurman in 1623 met zijn geheele gezin naar Franeker (waar Amesius sedert kort het hoogleeraarambt bekleedde) vertrokken, en had zich en zijn' zoon den 30 October van dat jaar door den rector magnificus Arnold Verhel als studenten in de wiskunde laten inschrijven. Het mogt Frederik van Schurman niet gebeuren de gehoorzaal van Amesius te betreden. Eene he-

vige ziekte tastte hem aan en rukte hem in weinige dagen uit de armen zijner gade en kinderen. Zijn lijk werd den 15 November in het koor der St. Martinus kerk begraven. Bittere tranen stortte Anna Maria bij dat graf. Hier toch rustte hij, aan wiens zorgvuldige opvoeding zij die gereede vatbaarheid voor alles wat edel en goed was, de eerste leiding van haar gedrag, de eerste besturing van hare gezindheid verschuldigd was; hij, dien zij zoo innig lief had gehad. Doch gelijk alle beproevingen, die haar later werden opgelegd, maar wier last somwijlen hare krachten scheen te boven te gaan, droeg zij ook deze met gelatenheid. De godsdienst, wier heilzame vertroosting zij had leeren kennen, ondersteunde haar ook nu. Gedurende zijn leven had Frederik van Schurman zijn dochter dikwerf over de hooge waarde van een onbevlekt en maagdelijk leven onderhouden, en op zijn sterfbed bad hij haar ernstig en vurig zich van het huwelijk te onthouden, „opdat zij zich niet onvoorzigtig in de strikken der wereld mogt wikkelen.” Zij, die haren vader nooit ongehoorzaam was geweest, offerde aan deze waarlijk gestrengte begeerte het uitzigt van een gelukkig huwelijk, op de ondersteuning en hulp van een liefderijk echtgenoot en op de herleving in een bloeiend kroost gewillig en met welgevallen op. „Elle voua,” schreef Baillet „sa virginité à J. C. et elle lui garda en ce point une fidélité inviolable jusqu’à la fin.” Het was dus niet gelijk sommigen meenden, de vrees dat zij in hare studien zou belemmerd worden, die haar bewoog alle aanzoek tot het huwelijk af te wijzen, maar de belofte aan haren vromen vader op zijn sterfbed gedaan. Sedert nam zij het schoone gezegde van Ignatius *ὁ ἐμὸς ἔρως ἐσταύρωται* (mijn liefde is gekruisigd) tot het hare aan. Die zinspreuk vindt men onder

hare schoonschriften, teekeningen, schilderijen, op albumbladen. Zij zelve schreef er deze regels onder:

A. M. S.

IN SYMBOLUM SUUM,

ὁ ἐμὸς ἔρως ἐσταύρωται.

Quis non sollicito Christum veneretur amore?

Quem simul Echo omnis conscia clamat. Amat.

Hic nos solus amat qui sanguine pascit amantes;

Tartaraque edomuit qui moriens. Oriens.

Hunc igitur sapiens castâ pete mente puella,

Nitereque hoc sponso, nec tibi fide. Fide.

dat is:

Wie zou den Christus niet met liefde tegentreden,

Wien al wat aadmen kan den lof der liefde geeft?

Wie heeft ons lief als Hij, die met zijn bloed ons 't Eden

Herwon, en van de hel ons vrijgestreden heeft?

Geef dus Hem 't hart, o bruid, en vreemd aan zelfbetrouwen,

Blijf slechts op Hem alleen als uwen Bruigom bouwen ¹⁾.

Ook anderen hebben op de zinspreuk gedichten vervaardigd; Philippus Sesius eene duitsche ode, Robertus Keuchenius, Joh. de Laet latijnsche en fransche epigrammen, zoo als het volgende:

„Les saincts seuls doctes sont, car leur parfaict sçavoir

„Desire seulement Christ et ses biens avoir: .

„Le seul crucifié contient leur cognoissance

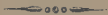
„Et ses merites sont leur unique esperance.”

¹⁾ J. P. Hasebroek.

Liefelijker luidt dat van des Hayons:

„La mort de l'amour immortel,
 „Anne! a donc fait naistre ta flamme,
 „Et sa croix a servy d'autel
 „Au sacrifice de ton ame:
 „O prodige de verité!
 „Que pour vivre en virginité
 „Tu suives les loix conjugales!
 „Que ton père soit ton espoux,
 „Et que ton coeur soit moins jaloux
 „Quand plus il aime tes rivales!”

Na den dood van Frederik van Schurman bleef zijn gezin te Franeker, waar het de woning, die welcer het aanzienlijk geslacht der Martenaas toebehoorde, had betrokken, vertoeven, tot dat Jan Godschalek zijne studien voleindigd had, waarop het naar Utrecht wederkeerde.

VIJFDE HOOFDSTUK.

oordeel over ANNA MARIA VAN SCHURMAN VAN
HARE TIJDGENOOTEN.

In den aanvang van het jaar 1636 heerschte er groote vreugde in de grijze bisschops-stad. De in 1634 gestichte illustre-school was door de stedelijke regering tot eene academie verheven en die verheffing door de staten der provincie bevestigd. Curatoren en professoren, en andere ambten waren benoemd; inkomsten aangewezen, een gedeelte van den statigen Dom tot gehoorzalen ingerigt. Alles was gereed, en in gespannen verwachting verbeidde men den dag der plegtige inwijding. Drie dagen te voren werden er in alle kerken bedestonden gehouden, en de goddelijke zegen over het aanstaande werk afgesmeekt; ook sprak de hoogleeraar Voet in den Dom voor eene onafzienbare schaar eene leerrede uit, waarin hij naar aanleiding van Lucas II: 46 „over het nut der academiën en scholen, mitsgaders der wetenschappen en kunsten, die

in dezelve geleerd werden" handelde. Eindelijk brak de gedenkwaardige dag aan. De gansche stad was in feestgewaad, vlaggen golfd en torenspitsen en daken, de klokken beijerden, duizenden stroomden van elders de poorten binnen en vermengden zich onder de jubelende poorters. In statigen optogt verlieten de hoofdschout, de burgemeesters met hunne boden, de rector magnificus tusschen de twee oudste raden, voorafgegaan door een bode op wiens tabberd met zilveren letters *Academia Ultrajectina* geborduurd was, voorts de hoogleeraren, elk tusschen twee raden, de overige leden der vroedschap, de predikanten, doctoren en andere genoodigden, het rijk versierde stadhuys en gingen naar den Dom, waar een groote schaar, en onder deze de paltzgraaf Johan Lodewijk, Maurits, Edward en Philippe, zonen van Frederik V, gewezen koning van Boheme, hen wachtte, en pauk- en trompet-geschal, door koorzangen afgewisseld, hen ontving. Nadat de secretaris der stad, Johan van der Nypoort, van een met tapijten omhangen spreekgestoelte, een toepasselijk woord gesproken en het octrooi der provinciale staten in de latijnsche en hollandsche talen had voorgelezen, werd de rector magnificus Bernardus Schotanus ingehuldigd en hem de scepter, de zegels, het wetboek en album der hoogeschool overgegeven. Hierop beklom de hoogleeraar Antonius Aemilius den kansel en sprak eene welsprekende latijnsche redevoering uit. Onder muziek en zang, het gebulder van het geschut en het luyjen der klokken verliet de stoet het gewijde gebouw, om deel te nemen aan een vorstelijk banket, op bevel der regering in het St. Agnieten klooster aangerigt, terwijl zich studenten en burgers elders aan feestelijke maaltijden vereenigden. Des avonds was de geheele stad verlicht, werden er kunstige vuurwerken ontstoken, duizende vuur-

pijlen afgeschoten, en voor het raadhuis en op de St. Maartensbrug met guirlandes omkranste pektonnen verbrand.

Dus eindigde de 16 Maart 1636. Allen hadden medegewerkt om dit feest luister bij te zetten, de burgers door vlaggen en groenen; de geleerden door hunne redevoeringen, de dichters door hunne feestzangen. Zou de „Utrechtsche nachtegaal” zwijgen? Neen, ook zij greep naar het speeltuig en zong niet slechts een hollandsch lied, vóór de redevoering van Voet uitgegeven, maar hief ook een' latijnschen feestzang aan, die beide der dichteres en der hogeschool tot eer verstrekte.

GELUKWENSCH AAN DE AALOUDE EN BEROEMDE STAD
UTRECHT, BIJ GELEGENHEID DAT ZIJ DE ZETEL
EENER HOOGESCHOOL WERD.

Tu quae lege potens agris dominaris, et altis
Moenibus, et moles tollis ad astra tuas.
Cui prior est cura ingeniis clarescere, et armis
Palladis ignavam pellere barbariem.
Nil te cornigeri moveant dispendia Rheni,
Quodque ingrata Lares liquerit unda tuos.
Nil moveant suspensa avidae commercia turbae,
Quaeque dabat volucres sors vaga divitias.
En subeunt refugo potiores flumine lymphae,
Ut tua perpetuis fontibus arva rigent.
Omnia laeta vides nitido splendescere vultu,
Et jam deliciis sistere vota suis:
Quippe novos facilis reserat tibi Pegasus amnes,
Blandaquæ Castalias Musa ministrat aquas.

Hinc bibet indigena, et sitientes nectara Belgae,
 Hinc bibet et geminus quâ patet usque polus.
 Hinc quoque Mystarum facunda per ora Minervae
 Traiicies placidas (munera mentis) opes.
 Ast quae (forte rogas) agitant tua pectora curae?
 Non haec virgineis perviva sacra choris.
 Omnibus hic seritur, metiturque, ut amica quieti
 Alma Themis discors arceat orbe chaos;
 Utque pio irradiet divina scientia cultu,
 Et caleat summo quaelibet ara Deo.
 Hic scopus, hic sisto; satis inter publica mundi
 Gaudia laetitiae signa dedisse suae.
 Salve ô spes populi, generis melioris origo,
 Cui sol iustitiae lumina prima dedit:
 Salvo iterum athonitis lux orta novissima seclis;
 Ne sol justitiae vergat ad ima tibi.

dat is:

Gij die als Koningin uw fiere stedenkroon
 Omhoog heft, stad en land beheerschend van uw troon,
 Maar wie nog 'eedler drift naar schooner doel doet streven:
 Om ook in wetenschap en kunst de wet te geven!
 Wat deert het U, voorwaar! of vader Rijn uw beemd
 Verlaat, en grilziek U zijn watercyns ontnemt?
 Wat deert U 't, of de God des handels mede uw zoomen
 Ontvlugt om elders heen zijn goudstroom te doen stroomen?
 Een eindloos kostbrer stroom dan deze of die vergoedt
 U 't klein gemis, en kust uw muren met zijn vloed!

De vreugde, die alom zijn wateren verspreiden,
 Gelijkt slechts aan de vreugd, die ze aan u zelf' bereiden.

Ja, u schenkt Pegasus zijn edel hoefbrönnat,

Terwijl 't Castalisch vocht der Muse uw grond ontspat.

Nu mogen aan dit vocht zich vreemde en landzaat drenken!

Nu moog 't van pool tot pool aan allen laafnis schenken!

Nu spreid' Minerv' van hier door harer priestren mond

De orakelschatten van haar wijsheid de aerde rond!

Maar (vraagt ge ligt) hoe doet ge dus uw lofzang hooren?

De nieuwe tempel toch bant maagden uit zijn koren!

'T is dat hier 't vredezaad gezaaid wordt, dat ontspruit,

Als Themis door haar zorg de tweedragt buiten sluit.

'T is dat hier de oogst ontkiemt, die opgaat uit de voren

Als zich de wetenschap door 't Godslicht ziet omgloren.

Dit wekt mijn zang en maakt dat ik met zacht geluid

Bij 't ruischend lofgeschal ook mede een lofgalm uit.

Gegroet dan, Hoop des volks! en dank aan U, wier stralen,

Zon der gerechtigheid! ik op haar neer zie dalen!

Gegroet nog eens, o licht, dat pas de kimmén tooit!

Zon der gerechtigheid! onttrek 't uw schijnsel nooit! ¹⁾

Het geboortefeest der Utrechtsche hoogeschool was ook dat van den roem van Anna Maria van Schurman. Met haren feestzang werd de mare van hare ongehoorde talenten door de republiek verspreid. De geheele zangberg kwam in beweging. Die zingen kon greep naar de hier en de breede stroom van hollandsche, fransche, italiaansche, latijnsche, grieksche, hebreuwsche en arabische gedichten

¹⁾ J. P. Hasebroek.

die naar Utrecht vloeide, zou eenen foliant kunnen vullen. Er verscheen bijna geen bundel of hij bevatte lofdichten op haar, en niet slechts lofdichten van Heibloeq, Crucius, Joh. Isac. Pontanus, Keuchenius, Nijendalius, Neuhusius, Graswinckel, Boy, Gruterus, Colvius, Staackmans, Lydius, Saldenus, De Bisschop, De Brune, Den Elger, Van Nispen en andere dichters van dien en van lageren rang, maar van de coryphaeën, Daniel en Nicolaas Heinsius, Huygens, Barlaeus, Kinschot, Cats, Joncktijs. Die een wetenschappelijk werk schreef, wijdde zoo al geen bladen, ten minste eenige regels er in aan haren lof. De hoogleeraren Antonius Aemilius, Gijsbert Voet, Joh. Georgius Graevius, Gerardus Johannesz. Vossius, Adolph Vorstius, Bernhardus Schotanus, Frederik Spanheim, Johannes Hoornbeek, Antonius Thijsius, André Rivet, Johannes Cloppenburg; de geleerden Ludovicus Molinaeus, Simon en Gerard de Vries, Luffridus ab Osterwick, Lambert Goris, Gerard Croese, Johannes Smith, Marcus Zuërius Boxhorn, David Clement, om slechts enkelen te noemen, bragten haar met mond en pen hunne hulde toe. Van alle zijden zond men haar de vruchten van den geest en droeg ze haar met gezwoolen toespraken op.... Voet: het tweede deel zijner *disputationes selectae*, Cloppenburg: een zijner *dissertationes selectae theologicae*, Hoornbeek: zijn *diatribe de consociatione ecclesiarum evangelicarum*, Matthias Nethenius: *Samuelis Rhetorforti examen arminianismi*. Men kan zich geene eer zoo groot voorstellen, die haar niet bewezen, geen' lof, zoo uitbundig, die haar niet toegezwaaid, geen talent zoo uitstekend, dat niet verre beneden het hare gesteld werd. Men wedijverde om stoute beelden uit te denken, waarbij men haar kon vergelijken, krachtige woorden, om de uitmuntendheid harer gaven

uit te drukken, de hoogdravendste stijl der XVII eeuw scheen niet voldoende, wanneer men van jofvrouw Schurman sprak. Beoordeelt men hare verdiensten naar de uitspraken onzer vaders, dan waren zij onvergelykelijk, dan was Anna Maria een wonder der natuur, heeft de aarde van hare grondvesting af nimmer zulk een sterveling zien geboren worden, of bragt zij er slechts om de duizend jaar zoo een voort. Niemand waagde het die zoo vergode talenten meer van nabij te beschouwen, het kaf van het koorn te scheiden. Blindelings hechte men zijn zegel aan de oordeelvellingen van Voet, Spanheim, Cats, Beverwijk, Crucius, Saumaise en andere mannen van gezag in de republiek der letteren; het ipse dixit, deed alle geleerden verstommen. Het waren vooral Saumaise en Beverwijk die de jonkvrouw van Utrecht alom deden bekend worden, en weldra werd zij het onderwerp van gesprekken en brieven door de geheele beschaafde wereld, gewaagde deze van haar in ontelbare geschriften en gaf haar eene eereplaats in hare werken over het vrouwelijk geslacht. In Frankrijk beschouwde men haar als eene andere Gournay, zongen Pet. Dan. Huet, Aeg. Menage, Peyraredus, Balsac, Sam. Sorbière, Guill. Colletet, Jacques Martin ter harer eere, gaf des Hayons een geheelen bundel met epigrammen op haar in het licht; vond zij lofredenaars in Valentin Conrard, Hilarion de la Coste, Balthazar Mincongs, Gabriel Naudé, Marin Mersenne, Samuel Bochart, Is. Bullart, Lud. Jac. a S. Carolo, Petrus Gassendi, Charles Sorel, Robertus Maresius, Paulus Colomesius, Lazarus Meyssonnerius, Bayle, Balsac, Baillet en anderen. In Italie verbreidde Octavio Ferrari, hoogleeraar te Padua, haren roem en schreef Domin. Gilbert. da Cesena een lofrede op haar in de italiaansche taal; in Spanje maakte Nicolaas Antonius haar bekend als een vrouw, wier talenten haar tot

een wonder harer eeuw zouden maken, indien zij niet door ketterij besmet waren; in Zwitserland klonk de lof der „utrechtsche Pallas” uit den mond en de schriften van Joh. Hendr. Heidinger en Joh. Hendr. Hottinger. Duitschland was trotsch dat Schurman op zijn grond het levenslicht had aanschouwd en benijdde Nederland het bezit zijner eerste burgeres. Ook zijne dichters en letterkundigen bekransden haar met bloemen. Aug. Pfeiffer, Zach. Hier. Lochner, Joh. Gabr. Dreschszler, Joh. Georg. Pritius, Gotfrid. Arnold, C. Wolf, M. Joh. Paschius, Herm. Conringius, Jac. Thomasius, Dan. Georg. Morhoff, verhieven om strijd hare groote gaven. Laurenberg noemde haar de kroon van het vrouwelijk geslacht; Joh. Fred. Mayer, een uitstekend sieraad harer kunne; Christ. Juncker, het wonder harer eeuw; Joach. Feller, een verbazend monster onder de maagden; Christ. Franc. Paulinus, eene jonkvrouw die zoo vele wetenschappen zoo grondig verstond, dat men niet wist, waarin zij het meest uitmuntte; Fred. Luca, een juweel aan het utrechtsche delictum musarum, de Minerva der hoogeschool; Joh. Casp. Ebert, het puik en de kroon aller geleerde vrouwen; George Christiaan Lehms, eene vrouwelijke Apollo, de waarachtige zon der geleerden, een zeldzaam mirakel en orakel, een phoenix in geleerdheid. In dien geest spraken ook Joh. Hallebordius, Fred. Besselius, Henr. Muller, Christ. Kortholt, Joh. Wilh. Petraeus, Joh. Henr. Feustkingius van haar; anderen noemden haar de zon onder de zonnen, de maan onder de sterren, een tempel vol goede gaven.

„Tieffes Wissenschaften Meer,

— zoo zong Martin Kempe, Keur-Brandenburgsch geschiedschrijver te Koningsbergen in Pruissen —

„ Welches Sprachen Perlen zeuget,
 „ Was sonst Morgenland verschweiget,
 „ Und Gelehrten macht Beschwer,
 „ Ist euch kundig und gemein;
 „ Ja, was tausend Stückweisz wissen,
 „ Darauff habt Ihr euch besliszen,
 „ Dasz Ihr Doctorinn könnt seyn!“

en verder:

„ Musca, Cornificia
 „ Sapho, Claudia, Praxille,
 „ Sosipatra, Thelesille,
 „ Polla und Falconia
 „ Siegten in der Dichterey:
 „ Ihr allein besiegt sie alle,
 „ Ertz-Poetin, eurem Schalle
 „ Fallen jede Künstler bey.“

Ook onder de vreemden was er niet een, die een schaduw wierp over hare talenten, een' straal van haar wereldroem zocht te verduisteren, dien spiegel aller volmaakheden door een' giftigen adem poogde te bezoedelen. Zelfs in het verre noorden werd haar naam met eerbied genoemd. Denemarken, Noorwegen en Zweden, stichtten haar altaren en bewierookten haar als eene godin der letteren. Zij leeft in de schriften van Thomas Bartholinus, Otto Sperlingius, Olaus Borrichius, Joh. Esbergius, hoogleeraar te Upsal, Rotger zum Bergen, van Riga.

Haar te zien, haar te ontmoeten was het doel der reizen

van de uitstekendste mannen. Geen geleerde verliet Utrecht, zonder zich door Voet of een ander hoogleeraar aan haar te hebben laten voorstellen; maar ook niemand had haar gesproken, die niet met verbazing vervuld, heinde en verre haren lof verspreidde. Hen te noemen, die uit verschillende oorden van Nederland tot haar kwamen, zou hetzelfde zijn als de namen van bijna alle godgeleerden en letterkundigen en kunstenaars van dien tijd te vermelden. Schier dagelijks ontving zij in de eerste jaren van haar vernieuwd verblijf te Utrecht vreemdelingen, en onder deze Balsac, Marsenne, Huet, Gassendi, Bochart, Descartes, Sorbiere, du Moulin, De Monconys, James Harrington, Dorothea Moor, Simonds d'Ewes, Vincent Fabricius, Herm. Conringius, Wolf, Martin Opitz, Daniël Kaspar, Von Lohenstein, Justus George Schottel, Dan. George Morhof, Christian Hoffmann, Von Hoffmans, Waldau, met zijn kweekeling de prins van Tremonville, Job Ludolf, Hottinger, Bartholinus en Rotger zum Bergen. Mannen en vrouwen van hoogen rang, en met vorstelijke titels, die ons vaderland doorreisden, meenden niets gezien te hebben, zoo zij de „princesse van Utrecht” niet aanschouwd hadden. Meermalen voeren leden van het stadhouderlijk huis, prinsen en prinsessen van Nassau, de zonen van den koning van Boheme en vooral de paltzgravin Elisabeth uit 's Hage naar 't Sticht om zich met haar te onderhouden, hare kabinetten te zien, en doorgaans ver eerde zij hen met hare afbeelding of het een of ander door haar vervaardigd kunststuk. Op kersavond 1645 kwam Maria Louise de Gonzaga, de tweede gemalin van Wladislaw IV, koning van Polen, vergezeld door den bisschop van Warmelandt, graaf Opalinsky, de marechalle de Guebriant, de bisschop van Oranje, Jean le Laboureur, ge-

schiedschrijver en aalmoezenier van den koning van Frankrijk en een groot gevolg van edelen en dienaren te Utrecht. Zij werd onder het losbranden van het geschut, door verschillende deputatiën uit de hooge regering aan de poort verwelkomd en in het huis van den gouverneur, het oude bisschoppelijke hof, geherbergd. Den volgenden dag bezocht zij in de koets der marechalle, om den toeloop van het volk voor te komen, alleen door den bisschop van Oranje, haar geneesheer, Jean le Laboureur, en eenige bedienden vergezeld, den Dom, en reed van daar naar de woning van Anna Maria van Schurman. Zij had veel van haar gehoord en hooge verwachting van hetgeen zij zien en hooren zou. Die verwachting werd verre overtroffen. Met verbazing beschouwde zij hare schilderijen, teekeningen, gravuren en ets-, snij-, knip- en borduurwerk, en die klom niet weinig, toen zij haar in verschillende talen over wetenschappelijke onderwerpen hoorde spreken. Zij antwoordde den bisschop, die haar op verzoek der koningin in het italiaansch toesprak, in dezelfde taal, hield met hem over diepzinnige godgeleerde onderwerpen een gesprek in sierlijk latijn, sprak ook in die taal met Le Laboureur en in het grieksch met Corrade, eersten geneesheer der koningin. Jean le Laboureur heeft in zijn *Histoire du voyage de la reine de Pologne* dit bezoek uitvoerig beschreven, vermeldt ook hare overige talenten, en noemt haar: „la dixième muse, l'une des merveilles de son siècle et de son sexe.” In 1646 ontving Anna Maria een bezoek van Anne Geneviève de Bourbon-Condé, hertogin van Longueville, dochter van Hendrik II en zuster van den grooten Condé, bij gelegenheid dat zij Utrecht doortrok om haren man te Munster te bezoeken. Wij willen van andere vorstelijke bezoeken niet gewagen en alleen nog vermelden dat ook

Christina van Zweden den drempel harer woning betreden heeft. Reeds vroeger had zij, door tusschenkomst van Samuel Bochart met deze koningin kennis gemaakt; haar brieven, een lofdicht en eenig kunstwerk van hare hand toegezonden; doch sedert zij vernomen had, dat zij in den omgang, gesprekken en schriften van Jean Bourdelot, requestmeester van Maria de Medicis behagen schepte, alle aanzoek om met haar in nadere verbindtenis te treden, afgeslagen. Zij kon echter haar bezoek niet verhinderen. Met buitengewone vaardigheid schetste zij hare afbeelding, en knoopte met eenige jezuiten, die tot haar gevolg behoorden, een gesprek aan over godgeleerde onderwerpen. Hoezeer de eerwaarde vaders, aan het redetwisten gewoon, alle krachten inspanden, om haar vast te zetten, moesten zij zich overwonnen verklaren, en toen zij verbaasd over hare uitgebreide belesenheid en juist oordeel, in hunne verlegenheid het vermoeden opperden, of alles wel natuurlijk toeging en zij niet een geest had, die haar ter hulpe kwam, antwoordde zij met eenvoudigheid: „voorzeker het is de geest, door welken ik leef en adem.”

ZESDE HOOFDSTUK.

ANNA MARIA VAN SCHURMAN IN LETTERKUNDIGE
BETREKKING MET DE BEROEMDSTE GELEERDEN
VAN HAREN TIJD.

Ons vaderland had in het midden der XVI eeuw niet alleen het toppunt van oorlogsroem maar ook van letterkundige vermaardheid bereikt. Zijne geleerden doorkruisten geheel Europa, vertoefden aan de hoogeschole, doorzochten hare bibliotheken, knoopten vriendschapsbetrekkingen met hare hoogleeraren aan. In hunne woonplaats teruggekeerd onderhielden zij met de laatsten briefwisseling over wetenschap en kunst, zonden hun de voortbrengselen van hunnen geest en ontvingen de hunnen. Zóó werden de namen der Heinsiussen, Vossiussen, Gronoviussen, Grotiussen en van duizend andere geleerden, de roem der persén van de Elzeviérs, Blaeus, Wetsteins over geheel de beschaafde wereld verspreid. Het uitstekend vernuft en de zeldzame geleerdheid van vele hoogleeraren aan onze vaderlandsche akademiën lokten eene schaar der edelste jongelingen uit

alle deelen van Europa naar Nederland, en de beroemdste mannen verlieten Duitschland, Engeland, Frankrijk en Italië om hunne hollandsche vrienden te bezoeken of hunne werken aldaar in het licht te geven.

Toen bestond er inderdaad eene republiek der letteren; geen stand, geen godsdienst, geen verschil van begrippen waren hinderpalen er burgers van te zijn, en men kan in waarheid zeggen dat ons vaderland er de hoofdplaats van was. Anna Maria van Schurman werd reeds in hare jeugd als burgeres van dit gemeenebest beschouwd. Weinige letterkundigen, indien men de Heinsiussen, Vossiussen, Grotiussen, Gronoviussen uitzondert, hadden zoo vele geleerde vrienden als zij en onderhielden, zulk eene uitgestrekte briefwisseling. Een harer oudste en liefste vrienden was Jacob Cats, die reeds in 1622 met haar brieven wisselde. De eerste brief, die zij hem zond, is ook de eerste, die van haar in druk verscheen. Hij is in zuiver latijn en in een vloeienden stijl geschreven en verdient als een bewijs van hare innerlijke genegenheid voor den beminnelijken man en van hare geringschatting van zich zelve hier eene plaats.

„Daar er teregt niets eerwaardiger en beminnelijker mag geacht worden dan de deugd, en gij, geëerde vriend! het levend afbeeldsel daarvan aan ons vertoont; kan niemand het mij ten kwade duiden, dat ik u beminne en vereere. En al waren de onvergelykelijke begaafdheden van uwen geest niet zoo groot; dan nog zoudt gij deze mijne toegenegenheid jegens u rijkelyk verdienen door uwe aan mij betoonde beleefdheid. Daaraan toch heb ik het te danken, dat gij uwen eigenen roem en glans bijna vergetende, u verwaardigd hebt, mij niet alleen met zooveel vriendelykheid te bezoeken, mij te leeren kennen, naar mijne letteroefeningen of liever beuzelingen onderzoek te

doen, maar ook daardoor mij eenige vermaardheid te doen erlangen. Dit te ontveinzen of te versmaden, zoude voor een edelaardig en onlangs eerst zich aan de letteren toegewijd hebbend meisje onbetamelijk zijn. Ontvang daarom deze geringe letteren, als een bewijs van mijne opregte liefde en voortdurende hoogachting. En hiermede, beste vriend! vaar bestendig wel! Mijne ouders groeten, nevens mij, hartelijk u, uwe echtgenoot en kinderen."

Men verhaalt, dat Cats haar omtrent dien tijd zou ten huwelijk gevraagd hebben, dat echter even onwaar is, als dat zij later de vrouw van Jean de Labadie zou geweest zijn. Toen toch was Cats, bijna 30 jaren in ouderdom met haar verschillende, reeds twaalf jaren gehuwd geweest. Eerst na andere 12 jaren verloor hij zijne echtgenoot en betuigt zelf in zijne schriften, dat hij nimmer pogingen tot het aangaan van een tweede huwelijk gedaan heeft.

" Mijn lieve wederhelft is van my wech genomen;
 " en in haar droevig graf,
 " Daer leg ick alle drift tot echte banden af."

zong hij op de bruiloft van Geeraert Marcellus, en elders:

" Daer sal geen vrouwen voet mijn leger meer betreden,
 " Daer sal geen vrouwenarm omvangen mijne leden,
 " Daer sal van nu voortaan geen vrouwen rechter hant
 " Mij dienen tot vermaeck of tot een echten pant.
 " Mijn weerd Elizabeth, ick wil u eygen blijven,
 " Tot my de bleeke doot de leden sal verstijven."

Cats was een der eersten, die zijne landgenooten op de talenten zijner vriendin opmerkzaam maakte in eene breede

lijst van hare kundigheden, die hij met haar portret voor zijn: „s' Weerelts begin, midden, eynde, besloten in den Trou-ring met den Proefsteen van denzelve (Dordrecht 1637, 4°)” voegde. Het werk zelf droeg hij aan haar op met de volgende regels:

AEN 'T WONDERSTUK VAN ONSEN TYT,
DAT GHY, Ô JONCK-VROU SCHUERMANS, SIJT.

„Princesse, wier gemoet verliefd op oude boecken,
Noyt dwaesheyt heeft gepleecht die jonge lieden soecken;
Maer die uyt hooger drift verscheyden van de jeught,
Geen ander liefde draeght als tot de ware deught,
Tot kunst en wetenschap, tot veelderhande spraken,
En wat in eenigh mensch kan wijse sinnen maken,
En wat in eenigh hert de beste seden prent,
Soodat een yeder schrickt die uwe gaven kent.
Ontfanght mijn jonghste kint dat aen u wert gesonden,
En mits het in het landt geen moeder heeft gevonden,
Weest ghy' er moeder van; ghy sijt van mijnen aert,
Vermits ghy door de kunst u bed alleen bewaert.
Een kint gelijk als dit dat kan oock u betamen,
Ten sal geen teere maeght, geen vrijster oyt beschamen,
Ick segge noch eenmael, ghy sijt van mijnen aert
Vermits ghy nevens my papiere kinders baert.
Dit magh een vrijster doen, dit kan een maeght bedrijven,
En des al niet te min en maeght en vrijster blijven:
Ghy daerom weest gerust, oock als u dit geschiet,
Een kint aldus geteelt en quetst den maeghdom niet.

Doch soo ghy niet en wilt den naem van moeder dragen
Of dat een voetster-kint u niet en sou behagen,

Soo laet ten minsten toe dat mijn papiere-kint

Magh seggen wie ghy sijt al waer men menschen vint;

Magh toonen aan het volck u soet en eerbaer wesen,

En dat u lieven naem oock daer magh sijn gelesen,

En lieve waerom niet? want dit u eygen beelt.

En is geen ander werck, het is van u geteelt."

Sedert bleef onze patriarch in liefde aan haar denken, schreef haar op vaderlijken toon, plaatste gedichten voor hare schriften en zond haar (1655) al zijne werken met een hollandsch gedicht, dat Anna Maria met een zesregelig latijnsch vers beantwoordde; vijf jaren later beweeende zij zijn verlies in eene roerende elegie. Niet minder dierbaar dan Cats was haar de dortsche geneesheer en letterkundige, Johan van Beverwijk. Hunne wederzijdsche brieven in het latijn en grieksch geschreven, getuigen van de hooge achting en warme vriendschap, die zij voor elkander koesterden. Vele derzelve zijn in hare Opuscula en in de menigvuldige schriften van Beverwijk bewaard. De laatste gewaagde steeds van zijne vriendin in zijne brieven aan de beroemdste geleerden van zijn tijd, zond haar zijne werken, die vol waren van haren lof en vervaardigde grieksche, latijnsche en nederduitsche gedichten ter harer eere. Hij zong onder anderen:

" Vrancryck, Spaengjen, Griecken, Roomen

" Hebben daertoe staegh getracht,

" Om yet wonders te vertoonen,

" Van het vrouwelick geslacht:

- „ Maer sy moeten Utrecht wycken,
 „ Die de kroon heeft op haer hooft,
 „ En de vlag voor Schurman strycken
 „ Die haer van die eer berooft.
 „ Worde nergens oyt vernomen,
 „ Nergens soo gesegent breyn
 „ Niemants geest soo hoogh gekomen,
 „ Van Frans, Spaengjaert, Grieck, Romeyn.”

Meermalen bezochten onze vrienden elkander. Anna en Maria van Beverwijck vergezelden dikwerf hare vader naar het Sticht. Nog is een grieksch Nieuw-Testament met een inschrift van Schurman, aan de laatste geschonken, aanwezig. Ten huize van Beverwijck had Anna Maria den geleerden en vromen Andreas Colvius ontmoet. Hij had vroeger den ridder Johan Berck, toen deze naar Venetië vertrok, om den staat der vereenigde Nederlanden aldaar te gaan vertegenwoordigen, vergezeld. Gedurende zijn verblijf in die stad was hij in kennis geraakt met Paolo Sarpi en Fra Fulgentio en hield met den laatste, toen hij te Dordrecht het leeraarambt bij de waalsche gemeente bekleedde, briefwisseling. Zijne geschriften en zijne letterkundige betrekking met Descartes, Saumaise en andere geleerden hadden hem reeds groote vermaardheid verworven, toen Anna Maria hem leerde kennen en zijn kabinet van astronomische werktuigen, en zeldzame voortbrengselen der natuur in oogenschouw nam. Sedert hielden zij in de latijnsche en fransche taal eene belangrijke briefwisseling. Eenige tusschen hen gewisselde brieven zien het licht, andere zijn nog in handschrift voorhanden. Een der laatste van 15 Februarij 1637, luidt dus:

Monsieur,

„Je ne m’amuseray pas a vous expliquer les raisons pourquoy j’aye tardé jusqu’à present, a vous renvoyer ces rares pieces, desquelles il vous a pleu nous conceder si longtemps l’usage: d’autant que j’ay opinion, que Monsr. Voetius, s’estant absenté quelque temps pour le bien de l’Eglise de Heusden, vous en aura fait ses excuses; et que de ma part, j’ayme mieux m’en rapporter a votre faveur, qu’a l’equité de ma cause. Il me suffit de vous tesmoigner, par la presente, l’obligation que je vous auray toute ma vie, pour le bien et le plaisir que vous m’avez fait, en me communiquant un thresor si rare et si precieux. Et combien que je ne suis pas capable de m’estendre sur les louanges de votre homilie, ainsi que l’elegance et la hauteur de vos conceptions le merite: si est-ce que je ne puis pas m’empescher de dire, que vous y faites tellement esclatter les merveilles de l’amour divin, que toutes les beautez du monde n’ont plus d’attraicts hors de sa lumiere. Or c’est fort bien à propos, que vous y avez adjousté les Memoires de votre voyage, dans lesquelles nous voyons un tableau de la vanité du siecle, dont l’Italie nous donne un abregé, et specialement ceste grande ville, ou vous avez autrefois allumé ce clair flambeau parmy des ténèbres plus qu’Egyptiennes. De sorte que vous nous repesentez d’un costé une vraye image des plaisirs mondains, et des ravissemens des ames profanes; de l’autre les saints delices du Paradis celeste, afin de decouvrir mieux la bassesse des choses vaines et abjectes, par l’eminence des choses hautes et divines. Je me plairois fort a philosopher un peu la dessus a ma façon, si mon indisposition, qui m’a

affligée depuis une perte si regrettable, me voudroit permettre de serener mes pensées. C'est que vos discours me donnent si ample sujet descrire, que je dois excuser la brieveté, ou on trouvera peut estre a dire l'excez et la profusion. Quoy qu'il en soit, je vous puis asseurer, que vos lettres m'apportent un autre contentement que ces lettres parfumées, qui n'ont rien que de complimens et de louanges affectées. Ce que je dis en passant, pour vous inciter a m'entretenir plus souvant sur ces graves matieres. L'obligation que je vous en auray ne vieillira jamais dans l'esprit et la memoire de celle, qui est

Monsieur,

Vre bien humble et tres obligée servante

ANNE MARIE DE SCHURMAN."

De laatste brief, dien wij van hare hand aan Colvius mogten opsporen, is den 26 Mei 1657 geschreven en van den volgenden inhoud:

Monsieur,

"Ayant laissé passer, par des empeschemens inevitables le juste terme de la responce, que de justice je devois a votre tres-agreable lettre, que je reçeus l'hiver passé, j'ay opinion que la presente auroit mauvaise grace, si je ne la rapportois a l'occasion presente, pour vous asseurer que je ne manqueray jamais (quelque incommodité me puisse empescher de le vous dire) de vous conserver le respect et l'estime que je dois a notre ancienne amitié; laquelle je crois me pouvoir estre fort utile, quand il vous plaira d'user de ses loix et prerogatives, pour m'inciter et con-

firmer dans le dessein que j'ay de rendre (par la grace de Dieu) le dernier acte de ma vie meilleur que le premier. Car plus je vis, plus je vois la difficulté de ce chemin qui meine a la possession de la vie celeste, et la facilité, qu'on s'imagine d'y pouvoir parvenir. La brieve-té du temps me presse de finir, et de vous dire, que je suis.

Monsieur,

Vre bien humble et tres obligée servante

ANNE MARIE DE SCHURMAN."

Colvius, die ook de dichtkunst beoefende, heeft onder de afbeelding zijner vriendin een italiaansch en fransch gedicht geplaatst. Beider vriend was Jacobus Lydius, predikant bij de nederduitsche hervormde gemeente te Dordrecht, een man die onder de uitstekendste godgeleerden zijner eeuw gerangschikt werd en zich vooral, blijkens zijn "*Florum sparsio in passionem J. C.*" en zijn "*Agonistica sacra*," op de bijbelsche uitlegkunde toelagde. Volgens zijne eigen getuigenis hield hij briefwisseling met haar over godgeleerde en zedekundige onderwerpen. Eenige dier brieven zijn door Beverwijck met de zijnen en die van Colvius uitgegeven en onder deze een belangrijke over 1 Cor. IV: 9, die ook in hare *Opuscula* voorkomt, en door Lydius zelven in zijn "*Vrolijke uren des doods*" is overgezet. "*Haar gevoelen over deze plaats*" (meldt Lydius) meyne ik soodanig te wesen, dat het de naukeurige preuve ook van de aldergeleerdste wel machtig is uit te staen en daerom aen onsen tijt dient medegedeelt te wesen." Hoe Lydius over Anna Maria dacht, blijkt uit de volgende regels:

„Wie kan na rechten eysch U, jonckvrouw Schurman, roemen?

„Ick magh u, sonder waen, des werelts luyster noemen,

„En eeuwigh maegd-juweel, en eenigh sonne-licht,

„Waer onder oock de glantz van soo veel mannen swicht.

„Een geest, een hoogen geest, die komt u sinnen roeren,

„En tot een ondersoeck van groote dingen voeren;

„Bezalëels vernuft, Ahaliabs verstant,

„En Ethans soete drift is in u breyn geplant.”

Tot hare dortsche vrienden behoorden behalve vele anderen, die haar wel met lofdichten vereerden, maar in geen briefwisseling met haar waren, de beroemde dichter van Rozalyns oochies en de koene verdediger der mannelijke opperwaardigheid, Daniel Joncktijs. Zijne brieven aan haar zijn verloren, maar zijn gedicht op haar, zoo in de „uitnemendheid des vrouwelijken geslachts,” als in „Clioos kraam” bewaard, spreekt nog van zijn diepen eerbied voor eene vrouw, wier verdiensten hij meende dat alleen Heinsius, ja Phoebus zelf kon vermelden. „Indien” — dus is de aanvang van dit schoone gedicht —

„Indien den eerengalm van uw geswind gerucht

„Mijn logge ziel soo wel met krachten had bevrucht,

„Als met verwonderingh; indien den luyen donder

„Van u doorluchten naam (ô! opper-wereld-wonder!)

„Voor prikkelende drift, voor krachteloose tocht,

„In mijn barr-aardigh breyn, 't vermogen had gewrocht;

„Wat snaren soud' ick slaan, wat toonen woud' ick uyten,

„Om met een snaw geluyd in 'swerelts oor te tuyten

„De wonder-dingen van u sonderlingen geest,

„Die selver in een man noyt zijn bespeurt geweest.

Te Dordrecht vond zij ook Cornelis Boy, advocaat-generaal en procureur-generaal over Holland, Zeeland en Vriesland, een toen niet ongeacht latijnsch dichter, die schoon in Zeeland woonachtig, zich dikwerf aan de Merwe bevond, waar hij Anna van Blocklandt gehuwd had. Zijne brieven en verzen aan haar gerigt zijn helaas! verloren; slechts zijn vierregelig versje onder de afbeelding zijner vriendin is bewaard gebleven.

Een der warmste vrienden en grootste hoogachters van onze Schurman was de delftsche rector Jacobus Crucius. Reeds lang had hij verlangd Anna Maria, die hij verre boven alle beroemde vrouwen der oudheid stelde, te mogen ontmoeten. Eindelijk had Gijsbert Voet hem bij de utrechtsche maagd ingeleid. Dit achtte hij een der gelukkigste oogenblikken zijns levens. Met warmte dankt hij Voet voor de hem bewezene dienst en niet tevreden met Anna Maria een' brief te schrijven, die een lofrede op hare talenten en deugden kan genoemd worden, zond hij haar een uitvoerig dichtstuk, „Virgo Batava” getiteld, waarin hij haar eene hulde toebragt, zoo als wel door geen dichter immer aan een vrouw zal bewezen zijn; zoodat zij hem het woord der oudheid moest herinneren: „denk dat ik een sterveling ben.” De brief is in de Opuscula van Anna Maria te vinden en wordt ook met dien van Voet en het dichtstuk in den Mercurius Batavus van Crucius bewaard. Vele duitsche schrijvers hebben het laatste overgenomen. De overige brieven van Crucius zijn door Anna Maria vernietigd.

Te 's Hage woonde een harer oudste en beste vrienden, dien zij met de teederheid eener dochter lief had, en vader pleegde te noemen, André Rivet, die eerst predikant te Thouars, vervolgens hoogleeraar in de godgeleerdheid te

Leyden, sedert 1632 de gewigtige betrekking van onderwijzer en opvoeder van prins Willem, zoon van den stadhouder Frederik Hendrik, bekleedde.

Hij was een groot exegeet, en de eerste godgeleerde der hervormde kerk, die er aan dacht, om eenige lessen te geven over de hermeneutiek of uitlegkunde als eene wetenschap beschouwd. Anna Maria had groote verplichting aan hem, niet zoozeer omdat hij een der eerste was, die haar bekend maakte aan de geleerde wereld door de uitgave harer brieven, als wel, omdat hij haar tot raadsman verstrekke op den weg der wetenschap en vooral op den weg des beteren levens. Zij onderwierp hare schriften aan zijn oordeel, raadpleegde hem over hare letterkundige plannen, deelde hem hare denkbeelden over den toestand der kerk mede, opende geheel haar hart voor hem en legde hare innigste gewaarwordingen in zijnen boezem neder. Vele harer brieven aan hem zijn verloren gegaan; in Engeland worden er nog 67 latijnsche en fransche, tusschen 1631 en 1652 meest aan hem geschreven, bewaard, en verscheidene zijn in hare *Opuscula* te vinden. Een dezer brieven is inzonderheid merkwaardig, daar zij er haar gevoel in mededeelt nopens Hugo de Groot, toen deze zijn ontwerp om de geheele Christenheid te vereenigen had geopenbaard en in een verdedigingschrift tegen Rivet over het gansche protestantismus ten voordeele van het catholicismus in een toon had gesproken, dien hij, niet aangerand en volkomen vrij geweest zijnde, nooit zoude gekozen hebben.

„Jusqu'a présent” (schreef zij) „tout le monde a eu une grande idée du genie et de l'érudition de Grotius; mais depuis qu'il s'est éloigné de la raison, que ses études ont changé d'objet, et qu'il a insulté par des invec-

tives atroces toute la réformation et les principaus auteurs de la réforme, tout le monde cherche Grotius dans Grotius. Il n'y a rien de plus ridicule ni de plus insensé, que de voir un homme, qui ne s'accorde, ni avec les autres, ni avec lui-même, comme vous l'avez très-bien fait voir, entreprendre sans que nous l'en ayons prié, de nous réconcilier avec les catholiques-Romains, et de decider en oracle que nous le pouvons et que nous le devons faire." Ook zij meende met anderen, dat de Groot de protestant-sche kerk, de hervorming en hare bewerkers miskende en hoonde en op het punt stond van in den schoot van het pausdom terug te begeben.

Toen Rivet in 1651 te Breda op zijn sterfbed lag, dacht hij nog aan zijne vriendin. „t Is," zeide hij, „een persoon die ik altijd liefde en opregte genegenheid heb toegedragen, en zij heeft mij met hare heilige vriendschap en den naam van vader vereerd. Tot een klein onderpand van mijn vaderlijke toegenegenheid geef ik haar een bijbeltje zonder punten, dat gij op zulk een plaats in mijn studeerkamer zult vinden. Indien ik nog eenige kracht had, ik zou haar met mijn stervende hand eenige getuigenissen van den eerbied en hoogachting, die ik voor de wonderbare gaven Gods in haar heb, schrijven; maar gij, mijn zoon! zult hetgeen daar ik nu in gebreke van blijve, voldoen en haar doen verstaan mijn gelukkigen uitgang, en dat ik God gebeden heb, dat hij haar in de roeping, die van boven is, versterke, hare dagen in zijnen zegen verlengte en haar de genade doe van haren loop gelukkiglijk te voleindigen." Verplaatsen ons de brieven en gedichten aan Rivet in hare eenzame studeercel, waar zij, omringd door schatten van geleerdheid, zich in ernstige nasporingen, over den zin des goddelijken woords verdiepte; doen

zij ons een' blik slaan in haar geestelijk leven; die aan Huygens leiden ons in haren vriendenkring, in het midden der beoefenaars van schoone kunsten, waarvan zij de afgod was. Zijne brieven en gedichten kunnen het getuigen, welk een' hoogen rang de dichter der Korenbloemen aan zijne jeugdige vriendin onder de fraaije vernuften zijner eeuw toekende. Hij noemde haar „een geschenk van God, het sieraad des vaderlands, wier roem van den op- tot den ondergang der zon vermeld werd, eene maagd onder de heilige maagden, aan wie niet ééne gelijk was in geest, die zij alle in godsvrucht overtrof.” Anna Maria was niet ongevoelig voor dien lof. „Het was haar aangenaam geprezen te worden door een' man, die niet alleen zelf geprezen werd, maar waardig was boven allen geroemd te worden.” Geestige brieven en puntige gedichten werden uit 's Hage naar Utrecht gezonden en niet minder geestig en puntig beantwoord. Eens zelfs had er een dichterlijke wedstrijd tusschen hem en Barlaeus plaats. Huygens zond haar zijn „Dagwerk” en zijne „Heilige dagen,” vervaardigde epigrammen en sneldichten op haar; zij bood hem de vruchten van haar penseel en bordurnaald aan en plaatste lofverzen voor zijne werken. Geene moeite werd door hem gespaard, om haar tot schrijven op te wekken. De parel mogt niet langer in de schelp gesloten blijven; zij moest gelijk zoo vele anderen harer kunne, die groote gaven hadden ontvangen, in de wereld optreden en schitteren. Kwam zij te 's Hage dan vond zij hare vrienden uit den omtrek in de woning van Huygens vereenigd; bezocht zij de hofstad zonder hem te gaan zien, dan kon zij verzekerd zijn een sneldicht te Utrecht op hare tafel te vinden. Eens had zij hem een bezoek toegezegd, doch was niet gekomen. Terstond greep Huygens naar de pen en schreef haar:

„Wel Schurman, zijt ghy hier en hier niet, is dat reên?
 Bedrieght ghy Zuilichem en Casembroot met een?
 Schaemt u soo loosen feit; dit moet bedriegen heeten;
 Sulck uwe Voetius u weinigh dancks sou weten.
 'k Bied u mijn tafel en mijn huys, en wat daer by?
 Al watter in my goets of soets te vinden zy.
 Volherdt ghy in 't bedrogh, siet toe 't en kan niet liegen,
 Die m'in den Haegh bedrieght, leert 't Utrecht oock bedrieghen.”

Aan de woning van Huygens zag zij ook den beroemden regtsgeleerde Theodorus Graswinckel, diens voorlezer den letterkundige Isaac Gruterus, later rector der erasmiaansche school te Rotterdam en den geleerden predikant Dr. Wilhelmus Saldenus, die allen haar bezongen. Hunne stemmen vonden weêrklank bij een edel jongeling van grooten aanleg, die, ware zijn levensdraad niet vroeg afgesneden, zeker eene eer der raadzaal en van den zangberg zou geworden zijn: Casper Kinschot, den jeugdigen vriend van Nicolaas Heinsius. Als knaap dweeptte hij reeds met de utrecht-sche Charis. Hij noemde zich „haar eenigen bewonderaar, haar lofverkondiger,” haar „de perel harer eeuw,” en toen hij in 1638 haar zijne lofrede op Rotterdam toezond, schreef hij haar, „dat hij genoeg voor zijnen roem zou achten gedaan te hebben, indien zij dit boek van zijne hand wilde ontvangen.” „Voorheen,” schreef hij elders, „waren er negen, nu zijn er tien zusters, er is ook een tweede Pallas geboren, eene vierde gratie!”

Doch zij ontving niet slechts de hulde en vereering van hen die de eerste schreden op het pad der letteren deden; maar ook van mannen, grijs geworden in de letterkundige loopbaan, en onsterfelijk door hunne

schriften, als een Daniel Heinsius en Claude Saumaise. Niet slechts liefde voor de letteren, maar ook persoonlijke achting en genegenheid bragt Heinsius in briefwisseling met Anna Maria; lokte hem naar Utrecht, haar naar Leyden. Hoe vond zij zich in het gezin van Heinsius te huis! Hoe innig was zij aan hem, zijnen zoon Nicolaas, die toen reeds als letterkundige en dichter beroemd was, aan zijne dochter Elisabeth verbonden! In zijne woning werd zij als kind geliefd, als geleerde en kunstnares bewonderd; zag zij zich omringd van mannen, die door geleerdheid en welsprekendheid uitmuntten en als haar hofstoet uitmaakten. Heinsius heeft haar zoowel in gebonden als ongebonden stijl, zoowel in het latijn als in het nederduitsch zijne hulde bewezen. Dit hebben ook zijn zoon Nicolaas en Saumaise gedaan. De lofredenen van den laatste in eenen brief aan de Puteanussen en in de voorredenen van twee zijner werken zijn door honderden overgenomen. Anna Maria was ook in zijne woning eene welkome gast, was een hartelijke deelgenoot van zijner vreugd en smart, zag hem met droefheid Leyden verlaten, en stortte bij zijne wederkomst hare blijdschap in poëzij uit.

Haar eerbied voor zijne geleerdheid was grenzeloos, zijne schriften vervulden haar met diepe bewondering. Saumaise stelde prijs op haar oordeel over zijne werken; zij deelde hem dat, schoon met schroom en zedig, mede. Een harer geleerde brieven, hem na de lezing van zijn boek over de transsubstantiatie geschreven, achtte hij waardig voor eene verhandeling over de Mis gedrukt te worden; een andere is aan mevrouw Saumaise gerigt en stemt ons gunstiger omtrent deze vrouw, die door hare tijdgenooten als eene Xantippe wordt afgeschilderd. Saumaise bragt haar in kennis met Johannes de Laet, een' der beroemdste aard-

rijkskundigen van zijn tijd, „door wiens dood (1649) hij volmondig betuigde, dat hij als het ware zijn regterhand verloren had.” Een brief van Anna Maria, een dichtstuk van De Laet, zijn de eenige overblijfsels hunner onderlinge briefwisseling en vriendschap. Onder de overige leydsche hoogleeraren en geleerden had onze Schurman nog vele vrienden, wier brieven aan haar zijn verloren gegaan, als Ludovicus de Dieu, Golius, Elichman, Polyander à Kerckhoven, Johannes Fredericus Gronovius en anderen. Een gedeelte harer briefwisseling met Adolph Vorstius, hoogleeraar in de kruidkunde en opziener van den kruidhof, dien zij niet minder dan Heinsius en Saumaise lief had, is bewaard gebleven. In eenen brief van Vorstius, met zijne lijkrede op P. Cunaeus haar toegezonden, komt eene lofspraak op haar voor, die men voor overdreven zou mogen houden, wierd zij niet door de getuigenis der tijdgenooten bevestigd. Slechts één brief van hare hand aan den hoogleeraar Petrus Molinaeus (Pierre du Moulin) is nog aanwezig. „Je vous supplie,” schreef zij hem onder anderen, „de croire, que je n’ay rien de plus cher au monde que la conservation de vostre amitié, laquelle je tiens à plus grand honneur que toutes les faveurs de ce monde ne me scauroyent promettre.” Het was zijn zoon Ludovicus Molinaeus, die aan Reinerus Vogelenzang schreef, dat zij niets vrouwelijks dan haar ligchaam had, en dat zij door mannelijke zorgen en oefeningen de vrouwelijke gebreken had afgelegd. Van de hand van Marcus Zuerius van Boxhorn, hoogleeraar in de geschiedenis en welsprekendheid, is slechts ééne lofspraak op haar, en van die van Bodecher Banningh, hoogleeraar in de zede- en natuurkunde één dichterlijke brief over haar aan Petrus van der Straeten geschreven, overig. Beider briefwisseling met haar is verloren, doch de meeste harer geleerde brieven aan Frederik Spanheim zijn be-

waard. Deze Spanheim, een der vermaardste godgeleerden van zijne eeuw, was sedert 1642 als hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de leydsche hoogeschool verbonden. Slechts kort mogt zij van het nut, dat zijn onderwijs — en van den luister, dien de vermaardheid van zijn naam haar toebragt, genot hebben, daar hij reeds in 1649 uit het leven scheidde. Anna Maria beweende zijnen dood in eene roerende elegie, die met een vroeger gedicht op hem, onder de uitstekendste voortbrengsels harer muse gerangschikt worden. Hoe Spanheim over haar dacht, zegt ons de voorrede harer *Opuscula hebraea, graeca, latina, gallica, prosaïca et metrica*, door hem in 1648 te Leyden bij de Elzeviers in het licht gegeven. Met welk eene geestdrift dit werk ontvangen, hoe gunstig het beoordeeld werd, kunnen de brieven van de beroemdste mannen van dien tijd getuigen. In korten tijd was de eerste uitgaaf uitverkocht. Reeds in 1650 (Lipenius, Sperlingius en Ebert ontkenden het bestaan dezer editie) werd zij herdrukt, twee jaren later verscheen te Utrecht eene derde, in 1672 te gelijkertijd te Leyden en te Herford een vierde uitgaaf, in 1700 kwamen te Wezel, in 1723 te Dresden, met aanteeeningen van Jonas Gelenius, rector der latijnsche school aldaar en een aanhangsel van gedichten van Henriëtta Catharina von Gersdorff, in 1749 te Leipzig andere uitgaven in 8°. in het licht. Dorothea Loeber bezorgde eindelijk in 1794 ter laatstgemelde plaatse eene editie in 4°. Ook bestaat er eene hoogduitsche overzetting van het geheele werk.

Die eenigzins bekend is met de meer vrije godsdienstige denkwijze van Hooft en van den vriendenkring, die hem omgaf, met het vrolijke meer aan de bevallige musen dan aan de ernstige wetenschappen gewijde leven op het Muider-slot, zal zich wel niet verwonderen, dat er van daar geene uitnoodiging te Utrecht kwam, om zich

met Tesselschade op de geurige, sappige pruimen te komen vergasten of met Vondel en Coster een „poëtischen maaltijd” te komen bijwonen. De drost achtte haar echter hoog en niet minder zijne gasten, zoo als Gerardus Johannesz. Vossius en Caspar Barlaeus, die met grooten lof over haar geschreven hebben. Wel poogde Barlaeus haar naar de boorden van den Amstel te lokken, doch zij was er evenmin toe te bewegen als om meer van zich te laten hooren. Te vergeefs was ook zijn raad aan Huygens, die „verlekkerd op hare poëzy, naar meer verlangde”: „zeg haar dat de zanggodinnen nimmer de duisternis bemind hebben, dat hare kunne ook in het dichten beroemd is; zeg haar dat Pallas, dat de welsprekende Colonnaas geschreven hebben; spreek haar van Aspasia de vriendin van den grooten Pericles, van de Cassandraas, de Zenobiaas, van Deïphobe en de Sibyllen, en zeg haar hoe welsprekend Polla, de vrouw van Lucanus, en Claudia, door de pen van Statius vereeuwigd, geweest zijn. Wanneer gij het voortreffelijke meisje deze voorbeelden zult hebben medegedeeld, zal zij beroemder dan deze allen begeeren te worden.” Te vergeefs! Zij liet zich niet tot zingen verlokken of hield hare schatten verborgen en „gaf slechts nu en dan een parel aan hare vrienden.” Ook Barlaeus ontving een juweel; schooner zijn echter die welke hij haar zond en van zijne ingenomenheid met haar persoon, hare talenten, vooral van hare muse spreken. Wij mogen de breede lijst der geleerde en letterkundige vrienden, der mannen van wetenschap en kunst, waarmede onze Anna Maria in Holland brieven wisselde, niet vervolgen. De grens, die wij ons stelden, gebiedt ons slechts vlugtig de overige gewesten te doorloopen. In Zeeland had zij vele vrienden onder de godgeleerden,

en onder dezen den geleerden Antony Clement, die het leven van Claude Saumaise heeft uitgegeven en aan eene nieuwe uitgaaf van Plautus arbeidde, den godvreezenden Cornelis Udemans, predikant te Zierikzee, die in zijn schriften meermalen hulde heeft gedaan aan hare talenten. Zij stond in hooge achting bij Adriaan Hofferus, rentmeester-generaal der grafelijke domeinen van Zeeland beooster-Schelde, een niet onbevallig dichter en bij Johan de Brune, die haar een paar bladzijden in zijn „Wetsteen der vernuften,” toeheiligde. Hoe veel goeds hij ook van haar had gezegd „’t was” in zijn oog, „beneden hare waarde,” „de bloem van onzen tijd” (schreef hij) „is alleen magtig waardiglijk haar zelve te prijzen,” en elders: „hetgeen de poëten van Pallas zeggen is slechts een fabel, doch die het geluk heeft haar te zien, aanschouwt de waarachtige Pallas.” In Gelderland had zij den grijzen geschiedschrijver Johannes Isaacus Pontanus leeren kennen, en voor zijn werk een lofdicht geschreven, en het was zijn jongste lied, dat hij haar toezong en met een rand van lofwerk omgeven in plano liet drukken. Langer mogt zij den omgang genieten van den nijmeegschen predikant Johannes Smetius, een der uitstekendste oudheidkundigen zijner eeuw en geen onbekend dichter, en dien van Lambert Goris, vroeger hoogleeraar in de godgeleerdheid, toen syndicus der stad Nijmegen, als regsgeleerde vermaard. Eenige harer brieven aan beiden zijn bewaard en onder de lofverzen op haar vindt men twee geestige gedichten van Smetius. In Vriesland had zij gedurende haar verblijf te Franeker omgang met Willem Staackmans, burgemeester dier stad en gecommitteerde ter vergadering der Staten-Generaal van wege die provincie. Hij was de maecenas van alle jeugdige beoefenaren der letteren, bevriend met Sau-

maise, Cats, Colvius, Neuhausius en andere letterkundigen; zelf een beoefenaar der dichtkunst. Later bezocht hij haar te Utrecht of ontmoette zij hem te Dordrecht bij zijnen geneesheer Johan van Beverwijck. Een paar harer brieven aan hem zijn nog aanwezig. Een latijnsch, italiaansch en fransch gedicht van zijn hand zijn zoo vele gedenkteekenen van zijne hooge ingenomenheid met zijne jeugdige vriendin. Onder de franeker hoogleeraren was er niet één, die haar niet bewonderde als geleerde, lief had als christin. Met enkelen, zoo als Nicolaas Arnoldi, Johannes Cloppenburgh heeft zij later briefwisseling gehouden, die gedeeltelijk bewaard is; die met Amesius en Matthaeus is verloren geraakt; maar haar roerend gedicht op het overlijden van Meinardus Schotanus, dien zij later te Utrecht wederzag, verstrekt nog tot een proeve van haar dichterlijk gevoel en van hare eerbiedige liefde tot den grijzen hoogleeraar. In Overijssel bezat zij ook vele vrienden onder de leeraren. Wij noemen alleen den geleerden deventerschen predikant Jacobus Revius, van wien twee onuitgegevene brieven aan haar tot ons zijn gekomen. Wilden wij alle hoogleeraren, predikanten en geleerden opnoemen, die over belangrijke onderwerpen van godgeleerdheid en letterkunde met haar in briefwisseling waren, alle dichters, die haar door vleijende brieven en de toezending hunner werken tot een antwoord uitlokten, wij zouden nog menig blad met hunne namen kunnen vullen. Genoeg zij het dus, dat:

- „ Heel 't vaderland was vol van haar geleerde naam:
- „ Men jeukte naar haar gunst, men waande dat de faam
- „ Van haar doorluchten geest tot hem was neergedaald,
- „ Dien ze op een regel schrifts of toespraak had onthaald.”

Hoe groot de rij harer vrienden in Nederland ook was, nog aanzienlijker moet die in andere deelen van ons werelddeel geweest zijn. Vooral waren het duitsche geleerden, die zich als om strijd beijverden haar te leeren kennen. Had Pierre Yvon haar leven geschetst, zoo als hij beloofd heeft, wij zouden eene reeks van mannen kunnen noemen met wie zij gedachten wisselde. Doch thans kunnen wij slechts een' Wolf, Thomasius, Mayer, Rachelius, Owenus vermelden. Van hare noordsche vrienden kunnen wij alleen Bartholinus en Rotger zum Bergen noemen. Hunne brieven zijn gelijk de hare verloren gegaan, maar hunne lofredenen op haar zijn tot ons gekomen. De laatste noemde haar: „das einige Exemplar aller Wunderwerke an einem gelehrten Menschen, und ein gänzlich Monstrum ihres Geschlechtes, doch ohne Fehler und Tadel.” Ook uit Zwitserland, Italië en Engeland ontving zij gedurig brieven. Twee van Simonds d'Ewes geschreven, zijn slechts bewaard gebleven. Van hare fransche brieven is een enkele van Descartes en van Pierre Gassendi, een man van buitengewone geleerdheid, „de kroon aller geleerden zijner eeuw,” uitgegeven; die aan den bibliograaf Marin Mersenne, Gabriel Naudé, geneesheer van Lodewijk XIII, zijne ambtgenooten Laurens Meyssonnerius en Gui Patin zijn verloren; verloren zijn die aan Jean Louis Guez de Balzac, den hersteller der fransche taal, aan Samuel Bochart, Pierre Daniel Huët, Adrien Baillet, Valentin Conrart, Paul Jacob, Jolivet, Jean Chapelain en andere letterkundigen en dichters. Van Gilles Menage, door Bayle de Varro zijner eeuw genoemd, Jacques Martin, François Colletet, Jean de Peyrarède zijn slechts dichtstukken aan haar gewijd over, en vroeger werden hare brieven aan den kardinaal de Richelieu en Charles Duchesne, geneesheer van

Hendrik IV, aan Maria van Oostenrijk en de Jars Gournay te Parijs bewaard. Deze laatste waren de eenige harer kunne niet die brieven van Anna Maria ontvingen en hulde aan hare verdiensten deden; ook was zij in vertrouwelijke briefwisseling met Elisabeth, oudste dochter van Frederik V, keurvorst van de Paltz en van Elisabeth Stuart. Deze was te Heidelberg geboren, in hetzelfde jaar (1618), waarin de groote duitsche religie-krijg in hetzelfde land uitbarstte, waarnaar zij in lateren tijd *la princesse de Bohême* genoemd werd. Toen haar vader zich met zijne gemalin, zijnen broeder den paltzgraaf Lodewijk Philip en zijnen oudsten zoon Frederik Hendrik naar Boheme begaf om de koninklijke kroon te ontvangen, bleef zij met haren ouderen broeder Karel Lodewijk te Heidelberg onder de hoede van de keurvorstin Juliane, eene vrouw uitstekend door geven van geest en hart, en vlugtte met haar toen de Paltz grootendeels in handen der vijanden was en deze de hoofdstad bedreigden, naar Berlijn, waar zij tot haar negende of tiende jaar bleef en vervolgens naar hare ouders in 's Hage vertrok. Hier ontving zij met hare zusters Louise en Sophie eene voortreffelijke opvoeding, leerde niet slechts de levende talen van het beschaafd Europa, maar ook het latijn, en werd door den beroemden Gerard Hondhorst in de teeken- en schilderkunst onderwezen. Terwijl hare zusters zich vooral op de schoone kunsten toelegden, oefende zich Elisabeth in de talen en de wijsbegeerte, maar bovenal in de gronden der godsdienst en in de besturing van haar eigen hart. De koning van Polen bood haar zijne hand aan, doch zij wilde geene kroon ten koste van hare belijdenis, die zij om gene met Wladislaw te kunnen deelen, zou moeten verloochenen. Omtrent dien tijd leerde zij Anna Maria van Schurman kennen, en niet alleen stemde zij

in de toejuichingen die haar de gansche wereld toebragt, maar zij werd het ideaal waarnaar zij zich poogde te vormen, zij koos haar tot raadvrouw en vriendin.

Die vriendschap werd door herhaalde bezoeken te Utrecht en onafgebroken briefwisseling aangekweekt en versterkt. Van de laatste zijn nog twee fransche brieven, als antwoord op eene menigte vragen over literatuur en philosophie tot ons gekomen. In den eersten, van 7 September 1639, deelt Anna Maria der prinses hare gedachten over den geest van vroegere en latere geschiedschrijvers, over physica en astrologie mede. In den anderen, van Januarij 1644, dus na een tijdsverloop van ruim vier jaren, ontdekken wij eene groote doch ligt verklaarbare verandering in toon en inhoud; in dien tusschentijd toch had de altijd voortwaarts strevende geest der prinses door hare kennismaking met Descartes een' keer genomen, waarvan zij openlijk voor de wereld getuigenis had afgelegd, door het aannemen van de opdracht zijner grondbeginselen der wijsbegeerte. Zonder haar te noemen, is de brief der geleerde jonkvrouw eene protestatie tegen de philosophie van Descartes. Het was toen reeds onder de geleerden bekend, dat zij haren geest door Voetius geheel had laten gevangen nemen. Descartes zelf had aan Mersenne geschreven: „Ce Voetius a gaté aussi la demoiselle de Schurmans, car au lieu qu'elle avoit l'esprit excellent pour la poésie, la peinture et autres telles gentilleses, il y a déjà cinq ou six ans qu'il la possède si entièrement, qu'elle ne s'occupe plus qu'aux controverses de la théologie, ce que lui fait perdre la conversation de tous les honêtes gens.” De verschillende rigtingen der beide vrouwen waren echter geen oorzaak van verkoeling in hare vriendschap. Zij bleven elkander lief hebben en de invloed van Anna Maria op

hare vriendin was steeds groot. Toen de mare der uitstekende talenten van de prinses van Boheme zich door Europa begon te verspreiden, had Anna de Rohan reeds lang het toppunt van haren roem bereikt. Zij was de dochter van René II, Vicomte de Rohan en van Catharina de Parthenay, zuster van Henri, hertog van Rohan, prins van Leon, hoofd der protestantsche partij onder Lodewijk XIII. Zij had de liefde voor kunsten en wetenschappen van hare moeder, de onwrikbare trouw aan de hervormde godsdienst en den fieren moed in gevaar van hare broeders Rohan en Soubise. Die moed en trouw openbaarde zij, toen zij zich met hare moeder in Rochelle opsloot en met zeldzame standvastigheid al de jammeren van een langdurig beleg en eener gevangenis op het kasteel Niort verdroeg. Na hare bevrijding vestigde zij zich te Parijs, en hervatte haren letterkundigen arbeid. De wetenschap en de dichtkunst roemden niet minder op haar dan op hare moeder. Zij kende de meeste nieuwere en de oude talenten; maar gaf de voorkeur aan de hebbreeuwsche. De godsdienst bezielde hare zangen, meestal wijdde zij hare lier aan gewijde onderwerpen, waarvan echter slechts enkele proeven tot ons zijn gekomen. Al wie in Frankrijk prijs op kunsten en wetenschappen stelde bragt haar zijn hulde. Geen vreemdeling verliet Parijs zonder haar te bezoeken, en opgetogen over hare schranderheid en geleerdheid, verspreidde hij haren roem in zijn vaderland. Haar paleis was het middelpunt waar alle fraaije vernuften en uitstekende geleerden zich vereenigden. Meermalen had het ook zijne deuren geopend voor André Rivet, voor wien zij een heilige vriendschap had opgevat. Deze had haar over Anna Maria gesproken, later in zijne brieven van hare uitgebreide kennis, wonderbare talenten en on-

geveinsde godsvrucht melding gemaakt; zij hem haar verlangen te kennen gegeven om met de geleerde jonkvrouw van Utrecht in betrekking te komen en deze van hare toegenegenheid laten verzekeren. Anna Maria was niet ongevoelig voor deze toenadering der prinses.

„A vray dire,” (schreef zij haar) „ce seroit ignorer ma felicité et la valeur de vos bonnes graces, de ne les prendre promptement, lorsque vous estes aussi large à me les offrir, que je suis incapable de les meriter. Certes d'estre admise à la communication d'un si grand bien, c'est participer aux plus precieux thresors de la vertu mesme, laquelle n'a pas besoin de nous donner d'autres loix que celles, qui se forment sur vostre exemple. Je n'ay pas la presumption de vouloir faire un tableau de vos louanges, mais je diray seulement que vous avez conjoint deux choses qui sont ordinairement incompatibles, c'est à sçavoir la grandeur de ce monde et la sagesse chrestienne.” Liefelijk klonk deze lof in de ooren der prinses, hoe ook aan het geklank der lofbazuin gewoon, en alsof zij met haar een' wedstrijd in het maken van geestige beleefdheids-betuigingen (complimenten) wilde openen, antwoordde zij haar: „Encore que la sincere amitié, que me porte ce digne personnage Mons. Rivet me cause la faveur de vos lettres, je ne laisse pas de vous estre extrêmement obligée de m'en faire participante, et me glorifie de ce que je suis dans la memoire d'une dame, dont la pieté, le sçavoir et le merite ont l'approbation des plus vertueux. Mais ce qui trouble mon contentement en ce bonheur, c'est que je me sens bien plus propre à vous admirer, que je ne suis utile à vous servir. D'autre part je crois qu'estant satisfaite de vostre propre vertu, vous n'avez besoin de l'assistance de personne. Je ne vous offre

donc rien et ne vous pouvant rien donner, je vous demande qu'il vous plaise de vous souvenir dans vostre chere patrie, que dans la France, il y a une personne de vostre sexe et de vostre nom, qui vous honnore comme elle doit et vous souhaite le bonheur que vous meritez."

Op dezen brief schreef Schurman weinige weken later het volgende antwoord:

"Ce seroit une grande presumption de vouloir attribuer à mon merite et non pas à vostre pure bonté, qu'il vous a plu de recevoir si gracieusement les offres de mon tres-humble service, et qui plus est, de les recompenser d'une lettre de vostre main, laquelle porte autant de marques de vos illustres faveurs qu'elle a des lignes et des periodes. Que si Mons. Rivet m'a peint d'un pinceau d'Appelles et y a donné quelques beaux traits de son eloquence, il faut pardonner à l'affection d'un tel ami, lequel s'est servi peut estre de cest artifice pour m'acquerir la vostre; d'autant qu'il n'y avoit pas d'apparence de pouvoir l'attirer par l'objet des choses vulgaires. Quoy qu'il en soit, puis que ny la loy de la prudence, ny celle de la sincerité ne me commandent de decouvrir une erreur, dont la cognoissance ne scauroit accroistre le contentement de personne, mais bien diminuer le nostre, je n'ay garde de me defigurer moy-mesme, afin que pour une verité non necessaire, je ne coure hazard de perdre vos bonnes graces. C'est la un tresor, dont je fais plus d'estat que des richesses de l'orient et de l'occident. Et si je me le puis conserver, je seray riche et heureuse mesme parmy les disgraces de ce monde. A vray dire d'estimer et d'admirer vos divines qualitez pour l'amour d'elles mesmes, c'est un devoir, à qui la justice oblige generalement tous les hommes: mais d'estre estimée d'une princesse comme vous, c'est une prero-

gative, ou plutost une grace aussi rare qu'elle est desirée de tous ceux, qui ont accoustumé d'aspirer à des choses relevées. Or encores que je regarde la France il y a longtemps comme une des plus belles parties de l'univers et comme mere et nourrisse de la sagesse, et de la vertu: si est ce qu'à present je l'ayme et l'honnore plus particulièrement, pource qu'elle possède la gloire de nostre sexe; laquelle se communique si debonnairement à nos provinces. Et s'il y a de la convenance entre les choses qui ont le mesme nom, (j'interprete ainsi vostre douce observation à mon avantage) et s'il m'est permis de chercher quelque secret dans les mots et les syllabes, à l'imitation des cabalistes, comment pourray je me souvenir de moy-mesme, sans faire reflexion sur mon original, c'est à dire, vostre tres-illustre personne, de qui je porte et le nom et l'image."

Deze brief, in het laatst van 1643 geschreven, werd waarschijnlijk door geene andere gevolgd. Drie jaren later ontsliep Anna de Rohan in den ouderdom van 62 jaren.

Anna Maria verstond niet alleen de kunst om door fijne en geestige lofredenen de genegenheid van de grooten der aarde te winnen, maar ook de meer moeilijke en meer edele, die van diep bedroefden te troosten. Opwekkend, overtuigend en hartelijk schreef zij aan Anna de Merveil na den dood van haren echtvriend: "Je ne sçay si je dois avoir plus de compassion de vostre adversité, ou plus de joye de vostre victoire. Car la lettre, qu'il vous a plu me faire l'honneur de m'escire, m'assure aussi bien de l'une que de l'autre. Il est vray que vous avez eu à surmonter des difficultez tres-grandes, et que je vous souhaiterois une felicité plus pure et plus parfaite, si nostre condi-

tion en pourroit estre susceptible dans ce monde, mais d'autant que les maux de ceste vie sont la matiere des triomphes, qui nous attendent dans le ciel, et que Dieu veut faire esclatter l'excellence des dons, qu'il a mis dans l'esprit des fideles, par des preuves et exercices proportionnez à leurs forces; ce seroit mal prendre ses mesures, que de mettre vostre combat chrestien au rang des miseres ou des infortunes. Or vous me direz que j'ay des pensées trop abstractes de vos sensibles ennuis et que le plus sage des roys en a mieux cognu les efforts, quand il dit, comme par exclamation, en ses proverbes: „L'esprit abbattu qui le relevera?” Je vous concède, madame, que je juge plus librement de vos afflictions, quand je les regarde comme de choses passées, qui ont bien esté contraires, mais point superieures à vos vertus, et qui les ont pû combattre, sans toutes-fois les pouvoir vaincre. Autrement je sçay fort bien que la contemplation et la jouissance des privileges celestes, que nous obtenons par la foy chretienne, ne sont pas tousiours si vives et si constantes, qu'elle puissent detourner tous les coups de nos adversitez, ou en oster le sentiment. L'experience mesme nous apprend bien le contraire. Lorsque l'espoux de nos ames se tient derriere la muraille et qu'il luy plaist de retenir pour quelque temps l'influence de ses graces et consolations divines. Car à la verité, comme dit le psalmiste royal: „sa gratuité est meilleure que la vie.” De la vient que la foy et la vertu des plus chers amis de Dieu, comme de David, Job, Jeremie, et d'autres, ont eu quelque-fois des grandes eclyses, et que la violence de leurs tentations leur a fait jeter des plaintes approchantes de peu pres de celles des gens desesperez, lesquelles ont esté marquées par l'écriture sainte à nostre commune consolation. De sorte que souvent nos victoires

sont aussi sanglantes qu'elles sont tres certaines, et les couronnes du Paradis celeste ne sont données qu'à ceux qui auront combatu vaillamment. Quant à ce que vous avez opinion que j'eusse pû contribuer quelque chose à la tranquillité de vostre esprit par ma presence, cela me donne sujet de me rejouir extremement, comme d'une preuve infaillible de vostre affection. Or de ma part, je ne vous puis pas celer que l'ardeur et la force du desir, que j'ay de vous revoir et de vous pouvoir presenter un jour mon tres humble service, me fait esperer, voire m'assure parfois, que vous choisirez icy dans nostre ville le lieu de vostre residence, à sçavoir apres vous estre desveloppée des inquietudes de vostre trop grand mesnage: et ayant eu le bonheur de joüir quelque temps de la douce compagnie de madame de N. N. vostre fille, nous nous sommes entretenu bien souvent de ces tres-agreables discours, desquels nous attendrons la confirmations de vos bonnes resolutions, et de la providence divine, à la protection de la quelle je vous recommande."

Wij mogen hare fransche briefwisseling niet ter zijde leggen zonder nog een laatsten brief te hebben medege-deeld, die de opmerking van een harer lofredenaars regtvaardigt "dat zij even veel geest als geleerdheid, even veel vernuft als kennis bezat." Hij is gerigt aan mevrouw Coutel, en ging vergezeld met haar afbeeldsel. "Vous verrez dans ce petit tableau, que je vous envoie en reconnaissance de vostre tres-precieux present, que mon amitié (laquelle il vous a pleu rechercher d'une bonté purement gratuite) vous est entierement acquise. Car je ne sçaurois trouver, á mon advis, un gage plus signalé pour vous en assurer, qu'en vous faisant offre de moy mesme. Il est vray que ce n'est qu'en peinture: mais je sçay tres-bien que vostre esprit ne s'amusera pas tellement à con-

siderer ce pourtrait, qu'il ne face plustost reflexion sur l'original mesme, qui le vous presente. Certes il me faut avouer, qu'il n'y a rien qui m'incite tant à me remettre en la bonne grace de ces arts et gentiles curiositez, que le desir de vous imiter; tant s'en faut que je veuille m'attribuer ces louanges hyperboliques, dont il vous a plu m'honorer par une courtoisie trop excessive. Or si vous estes trompée en vostre opinion en ce point, vous ne le serez pas au regard de la bonne affection, que j'ay de vous tesmoigner que je suis vostre tres humble et tres fidèle servante."

Nog zijn er fransche brieven aan Anna du Moulin, de begaafde dochter van den hoogleeraar van dien naam, latijnsche en hebreeuwsche aan Dorothea Moor, een grieksche aan Bathseba Machin aan de vergetelheid ontruikt. Aan jonkvrouw Moor schrijft zij, dat er twee middelen zijn om gelukkig te worden, het een: op de Voorzienigheid te vertrouwen, het andere: zijn' pligt te doen, en het te doen, zoo lang men kan in de eenzaamheid. Zij prijst ook de spreuk van Pic van Mirandula: *"veritatem philosophia quaerit, theologia invenit, religio possidet."* De briefwisseling met jufvrouw de Veer, Charlotte Hubert, Elisabeth Vervoorn en andere geleerde en kunstlievende tijdgenooten is verloren of schuilt welligt in deze of gene verzameling van brieven of portefeuille met schoonschriften. Ook die met de deensche geleerde, Brigitta Tott, is niet tot het nageslacht overgebracht; een latijnsch gedicht vóór hare deensche overzetting der werken van Seneca is het eenige gedenkteeken van beider vriendschap.

Wij hebben alleen melding gemaakt van hare betrekking tot mannen en vrouwen, wier namen, gelijk de hare in de geschiedenis der letterkunde vermaard zijn en geens-

zins van haren vertrouwelyken omgang en godsdienstige briefwisseling met predikanten en vrome vrienden, vooral uit de latere jaren hares levens. Bejammeren wij het, dat slechts enkele harer letterkundige en godgeleerde brieven tot het nageslacht zijn overgebracht, nog veel meer betreuren wij het verlies der overige, die in den smaak van die van Brakel en Newton geschreven, naar sommige te oordeelen, welligt belangrijke bijdragen zouden gegeven hebben, „tot de regte kennis van het menschelijke hart en bespiedinghe van alle schuilhoeken en volginghe van alle gangen van hetzelfde.” Zes jaren vóór haren dood heeft zij zelve al hare brieven verbrand.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

GODSDIENSTIGHEID VAN ANNA MARIA VAN SCHURMAN.

Aan den hoek van het Voetius-steegje te Utrecht staat een deftig huis, dat reeds op eene zeldzame prent uit het midden der XVI eeuw, de Domkerk en eenige belendende huizen voorstellende, voorkomt, met het bovenschrift: *„de wooningh van juffrouw Schurmans.”* Hier heeft zij het grootste gedeelte van haar leven gewoond in het midden harer boeken; hier doorwaakte zij lange nachten in eenzame studie en heilige overpeinzing; en was het penseel, de diamanten stift, de borduurnaald of eenig ander werktuig, waarmede zij zoo meesterlijk wist om te gaan, bijna haar eenige uitspanning. Hier bragten haar de uitstekendste vernuften van haren tijd hunne eerbiedige hulde toe en verlieten haar, opgetogen over hare talenten, die zij met dezelfde zedigheid en ongedwongenheid ten toon spreidde, als waarmede zij over allerlei vrouwelijke bezigheden wist te spreken. Dit huis stond tegenover den statigen Dom, het huis des gebeds met zijne galerijen en zalen, waarin

de jongelingschap voor het krankbed, de balie en het spreekgestoelte werd voorbereid; met zijn auditorium, waarin eene geheime plaats voor haar was toebereid, om ongezien, gelijk eene andere Lastinea en Axiothea, de hoogleeraren te hooren spreken, de redetwisten der jongelingschap bij te wonen. Men zegt dat ook Descartes hier in het verborgen gewoon was de disputatiën van zijnen leerling Alexander Regius aan te hooren en dat Anna Maria vaak uit dien schuilhoek als aanvaller in het strijdperk der geleerde geschillen zou zijn opgetreden. Dit huis was niet verre van de woning van Gijsbert Voetius, haar „vader,” „raadgever” en „leermeester in het grieksch, hebreeuwsch en rabbijsch,” de voornaamste, de hoogste in rang onder de scholastieke godgeleerden van zijnen tijd, hevig calvinist, onverzoenlijk vijand van de sabbathschenders, remonstranten, wijsgeeren, papisten, van Coccejus, Gomarus, Descartes, Maresius, met wien hij vijf en twintig jaren oorlog voerde; de warme vriend van Teellinck, dien hij den tweeden doch hervormden van Kempen noemde, Brakel, Amesius, Lodesteijn en andere godzalige mannen; een man krachtig in het disputeren, het wijsgeerig wederleggen der gevoelens van andersdenkenden, spitsvindig in het beantwoorden van ingewikkelde vraagstukken, droog, schoolsch in zijne voordragt; een man ijverende als een Saulus, driftig als een Petrus, maar vroom als Johannes. Zeven en twintig jaren had hij reeds de predikdienst te Vlijmen, Engelen en Heusden waargenomen, toen hij tot het hoogleeraarsambt te Utrecht geroepen werd, dat hij twee en veertig jaren bekleedde. Anna Maria had onbegrensde achting voor hem, was zijne gevoelens met volle overtuiging toegedaan, en werd door hem krachtig versterkt in hare liefde voor de christelijke

zedekunde, die zij in de scholen van Amesius te Franeker had opgevat. „De ware christelijke zedekunde,” schreef zij, „leert alleen regt en met orde den waarachtigen weg tot het gelukzalig leven en tot de vereeniging met het hoogste goed; zij is het alleen, die de ware kennisse der deugden geeft, zoo omdat zij het begin derzelve ontdekt, te weten den Heiligen Geest, gelijk de Apostel leert 1 Cor. XII: 11, Gal. V: 22, als omdat zij ons verheft boven de natuur, die geen ware deugd in ons kan voortbrengen, en zij ons den toegang bereidt tot de zaligmakende genade Christi, die de deugden alleen uitwerkt. Daarenboven de evangelische leer en de christelijke genade houden niet slechts de geboden der deugden voor, maar zij deelen de deugden zelve mede; zij zijn het die leeren, dat alle deugden uit de liefde van God vloeijen, en daar wederom heen gaan.” Zij kon zich dan ook niet vereenigen met de predikwijze der meeste voorgangers in de utrechtsche gemeente; die dorre, koude, uitgerekte spitsvindige opstellen, die het evenzeer aan grondige geleerdheid als aan natuurlijke welsprekendheid ontbrak, „die geen dropje smaakten of rieken naar de olie, die de geest van Christus in de harten der zijnen pleeg uit te storten”, kon zij niet hooren. Openlijk keurde zij ze af, klaagde bitter over de onverantwoordelijke laauwheid der leeraars, vermeed hun gezelschap; achtte hen geen dienaars van Christus, maar verraders zijner genade en heerlijkheid, tot wie Jehova gesproken had: „Wat hebt gij mijne inzettingen te vertellen en neemt gij mijn verbond in uwen mond? dewijl gij de kastijdingen haat en mijne woorden achter u heen werpt.” Dit konden de herders der utrechtsche kudde niet verdragen. Zij vereenigden zich om zich op haar te wreken; spraken met verachting van hare gaven, spotteden met hare vroomheid, belasterden haar bij hare be-

kenden, bragten valsche geruchten nopens haar in omloop, schreven smaad- en schimpdichten op haar. Volgens getuigenis van Anna Maria zelve bereikten zij inderdaad gedeeltelijk hun doel, zij ontlastten haar voor een deel van haren grooten roem en bevrijdden haar van vele ontijdige bezoeken harer naburen. Maar zij lachte met hunne lasteringen en spotternijen en wenschte, dat zij den lof haar door wereldschgezinde, schoon dan ook beroemde mannen toegezwaaide, even diep als de kwaadwilligheid der kerkelijken mogt veracht hebben. Was er te Utrecht bijna geen theologant, die de noodzakelijkheid der genade en der leiding van Christus' Geest krachtig en duidelijk genoeg leerde, is het dan te verwonderen, dat er onder zoo veel duizende leden der gemeente naauwelijks tien gevonden werden, „die zóó door levendig geloof en goddelijke liefde vereenigd waren, dat ze één hart en één ziel konden genoemd worden!” Werden de behoeften harer ziel niet in het bedehuis vervuld, kreeg zij dáár slechts „verdroogd en bedorven manna” te smaken, zij poogde „haar hongerig en dorstend gemoed” te spijzigen en te laven in de bijeenkomst der vromen, waarvan Voetius zulk een groot voorstander was. Met hen sterkte zij zich door het lezen der Heilige Schrift en het innige gebed; met hen verhief zij hart en stem tot God. Aan hunnen boezem trouwde zij hare geestelijke nooden, bevindingen en blijdschap toe, en het smartte haar, wanneer buiten haar weten een vergadering van ware godvruchtigen was gehouden.

Niet minder gestreng en wettisch dan die van Voet waren hare denkbeelden omtrent het openbaar en huiselijk bidden en vasten, dat zij „een voornaam deel der godzaligheid” achtte. Des morgens en des avonds ging zij hare huisgenooten voor in het gebed; daarenboven zonderde zij

zich, gelijk Daniël, driemaal daags op gezette tijden af, om te bidden. Zij meende, dat deze gebeden Gode geen ongevallige offeranden waren, schoon zij „hemelsche olie en vuur” misten. Eerst later kwam zij tot de overtuiging, dat ootmoedige verzuchtingen beter zijn dan uitgezochte woorden; dat men veel moet aanhouden in het bidden; maar in het bidden in geest en in waarheid, en dat de grond van het hart en den staat van het gemoed Gode nederig voor te leggen, dikwijls het beste bidden is. Alle dagen waren haar heilig; maar op den sabbath moesten alle oefeningen der godzaligheid bijeenvloeijen. Die dag was geheel aan godsdienstige werken geheiligd, dan leefde zij alleen voor God en was de wereld als voor haar gekruisigd, en gelijk de Farizeën sprak zij over hen, die dien dag niet heiligden gelijk zij, het oordeel uit: „deze mensch is niet uit God, want hij onderhoudt den sabbath niet.” Tot deze joodsche gestrengheid was zij opgewekt door de utrechtsche godgeleerden, die krachtig op het onderhouden van het vierde gebod aandrongen; inzonderheid echter door de schriften van Teellinck en Voet en het voorbeeld van Theodorus Brakel, predikant te Makkum, „die haar, zoo lang hij leefde, zeer lief was.” Deze laatste (zij zelve was er ooggetuige van geweest, toen zij met haren broeder eenige dagen bij hem doorbragt) verwierp op den sabbath de slaafsche werken zóó streng, dat hij liever op dien dag geen spijs zou genuttigd dan van eenig brood of spijs gegeten hebben, 't geen daags te voren, na acht uren, wanneer zijne ruste begon, gekocht of gekookt was.

Gedurende het leven harer moeder was de woning van Anna Maria van Schurman, in waarheid „een tempel der musen,” eene „kleine academie der geleerden;” edoch toen

die gestorven was en zij niet alleen het bestier van het huisgezin op zich moest nemen, maar twee grijze moeijen, zusters harer moeder, gedurende den dertigjarigen oorlog uit Duitschland naar Holland gevlugt en herbergzaam door hare ouders opgenomen, al de krachten van hare waakzame zorg en hartelijke liefde eischten, was zij dat niet meer; bleef de deur van het heiligdom voor de meeste bezoekers gesloten, zijn altaren ledig en zonder vuur. Slechts zeldzaam kon Anna Maria studeerkamer en werkplaats bezoeken, zich in hare boeken en liefhebberijen verdiepen, en hare uitgebreide briefwisseling moest zij bijna geheel afbreken. Haar beschouwend was in een werkdadig leven overgegaan! Zij had nu andere pligten te vervullen, aan eene andere roeping te beantwoorden. Men zag haar, alleen voor kunsten en wetenschappen opgevoed — die jaren lang de gunsteling van de geleerde en beschaafde wereld was geweest — nog geheel vervuld met de herinneringen van hetgeen zij in duizende boeken gelezen, van duizende lippen gehoord had — zwanger van de grootste studieplannen — duizelende van den wierook die haar van alle zijden was toegezwaaid — haar, de fijn beschaafde hooggeleerde maagd, zich nederig toewijden aan de beslommeringen van een huiselijk beheer, de zorg op zich nemen over twee vrouwen, die tien jaren lang ziekelijk en zwak, tien jaren bijna blind en bedlegerig waren. Hoe groot ook haar dorst naar kennis en wetenschap moge geweest zijn, zij beoefende ze niet ten koste van hoogere verplichtingen, en wie, die ooit de aantrekkelijkheid ondervond, welke de letteren aan hare beoefenaars steeds dierbaarder maken, looft niet hare zelfoverwinning, hare vrijwillige opoffering van zoo veel genot! Wie vindt de maagd niet beminnelijk, die zich over de noodzakelijkheid van de wetenschap vaarwel te

zeggen, meer verblijdde dan beklagde, daar die haar gereede gelegenheid verschaft had tot het vervullen van hare pligten jegens God en den naaste! „Al wat er toe behoort,” schreef zij, „om wel en gelukkig te leven moet gebragt worden of tot Gods Voorzienigheid of tot onzen pligt. Hierop leg ik mij steeds toe, om die zaken, welke buiten de menschelijke magt gelegen zijn, over te laten aan het goddelijk bestuur, terwijl ik voor het overige getrouw zoek te volbrengen die pligten, welke God ons voorschrijft”. In het volgen van dien regel was zij dan ook voorbeeldig getrouw; zelfs in de uitoefening van die meer bijzondere en kleine pligten, welke tot het maatschappelijk en huiselijk leven behooren. Vlijtig en arbeidzaam van geest, wist zij door een zuinig gebruik van den tijd veel te doen. Doch geene bezigheid was haar zoo belangrijk, die zij niet gaarne achterliet, wanneer zij tot hoogere pligten geroepen werd; deze achtte zij het bezoeken en verplegen van zieken, het troosten van lijdenden en bedrukten, het ondersteunen van armen, het onderwijzen van onkundigen, het terugbrengen van afgedwaalden, het opheffen van gevallen. Uit hare huiselijke bezigheden, van de sponden harer moeijen, snelde zij niet naar de eenzame studeercel, om hare zorgen in het gezelschap der ouden te vergeten, maar naar nederige stulpen en andere krankbedden, om nieuwe zorgen op zich te laden. IJdel gezelschap, zot geklap, de omgang met wereldschgezinden had zij immer vermeden; — „zij was rein gebleven van die besmetting harer eeuw” — nooit had zij het verkeer met lieden van smaak en kennis ontweken, maar nu brak zij ook dit allengskens af, om ongehinderd zich aan hare nieuwe bestemming te kunnen wijden. Hoe dierbaar haar ook de schoone kunsten waren, en hoe veel genot zij ook in hare

beoefening vond, zeldzamer en zeldzamer greep zij naar het penseel of het speeltuig, zich liever oefenende in geloof en godzaligheid en zich door nadenken tot het rijk des lichts en des vredes zoekende te verheffen. Dit had zij wel geheel haar leven gedaan; wèl had zij de kunsten minder liefgehad om haar zelve, dan omdat zij haar tot God opleidden, met harp- en snarenspeel God geloofd en verheerlijkt; wèl hadden hare vingers penseel en teekenstift bestierd, maar haar gemoed was intusschen met hemelsche gedachten vervuld geweest; wèl had zij de wetenschappen beoefend, maar die moesten haar tot de kennisse Gods en den Heere Jezus Christus opvoeren; doch thans deed zij het vuriger, inniger. Geen ladder Jacobs behoefde zij meer om ten hemel te stijgen; geen boeken, geen penseel, geen speeltuig om tot God opgevoerd te worden. Het goddelijk levensbeeld van Jezus was haar genoeg; dat alleen achtte zij waardig nagevolgd te worden, en daar zij gaarne een bestendig denkbeeld er van in hare ziel wilde bewaren, poogde zij het op papier te ontwerpen; doch zij moest de veder wegwerpen, wijl haar verstand en oogen door de heerlijkheid van dat goddelijk leven verdonkerd werden en het haar toescheen, dat zij de zon met eene doove kool wilde afmalen. Het leven van een christen alleen scheen haar de beste beeldtenis van het leven van Christus. Naar zulk een leven, zoo als het door de evangeliën was voorgesteld, door de apostelen bevestigd, in de eerste eeuwen der christenheid beleefd, verlangde zij; dit te mogen genieten was haar hoogste doel; daarnaar streefde, daarom kampte zij; zij jaagde er naar den Heere eene woning in haar hart te bereiden en daarin den beminnelijken Geest hoe langer hoe beter te herbergen, en het was haar troost en de grond van haar vertrouwen,

„dat zoo lang de Christus in haar zijn' vollen wasdom niet had bereikt, er een Christus voor haar bestond, die bij den Vader haar voorspraak was.”

Eene christin als Anna Maria van Schurman was dus ook een schoone vruchtdragende boom aan de oevers van eene frissche waterbeek. Als eene Martha verrigtte zij haar werk in den zin van Maria, voor de armen arbeidde zij in dien van Dorcas, voor de lijdenden was zij een barmhartige Samaritane. Zij was een Johannes in liefde, een Petrus in ijver, een Paulus in geloof. Geen last was haar te drukkend, geen juk te zwaar, geen offer te groot als Jezus het haar oplegde, als zij het Jezus brengen moest. De liefde maakte haar alle dingen ligt. Zij wilde liever alle dingen verdragen dan de geheele wereld zonder Jezus bezitten. Is het wonder, dat ook een harer tegenstanders moest getuigen: „deze dierbare en zeer begaafde ziel, dat wonder onder de vrouwen, had grooten ingang bij allen, die God vreesden en bijzonder bij alle goede leeraars...”

Doch het zij verre, dat wij haar eene volmaakte christin zouden noemen. Zij zelve heeft hare struikelingen en afdwalingen erkend en onder deze dat zij niet nederig en ootmoedig genoeg is geweest en niet ongevoelig voor de stem des lofs. Er was eens een tijdperk in haar leven, dat zij zich zelve eene zedige maagd noemde, die geen ander verlangen had dan om verborgen te blijven. Die aangeboren trek van zedigheid is in al de afbeeldingen van haar als op het gelaat te lezen. „Braafheid van hart en wandel, gepaard met zedigheid,” schreef zij, „zijn gewis de voortreffelijkste sieraden van het menschelijk geslacht. Waar deze niet gevonden worden, daar is al wat den naam van wijsheid dragen moge, niets dan ijdele eierzucht.” —

„Ik oordeele, dat zedigheid en stilzwijgendheid onder de noodzakelijkste gaven van eene vrouw behooren en hare grootste bevalligheid uitmaken.” Deze zedigheid had zich bij haar in groote en beminnelijke nederigheid ontwikkeld. „De roode verw loopt mij niet weinig over,” antwoordde zij Beverwijk, toen deze haar had uitgenoodigd om over den paalsteen des menschelijken levens te schrijven, „dat U Achtbr. hetzij door vriendelijken misslag, hetzij door overmaat van beleefdheid mij zoo grooten lof en geleerdheid toeschrijft, alsof ook door mijn gering verstand deze doorluchte vraag wat licht zou kunnen scheppen”; en elders: „hierin kunt gij niet gelooven, hoe zeer gij van mij verschilt, dat gij mijne briefjes verre boven hunne verdiensten verheft en ze de eerste plaats onder de voortreffelijke gedenkteeken van groote mannen toekent,” — en toen hij haar verzocht had aan haar de opdracht te mogen doen van zijn „Uitnemendheid des vrouwelijken geslachts,” was zij gevoelig voor die eer, maar weigert uit nederigheid ze aan te nemen en prijst tot voorwerp der opdracht eene andere vrouw aan, als, volgens haar oordeel, die eere meer waardig. Lang worstelt zij met de verzoeking, tracht allen roem als een ondragelijken last van zich af te wentelen, poogt het gerucht dat van haar uitgaat in zijnen loop te stuiten. Tegen haren wil worden hare werken uitgegeven, buiten haar weten hare gedichten gedrukt, geen woord ontsnapt haar over hare eigene kundigheden, alle roem komt van elders. Doch toen niet alleen de beroemdste letterkundigen, maar ook de vermaardste godgeleerden, de godzaligste predikanten, een Brakel, Schotanus, Hoornbeek, Voet, Rivet zich onder hare lofredenaars schaarden, haar tot schrijven en dichten opwekten, toen begon zij te gelooven, dat het haar pligt

was den verworven roem te bewaren, te handhaven, dat zij, schoon ook eene mindere ster onder de grootere, helderheid moest verspreiden; dat de eer die uit God is, ongehinderd met de eer die uit de menschen is kon bestaan; toen sloop de ijdelheid haren boezem in; toen waren opregte vroomheid, oefening der godzaligheid, waarachtige, volkomene zelfverloochening in haar leven en handelen, niet meer het eerste en hoogste, en had de liefde tot de wereld de diep verborgen liefde tot God in haar verduisterd. Men heeft haar den blaam der ijdelheid trachten te ontnemen, doch zij heeft het vonnis der veroordeeling over zich zelve uitgesproken. Zij was ijdel; ijdelheid de afgod, dien zij een groot deel van haar leven heimelijk en bijna onwetend geofferd heeft, maar dien zij later verfoeide, terwijl zij met bittere tranen hare gepleegde afgoderij beweende. Zulk eene vrouw was Anna Maria van Schurman, wier deugden even als hare begaafdheden, men „onuitsprekelijk” genoemd heeft. Doch al hare uitmuntendheden waren, vooral in later tijd, niet in staat haar tegen de berisping der menschen te behoeden. Het denkbeeld van eene geleerde vrouw is uit zijnen aard reeds geschikt om vooringenomenheid te verwekken, en in haar, die door gaven en bekwaamheden van anderen afwijkt, ook min loffelijke, onvrouwelijke eigenaardigheden ten opzigte van gewoonten en gezindheden te doen veronderstellen en gelooven. Moest dus ook niet onze Schurman aanleiding geven tot hetzij ware, hetzij ongegronde beschuldigingen, die eene strekking hadden om haren roem te verkleinen? Ik zwijg van het gerucht, dat van Thomasius zijn’ oorsprong heeft en door al hare levensbeschrijvers herhaald is, alsof zij smaak zoude gevonden hebben in het eten van spinnekoppen. Dit toch, het moge waarheid zijn of niet, bewijst op zijn hoogst, dat

ook de meest begaafde menschen zich aan grillige gewoonten kunnen overgeven. Van meer gewigt is de beschuldiging, dat zij geen zelfbeheersching zou bezeten hebben; maar die beschuldiging wordt door geheel haar leven weêrspoken. Een enkel voorbeeld uit de dagen harer jeugd zij genoeg, om hare aanklagers tot zwijgen te brengen. De beeldtenis van haar zelve, die zij in was geboetseerd had, de vrucht van dertig dagen arbeids, die zoo uitnemend geslaagd was, en die haar zoo behaagde, werd door onhandigheid en onvoorzigtigheid van eene harer tantes gebroken. Zij vernam dat ongeluk met leedwezen, doch uitte hare mistroostigheid niet door klagten en verwijten. Neen! zij bezigde dit voorval enkel om hare beginselen van levenswijsheid toe te passen. „In de verzen,” zeide zij, „onder deze afbeelding geplaatst, heb ik haar broos genoemd, en toch had ik niet gedacht, dat zij zoo spoedig breken zoude. Wat hangen wij aan hetgeen slechts een schaduw is, daar wij zelven, gelijk Pindarus zegt, slechts eene schaduw zijn, die men in den droom ziet.” Eene andere beschuldiging is, dat hare geweldige geleerdheid haar al het beminnelijke van haar geslacht deed verliezen. Maar was en bleef zij dan door hare geestvermogens en overige vrouwelijke hoedanigheden niet altijd het sieraad van haar geslacht? Was en bleef zij niet altijd beminnelijk door haar karakter, waardoor zij uitmuntte in alles, wat de vrouw versieren en tot eer strekken kan? Voorzeker, men zal gaarne met verschooning over haar oordeelen, bedenkt men slechts hoe de menschelijke geest niet altijd gedooogen wil, dat hem perken gesteld worden, en hoe zijne werkzaamheden dikwijls bepaald worden door bijkomende omstandigheden. Dit laatste was ook* het geval bij Anna Maria. Naauwelijks was het bekend geworden, dat zij

smaak had in de oefening der wetenschappen, of een drom van geleerden omringt haar, moedigt haar aan, en sommigen hunner vallen haar lastig met allerlei geleerde, fijne, moeilijke vragen. Wat zoude zij doen? Juist door haar beminnelijk vrouwelijk karakter, hare zachtheid en groote wellevendheid, geeft zij toe en verdiept zich in zaken, die zij later wenschte liever aan geleerden van beroep te hebben overgelaten. Hoevelen die haar gesproken hebben, bewonderden juist het meest, wat zij het minst verwacht hadden, hare ongeunstelste vriendelijkheid, minzame voorkomendheid, vrijheid van alle pedanterie en stijve vormen, kinderlijke eenvoudigheid!

Eene laatste beschuldiging is die van schoolmeesterij, die wij in de brieven van Hooft aantreffen, doch die ook inderdaad weinig ten nadeele van onze Schurman werken kan. Hooft immers deelt enkel mede hoe Caspar van Baerle, dien hij achtte verliefd te zijn op Maria Tesselschade Visscher, de begaafdheden dezer vrouw met die van Schurman vergeleken en deze vergelijking het vuur dat in hem gloeide niet onduidelijk verraden had. „Hij heeft mij onlanx gezeid,” dus schrijft de drost aan Tesselschade, „dat hij uwen geest verre boven dien van jufvrouw Schuurman zet, omdat haar werk naar schoolmeesterij zweemt, het uwe naar een verheven vernuft, zwanger van buiten wereldsche invallen.” Wilde iemand deze taal van Hooft en van van Baerle anders opvatten, dan als in scherts door den een en in overdreven verrukking door den ander uitgebragt, hij zoude zich in beiden bedriegen. Hooft toch dacht geenszins ongunstig over Schurman en roemt elders hare „aerdigste eigenschappen,” en heeft iemand haar uitbundig geprezen, het is van Baerle zelf, die verklaarde den lof van hare ken-

nis niet genoeg te kunnen prijzen, die haar in zijn krachtvolle zangen bij Pallas en Corinna vergeleek, en als den roem van het vaderland vermeldde. Dan zelfs, wanneer wij het gezegde letterlijk opvatten, is er niets anders uit op te maken, dan dat van Baerle de geleerdheid van Schurman meer streng, meer deftig, meer grondig, meer schoolsch achtte, en haar minder waardeerde dan de bevallige, geestige en innemende wijsheid, die hem in het voorwerp zijner liefde zoozeer beviel; — en dat oordeel zal geen lofredenaar kunnen wraken.

Dunkt het u niet, lezer? Van welke zijde men Anna Maria beschouwe, zij kan de proef doorstaan, en als kunstenaars en als geleerde en als christin is zij waardig dat hare gedachtenis bij ons bewaard blijve, gelijk zij het is in de Hollandsche natie van onzen grooten Helmers, waarin men dien éénen maar veelomvattenden regel leest:

„Wie denkt aan Schurman niet, dien roem van haar geslacht.”

Zoo lang de moeijen van Anna Maria van Schurman niet aan hare legerstede gekluisterd waren noch hare blindheid en ouderdom de onophoudelijke tegenwoordigheid en zorg der geliefde vorderden, kon deze nog van tijd tot tijd, hetzij met haren broeder, hetzij alleen, hare vrienden te Dordrecht, Leyden, Utrecht en elders, of hare betrekkingen op Abbinga-state te Huisum of te Leeuwarden bezoeken. Eens zelf reisde zij met hen naar Keulen, waar familie-aangelegenheden de tegenwoordigheid der grijze moeijen vorderden. Gedurende haar driejarig verblijf aldaar (1652—1655) hield zij briefwisseling met hare vrienden te Utrecht, zoo als jufvrouw van Ame-

rongen en mevrouw Soutekerken, welke laatste in dien tusschentijd haar huis in die stad gehuurd had. In een' brief van 3 Februarij 1654 meldt zij haar: „dat een overste, een man van verstand en discretie, als mede twee franciscanen, waarvan de een professor in de philosophie en lector in de theologie was, met haar over de religie gedisputeerd hadden, en dat de laatstgemelde in de eerste conferentie zoo toegevende was, dat zij hoopte, hij zou de kap op den tuin hebben gehangen en zich naar Utreeht hebben begeven; doch was in de tweede conferentie vervreemd en het scheen dat hij hem in den winter niet wel zou kunnen missen.” Waarschijnlijk gaven deze conferentiën aanleiding tot een gerucht, dat zich niet alleen door Holland, maar door geheel Europa verspreidde, dat zij tot de roomsche kerk was overgegaan.

Toen de familie van Schurman uit Duitschland te Utrecht was wedergekeerd, vond zij de kerk aldaar vreeselijk beroerd. Er waren hevige twisten ontstaan over het gebruik der kerkelijke goederen, die de ontzetting en uitbanning van twee predikanten ten gevolge hadden. Bijna te gelijker tijd was de strijd over het vieren van den sabbath op nieuw uitgebarsten. Wel werd hij hoofdzakelijk door de hoogleeraren der leidsche en utrechtsche hoogeschole gevoerd, doch ook de predikanten en de gemeenten begonnen er deel aan te nemen, en zóó hoog klom de verbittering, dat de regering tusschen beide moest komen en beide partijen bevelen het zwaard neder te leggen. Bedroefd over de scheuring in de gemeente, gekrenkt door de lasterlijke geruchten nopens haren overgang tot de roomsch-katholieke kerk, die in Utrecht hunnen oorsprong hadden, besloot Anna Maria, „wier overgroote liefde tot die stad daardoor merkelyk verkoeld was,” haar te verla-

ten, en vertrok met hare beide tantes, haren broeder en twee vrome dienstmaagden naar Leksmund bij Vianen. Hier leefde zij in de diepste afzondering en verliet het krankbed der eerste niet meer. Toen zij als balling door Denemarken rondzwierf, dacht zij nog dikwerf aan die rustige, kalme dagen, toen geen lastige bezoeken, geen geleerde brieven haar in het vervullen harer pligten belemmerden en zij zich geheel aan de zorg voor hare geliefden, aan hare vrome oefeningen kon wijden. „Hare kleine woning was een huis des Heeren, en al zijn bewoners priesters; zij en haar gezin vormden eene kleine christelijke kerk.” Hier behaagde het den Almagtige hare moeijen, de eene in negen en tachtig-, de andere in negentigjarigen ouderdom tot zich te nemen. Hoe lang ook verwacht, trof haar dit verlies zóó hevig, dat zij in eene gevaarlijke krankte stortte en zich bereidde om te sterven. Zij had ze kinderlijk lief gehad en schoon zij ze twintig jaren lang, met opoffering harer studiën en uitspanningen, had moeten verzorgen, „dankte zij echter Gods bijzondere goedertierenheid, die haar met zulke naauwe en zoete banden aan haar verbonden had, dat de jaren als dagen waren voorbijgesneld.” „Zij kon van hare uitnemende lijdzaamheid, geloof, liefde en volkomene overgave aan den wil van God niet zwijgen.” Haar omgang had haar dagelijks nader gebragt tot God, het eeuwige leven, de gelukzaligheid. „Ick hebbe wel reden,” schreef zij aan mevrouw Soutekercken, „gelyck U HEd. recht aenwyst, om God den Heere te dancken, dat ick die twee lieve en waerde personen, die als myne moeders waeren, tot de laetsten toe hebbe mogen myne wederliefde betoonen; doch is het scheyden en afwesen van deselve niet sonder bittere droefheit, wanneer ik reflexie neme op het derven van sulken trou en soet geselschap,

dat ick hier bijzonderlyk misse. Ick trachte daerom myne gedachten op te heffen tot de bedenckinge van den geluckigen staet, waerin sij tegenwoordigh genieten de vruchten der goederen, welcke wy door de hope verwachten." Nog in hetzelfde jaar (1662) keerde zij naar Utrecht terug, nadat haar broeder Jan Godschalck naar Duitschland en Zwitserland vertrokken was. Deze Jan Godschalck was de eenige, die haar van hare drie broeders overig was. Hij had te Franeker in de geneeskunde gestudeerd, doch schoon hij, volgens getuigenis van Beverwijck, een zeer ervaren geneesheer was, nooit de praktijk uitgeoefend. Hij had veel smaak voor de letterkunde, hield briefwisseling met Franc. Sylvius, Barlaeus, Huygens, Beverwijck en andere geleerden en vervaardigde zelfs fransche verzen, die door Barlaeus geprezen werden. Dikwerf was hij op reis om hoogeschoolen te bezoeken en met hare beroemdste leeraars in kennis te komen. Zijne zuster beminde hem teeder. Hij toch was haar tweede vader, haar lieve broeder, haar vriendelijke leidsman. Zij had hem lief om zijne uitmuntende zielshoedanigheden, vooral om zijn vroom, kinderlijk hart. Dierbaarder was hij haar nog geworden, sedert hij in eenigheid des geestes met haar denzelfden weg bewandelde naar het vaderland daar boven. Hij had nu niet gelijk weleer, "om aardsche dingen, maar uit eene opregte liefde tot God en vurige begeerte om diens eer te bevorderen," de moeilijke reis ondernomen. Dit troostte haar over zijne langdurige afwezigheid en "deed ze haar, als met den wil van God overeenkomende, met een gemoedelijk en stil hart verdragen." Zij hield eene onafgebroken briefwisseling met hem, eerst over zijne ontmoetingen, zijn eigen gemoedsstaat, zijn verblijf te Basel, waar hij eene latijnsche redevoering over de praktijk der godzaligheid

hield, vervolgens over zijn vertrek naar Genève, zijne inwoning bij de Labadie; wat hij van dien godzaligen leeraar van anderen gehoord had, hoe dat alles verre overtroffen werd, toen hij hem zelven had hooren spreken en prediken. Die Labadie was „een andere hervormer, een apostel des Heeren, een man krachtig in woorden en werken, vol van genade.” Van deze reis wedergekeerd ontbrak het hem aan woorden om zijn’ eerbied en hoogachting voor dien geloofsheld uit te drukken, en deed hij bij zijne zuster een smachtend verlangen naar hem ontstaan.

Kort was zijn verblijf te Utrecht, en welhaast nam hij den staf wederom op, om de Nederlanden te doorkruisen, zijne vrome vrienden te bezoeken en andere te leeren kennen. Naauwelijks had hij eenige dagen van de vermoeijenissen van dezen togt in den schoot van zijn klein gezin uitgerust, of hij werd gevaarlijk krank, en stierf in het negen en vijftigste jaar van zijn leven. Zijne zuster, die zijn ziekbed niet verliet, heeft een uitvoerig berigt van zijn zalig uiteinde gegeven. „Mijn broeder,” schreef zij, „stervende na mijne beide moeijen, die mij in haren dood zoowel als in haar leven zeer vertroost hadden, heeft ons vele bewijzen van zijne liefde en ijver voor de eere Gods nagelaten, inzonderheid eenige jaren vóór zijnen dood. Toen ik, twee nachten vóór zijnen zaligen overgang, van de doctoren verstaan had, dat hij wel binnen 24 uren deze wereld zoude kunnen verlaten, ging ik aanstonds bij hem, omdat ik hem dit gevoelen van den geneesheer niet verbergen konde, wetende, dat het hem niet onaangenaam zijn zoude. Hij antwoordde mij zonder eenige ontsteltenis en zeer vriendelijk: „Hoe! zuster, zoudt gij mij dit niet te kennen geven? Ik dank er u wel hartelijk voor. Ik heb lang genoeg geleefd, en ik ben bereid, als het God belijft, Hem

te volgen: ja, ik ben er bereid toe." Nadat de heer Voetius en eenige andere predikanten tot hem gekomen waren, sprak hij met zooveel christelijken moed en kracht, dat allen, die tegenwoordig waren, er zich over verwonderden. Een van hen liet zich niet afbrengen van de twee laatste nachten bij hem te blijven waken, zeggende, nog nooit iemand zoo nabij den dood met zulk een kracht van geest begaafd te hebben gezien, en dat hij, als leeraar, in al den tijd van zijne dienst, nog nooit van iemand zooveel stichting ontvangen had; dit was geen sterven, voegde hij er bij, maar een genieten van God, en eene voorbereiding voor het avondmaal der bruiloft des Lams. Nog andere vromen, die gemeenzaam met hem verkeerd hadden, lieten hun huis en hunne gewichtigste zaken staan, zonder bijna nacht of dag zijne kamer te verlaten, om hem te hooren. Als wij in groot getal voor zijn bedde aanwezig waren, om zijnen gelukkigen uitgang te zien, terwijl de doctor van gevoelen was, dat hij den morgenstond niet meer zou bereiken, zeide hij tot mij: "zullen wij Gode geen lofzang zingen?" en wees ons den CIII psalm aan. Ik vroeg hem, of hij niet best vond dat men hem dien maar voorlas, wegens zijne zwakte? "Neen," (zeide hij), "laat ons dien zingen: een christen moet ook stervende God nog loven." Hij ging ons zelfs voor met eene stem, die de levendige bewegingen zijner ziel, die geheel in den lof Gods verrukt was, uitdrukte. Ik moet erkennen nog nooit met zoeter en levendiger stem en met inniger gemoedsbeweging te hebben hooren zingen. Hij zong met ons den psalm tot op de twee laatste verzen toe. Doch, hetgeen nog meer te verwonderen is, toen hem vier uren daarna zeker predikant kwam zien, verzocht hij van hem en van ons allen hetzelfde. Op ons vertoog, dat zijne

zwakheid dit niet scheen toe te laten, antwoordde hij ons wederom: „dat een christen sterven moest in het loven van den name Gods;” en zoo zong hij den XXIII psalm met ons ten einde toe. Twee uren daarna verzocht hij ons met hem den lofzang van Simeon te zingen, hetgeen wij deden. Hij zeide ons in zijne ziekte, dat het leven in deze wereld eene weldaad was, wanneer het in de dienst en ter eere Gods doorgebracht wordt; dat zijne begeerte wel geweest ware God in eene openbare bediening ter eere te leven, doch dat de wille Gods altijd de beste was, en Hij onze dienst geenszins noodig had; en dat wij, indien Hij daarin tot ons zeide: „ik hebbe geen lust aan u,” met David moesten antwoorden: „zie, hier ben ik, doe met mij gelijk als goed is in uwe oogen.”

„Ik kan al de schoone woorden, door welke hij zijne verloochening van zich zelve, zijne lijdzaamheid en zijne vurige liefde jegens zijnen Heiland uitdrukte, hier niet herhalen. Een daarvan, dat mij zeer schoon docht, en uit den grond zijns harten voortkwam, was: dat het hoogste einde van alle dingen, te weten de eere Gods, zich ééns zoo klaar aan zijn oog ontdekte, dat hij sedert dien tijd daarnaar altijd gehaakt en hetzelfde met getrouwheid des harten, alhoewel met groote onvolkomenheid betracht hadde. En waarlijk, de indruk daarvan was hem altijd zoo levendig bijgebleven, dat hij nooit dan met bijzonder gevoel daarvan sprak. — „O, welk eene goedheid Gods, (zeide hij dikwijls:) o onuitsprekelijke barmhartigheid, dat God van menschen wil gediend en verheerlijkt worden! Hij bezit in zich zelve eene oneindige en eeuwige heerlijkheid: Hij heeft ons noch eenig ander schepsel noodig, als zijnde algenoegzaam in zich zelve; en echter wil Hij van ons, die maar zondige en misdadige schepselen zijn, ver-

heerlijkt worden! Hij konde ons allen veroordeelen, en zoo zich zelf en de uitbreiding van zijne goddelijke gerechtigheid heerlijk maken. Maar neen! Hij heeft een gedeelte der menschen willen behouden, niet alleen om zijne goedertierenheid over zijne uitverkorenen groot te maken; maar ook, opdat zij Hem zouden verheerlijken in het vermelden van zijnen lof en zijne grootheid, en in zich zelf met dankzegging en liefde aan zijne oneindige majesteit op te dragen, zoodat zij hunne zaligheid vinden."

"Eene tweede uitdrukking, welke op de vorige betrekking heeft, was deze: toen een predikant hem eenige uren voor zijn' dood was komen zien, en hem nog grooter voorsmaak van de hemelsche zaligheid toewenschte, zeide hij: "Het is mij genoeg den Heere te mogen dienen. Hij is het waardig in zich zelf. Hem te verheerlijken met al wat men is, dat is de ware gelukzaligheid."

"Een derde gezegde was dit: "dat hij den Heere Jezus *hartelijk* had lief gehad." Hij zeide dit op zulk eene hartelijke wijze, dat het zich niet laat uitdrukken. Niet lang voor zijn' laatsten adem, vroeg zeker predikant of men God ook nog eens bidden zoude? "o Ja," zeide hij, "want men moet ook al biddende en aanbiddende sterven!" — Toen zijne armen nu begonnen koud te worden, zeide hij, die te zamen voegende: "Ik omhelze mijnen Zaligmaker Jezus Christus met de armen des geloofs!"

"Ik zal hier niet spreken van die heilzame onderwijzingen en opwekkingen, welke hij aan de predikanten en aan ons allen overeenkomstig ieders toestand gaf. In zijn uiterste verheugde hij zich nog zeer over de leere der verkiezing, zeggende zeer verstaanbaar: "*Evenwel het vaste fundament Gods staat, hebbende dezen zegel: de Heere*

kent degenen die de zijnen zijn." Terwijl zijne handen en zijne borst reeds koud waren, uitte hij nog deze woorden: *"Ik kom, Heere Jesu,"* en ontsliep dus zachtelijk den 8sten September 1664."

Tot dusverre zijne zuster. Hoe teeder zij hem ook be-
minde gedroeg zij zich in dit gevoelig verlies zeer christe-
lijk. *"God gaf mij,"* (zegt zij elders) *"inzicht in de zalige*
standsverwisseling van mijnen broeder, daar wij allen rei-
zigers zijn en geheel dit leven slechts ééne reis is: Hij
gaf mij met een heilig haasten mij uit te strekken naar
dat zelfde vaderland, waar mijn broeder nu reeds was in-
gekomen."

ACHTSTE HOOFDSTUK.

JEAN DE LABADIE TE UTRECHT.

Er hebben weinig godgeleerden geleefd, over wie hunne tijdgenooten met dieper verachting en uitbundiger lof gesproken en geschreven hebben, dan over Jean de Labadie. Deze vergeleken hem bij de beroemdste hervormers, gene bij de ergste scheurmakers en ketters; deze noemden hem een anderen Calvijn, gene een tweeden Böhme; deze het zout der aarde, eene stad op een' berg, een fakkel der waarheid, een licht in de duisternis, den edelsten, den besten der menschen; gene een distel op den akker des Heeren, een zure druif in zijnen wijngaard, een uitgedoofde kaars op zijnen kandelaar, een dweeper, een bezetene, een vloek der kerk. De een vergoodde, de ander verguisde hem. Onverzoenlijke haat, halstarrig vooroordeel, diepe onwetendheid, afgodische eerbied kenmerkten alles wat over hem gesproken en geboekt werd. Niemand onderzocht, niemand beproefde, niemand oordeelde regtvaardig, „kwaad-aardigheid voerde de pen, dolle ijver het woord.” Slechts en-

kelen, minder verblind door vooroordeelen, minder partijdig in godsdienstige gevoelens, meer door liefde tot waarheid bestuurd, hebben zoowel het voortreffelijke als het laakbare, het christelijke als minchristelijke van den man in het licht getracht te brengen, en een regtvaardiger vonnis over hem uitgesproken. Hierin stemmen echter tijdgenoot en nageslacht, vriend en vijand overeen, dat er niemand, na de groote hervormers in Duitschland en Frankrijk, is opgestaan, die grooter en magtiger invloed op de ontwikkeling en uitbreiding van het christelijke leven heeft gehad, dan hij. En toch, verdwenen is de door hem gestichte gemeente, vergeten is zijn leven, onbekend zijn zijne schriften en naauwelijks zou zijn naam meer genoemd worden, indien deze niet aan dien van andere groote mannen en aan dien van eene Anna Maria van Schurman vermaagschapt was. Vele zijn daarvan de redenen; maar de meest geldende is deze, dat hij een' leerling, aanhanger en bewonderaar had, wiens roem den zijnen verduisterd, dat er eene secte ontstond, wier naam den zijnen verdrongen heeft; die leerling was Spener, die secte waren de piëtisten. En toch, de eigenlijke stichter en verdediger van het separatisme en piëtisme was Spener niet, maar Labadie: Spener was slechts zijn meer voorzigtige en meer gezegende navolger. Alle verachting, alle lof die aan het piëtisme is toegekend, keert tot hem, niet tot Spener terug. Het kan wel niet dan hoogst belangrijk geacht worden, een' onpartijdigen blik in het leven van dien man te werpen; en, zonder aan de lasteringen en valsche beschuldigingen van den een en den lof van den ander gehoor te geven, de wegen en omstandigheden na te gaan, die hem bewogen hebben, om zich eerst van de roomsch-katholieke, later van de hervormde kerk af te scheiden, zoowel als Anna Maria van Schurman om zich zoo innig aan hem te verbinden.

Jean de la Badie of Labadie werd den 10 Februarij 1610, drie maanden na den moord van Hendrik IV, te Bourges in Guienne geboren. Zijn vader, afstammeling van een adelijk geslacht, gewoon edelman des konings en gouverneur van die stad, bestemde hem tot de regtsstudie, om hem later een of ander staats- of regterlijk ambt te doen bekleeden, en zond hem, zeven jaren oud, naar het Jesuiten-collegie te Bourdeaux.

Hier vond de behoefte van den vatbaren knaap naar grondige kennis, en naar voedsel voor zijne levendige phantasie, spoedig bevrediging, en het kostte de vaders, die groote verwachtingen van hem hadden opgevat, luttel moeite, hem voor den geestelijken stand en hunne orde te winnen. Het was toch van jongs af zijn lust tot God te naderen, zijn hart voor Hem open te leggen, zich in de beschouwing der goddelijke volmaaktheden te verdiepen, met geloof en liefde na te denken over de verborgenheden van Jezus Christus en met innig gevoel geheele gedeelten uit Gods Heilig Woord in het latijn van buiten te leeren. Van ganscher harte gaf hij zich aan Hem over en vurig wenschte hij, op welke wijze het den Heer ook mogt behagen, dienstig te zijn aan zijn koningrijk. Naauwelijks had hij zich echter op de godgeleerdheid begonnen toe te leggen, of hij zag met droefheid en verbazing, dat hetgeen men hem onderwees niet overeenkwam met hetgeen God hem door zijn Woord en Geest geleerd had, inzonderheid in de stukken der voorverordening, der genade en onmagt van den mensch en al hetgeen er van afhangt, terwijl de ijdele en dorre schoolsche wijze, op welke hij de goddelijke waarheden hoorde behandelen of in de hem ter hand gestelde boeken las, hem met smart en afkeer vervulde. Het gedurig onderzoeken der Heilige Schrift,

gepaard aan stille overdenkingen en het vurig gebed, het lezen der kerkvaders, vooral van Augustinus en Bernardus, bevestigde hem meer en meer in zijne overtuiging, dat de roomsch-katholieke kerk dwaalde en verdorven was. Hij werd geheel van haar afkeerig, vestigde onophoudelijk zijn aandacht op de eerste christenheid, zoo als zij was kort na den grooten pinksterdag, en vatte het vurig verlangen op naar eene kerk, die naar deze oorspronkelijke gemeente des Heeren mogt gelijken; die kerk te vinden, of haar te stichten, ziedaar de innige begeerte zijner ziel, ziedaar den sleutel tot zijn volgend leven en streven! Hij kon echter niet besluiten de orde te verlaten, vóór hij krachtige pogingen had aangewend om haar te hervormen. Elke gelegenheid greep hij aan om de oogen te openen van hen, in wie hij een gelijke gezindheid onderstelde; hij klaagde en bad, smeekte zijne medgezellen zich met hem te vereenigen tot zijn groot en heilig doel; trok als een andere Johannes de Dooper door steden en dorpen met de bede: „bekeert u, bekeert u,” op de lippen, en met de heerlijkste, zoowel uit- als inwendige gaven toegerust, predikte hij zóó indrukwekkend, zóó wegslepend, dat zijne hoorders in tranen en zuchten losbarstten; ja deed dit alles, toen hij tot priester gewijd was, met nog meer vuur en aandrang dan ooit, en God gaf overal zijn tastbaren zegen over zijn woord; in veler harten ging het licht op. De Jesuiten zagen zich in hunne hoop bedrogen; die uitstekende talenten zouden niet tot verheerlijking, maar tot beschaming en vernedering der orde aangewend worden; hun kweekeling was een adder, die den giftigen kop uitstreckte naar den boezem, welke hem gekoesterd had. In gloeienden haat ontvlamd, zwoeren zij zijn verderf. Welhaast komt er bij den raad van den aartsbisschop te Bourdeaux eene klacht tegen hem in, dat hij heimelijk calvinistische gevoelens koesterde,

slinksche plannen van hervorming voedde, dweepachtige gezigten voorgaf, vijandschap tegen de monniken openbaarde. Labadie verscheen om zich te verantwoorden, en sprak zóó bescheiden, zóó vrijmoedig en krachtig, wederlegde de valsche beschuldiging zóó overtuigend, dat zijne vijanden beschaamd stonden. Maar dit was niet zijne eenige zege. Hij opende zijn hart met zóó veel ernst, sprak zóó indrukwekkend van zijne genegenheid en begeerte om God te dienen, en bevorderlijk te zijn aan de uitbreiding van zijn koninkrijk, aan de bekeering der zielen en aan de verbetering der ingeslopen misbruiken en verbastering, dat de raadsheer Gaud, naderhand bisschop van Marseille, zeer gezien bij alle Jansenisten in Frankrijk, tot den ambtgenoot, die naast hem zat, zeide: „Zijn dat woorden van een' bezetene?” Volkomen vrijgesproken en met magt om aan alle plaatsen van het aartsbisdom te prediken en met alle vrijheid te leeren, verliet Labadie de raadzaal. Maar nu scheurde hij zich ook van de Jesuiten af, verliet de orde, sloot zich aan de vaders van het oratorium en trad te Parijs als hervormer op. Toen echter ook hier de Jesuiten hem geen rust lieten, voegde hij zich bij de Jansenisten, en begaf zich naar Amiens, op uitnoodiging van den bisschop, „een apostolisch man, die hem eens te verstaan gaf, dat hij nog verwachtte en te gemoet zag de omkeering en vernieuwing van alles, en geloofde, dat God hem (de Labadie) eenmaal maken zou tot een priester zonder outer en een prediker zonder formulierboek en zonder al dat uitwendige daar men aan verbonden was en dat God wilde vernietigen.” In de genoemde stad poogde hij zijn lang gekoesterd plan om de kerk naar de eerste apostolische te Jerusalem te hervormen, te verwezenlijken. Onbewimpeld gaf hij zijnen wensch te kennen: „dat het God mogt be-

hagen, dat de tijd kwam, waarin men alles kon herstellen in de eerste zuiverheid en eenvoudigheid; het nachtmaal houden volgens de eerste instelling en onder beide teekenen genieten; het woord lezen en prediken naar de gewoonte der vroegste kerk en de kerk zelve herstellen in haren eersten stand." Hij verzamelde eene gemeente van geloovigen uit de ongelooovigen. Alleen zij werden tot de gemeenschap toegelaten, die de waarheid en de godzaligheid lief hadden; men kwam tweemaal ter week in eene der kerken, hoorde er uit de Heilige Schrift voorlezen, gebruikte het Heilig Avondmaal onder beide gedaanten, bad en verheerlijkte God. De Heer was met die kudde, de geest der kracht, der liefde en der gematigdheid werd rijkelijk over haar uitgestort, ja, deze was dier gemeente als een zalig erfdeel des Heeren te beurt gevallen. Het was voor haar een gedurig pinksterfeest. Zij verkondigde openlijk de groote dingen, die God aan haar gedaan had en prees en loofde zijnen heiligen naam. Zij gevoelde het, de Heer was niet alleen bij-, maar in haar. Maar heeft ooit de pinkstervlam zich verheven, zonder dat men dat woord hoorde, "wat mag toch dit zijn?" Heeft ooit het licht eener andere wereld de duisternis dezer wereld beschenen, zonder dat men van alle kanten hoorde: "zij zijn vol zoeten wijns!" De Jesuiten beschuldigden de jeugdige gemeente van geestdrijverij, noemden hare leden waanzinnigen, dweepers, bezetenen, spotteden met hare verrukkingen en klaagden de Labadie aan als een onruststoker en volksverleider, die de menigte tot waanzin en wanhoop bragt. Doch ook nu werden zij beschaamd. De intendant van justitie in Picardie, door het hof naar Amiens gezonden, getuigde geen schuld in dezen mensch te vinden: "en dat, wel verre van door zijne prediking de menschen tot waanzin te hebben gebragt, hij integendeel

de eerste was geweest, die door geestelijken en tijdelijken bijstand hun den toestand, waarin zij verkeerden, dragelijk had gemaakt. Eindelijk wisten zij den kardinaal de Mazarin te bewegen, hem en zijn' medestander Dabillon te verwijderen en naar het zuiden van Frankrijk te zenden, waarheen hem, gelijk naar Genève, velen zijner aanhangers volgden. Dáár arbeidde hij, naar de getuigenis van den bisschop van Bazas, als een zeer uitstekend dienstknecht in den wijngaard des Heeren, als een moedig belijder van Jezus Christus, als een waar apostel; maar ook daar was hij het doel van de vergiftige pijlen der Jesuiten. Zij vervolgden hem, bijgestaan door de soldaten van koningin Anna, van stad tot stad, van vlek tot vlek. Meermalen was hij in levensgevaar, doch telkens werd hij wonderbaar gered. Eindelijk was hij op het kasteel Donsat bij Toulouse op het punt in hunne handen te vallen; maar nu was ook zijn geduld ten einde. „Dit is,” zeide hij, „de laatste maal dat Rome mij zal vervolgen in het midden van haar gebied. Tot nog toe heb ik getracht haar te helpen en te genezen, binnen hare kerkgemeenschap blijvende: nu is het tijd om mij van haar te scheiden en alzoo geheel tegen haar te verklaren.” Na bedaard overdenken met vele smee-kingen om den Geest, en het ernstig onderzoek der Heilige Schrift, der historie des concilies van Trente, der schriften van Bellarmijn tegen de gereformeerden en de institutiën van Calvijn, maar ook na een' hevigen strijd — want er was nog veel dat hem aan de roomsche kerk boeide, inzonderheid haar diepe eerbied voor het Heilig Avondmaal en den geestelijken stand, het gewigtig ambt van zielverzorger en biechtvader, de geheele dooding van den natuurlijken mensch en de volkomen wereldverloochening en het monniken-wezen — besloot hij, aangetrokken door

hare zuiver-bijbelsche eeredienst, hare uitsluitende aanbidding in geest en in waarheid, hare strenge tucht tot de hervormde kerk over te gaan, en vertrok hij naar Montauban, den zetel van het protestantismus in Frankrijk. Hier werd hij door hoogleeraren, leeraren en studenten met blijdschap ontvangen en legde hij (1650) op veertigjarigen leeftijd, in de consistorie en daags daarna openlijk in de kerk, belijdenis af en verhaalde na de predikatie, hetgeen God sedert lang aan zijn harte gedaan en waardoor Hij hem al toebereid had om te komen tot deze belijdenis der waarheid, door zijne genade aan hem geopenbaard; en waarom hij zoo veel had moeten lijden onder het pausdom, dat hij nu verloochende. Als door een elektrieken schok werd geheel Frankrijk getroffen, toen het Labadie's overgang vernam. „Gelijk andere joden zwoeren nu de jesuiten den dood van dezen Paulus.” Durfden zij hem niet langer openlijk vervolgen, zij deden het in het geheim, en poogden hem en zijn gezin door rattekruid van het leven te berooven. Uit het midden der protestantsche kerk daarentegen ging een triomfkreet op, en de hoogleeraar Garissoles getuigde, dat er sedert Calvijn en de eerste hervormers zulk een persoon niet tot de gemeenschap zijner kerk was overgegaan. In den aanvang leefde Labadie te Montauban in stille afzondering en verkeerde slechts met eenige vrienden. Langzaam breidde zich de kring zijner vrienden en werkzaamheden uit; eindelijk werd hij buitengewoon leeraar en rector der hoogeschool. In deze betrekkingen drong hij bij zijne gemeente en de kweekelingen der universiteiten, toen in grove onzedelijkheid gedompeld, ten ernstigste aan, om bij eene reine leer een heilig leven te voegen, en ijverde tegen schouwspelen, pronkzucht, spel, woeker en ontucht. Na een verblijf van zeven jaren moest hij, ten gevolge van een fellen

strijd met den bisschop en de monniken over het begraven van een protestant, Montauban en Frankrijk verlaten, en begaf hij zich naar Oranje, de hoofdplaats van het prinsdom van dien naam aan de Rhône, eene erfbezitting van het huis van Nassau. Hier beriep hem de gemeente eenstemmig tot haren herder en leeraar, en hield hij voor ontzettende van alle kanten toegestroomde scharen ernstige leerredenen, waarin hij zijn hoorders krachtig tot levensverbetering opwekte, en tegen sabbathschennis, dans en spel met heilrijke gevolgen ijverde. De bedreiging der stad door Lodewijk XIV drong Labadie om (1659) gehoor te geven aan de roepstem der fransche gemeente te Londen om tot haar over te komen. Op den weg derwaarts werd hij te Genève, gelijk 123 jaren te voren Calvijn, door den raad, de leeraars en de gemeente opgehouden, ernstig tot prediken uitgenoodigd en, met toestemming der londensche kerk, tot leeraar benoemd. Zoo was dan Labadie de tweede hervormer der fransch-gereformeerde kerk na Calvijn, buiten zijn toedoen, in de stad van Calvijn, dat gezegend middelpunt des christelijken levens voor Frankrijk, Italië, Duitschland en Engeland geplaatst. Ook hier was de kerkelijke tucht verslapt; daarom aanvaardde hij zijn ambt met eene boetpreek en ging rusteloos voort de duizenden, die zich steeds rondom zijnen kansel schaarden, met hooge ernst tot bekeering en boete op te wekken. Hij sprak niet vergeefs: er volgde eene geheele omkeering in de gemoederen, in het kerkelijk en huiselijk leven; de gansche gedaante der stad veranderde. De kerken konden de scharen niet meer bevatten, de herbergen stonden ledig, de rustdagen werden met de oude gestrengheid gevierd, recht en gerechtigheid strenger gehandhaafd, de handel eerlijker gedreven, vroegere verkeerdheden geboet en verbeterd. De

brasser en wijnzuiper werden matig, de speler gaf zijne winst terug. Uit alle deelen van Frankrijk, Duitschland, Zwitserland, de Nederlanden en Engeland stroomden jongelingen, ja mannen en grijsaards naar Genève om hem te zien en te hooren, aan zijne voeten onderwezen te worden, en onder deze een Pierre Yvon uit Montauban, Pierre du Lignon en François Menuret, Theodor Untereyk, Frederik Spanheim, Abraham van Schurman, en boven allen de godzalige Philip Jakob Spener, wien hij in meer trouwelijken omgang zijne inzigten en gevoelens mededeelde. Zijne leer en schriften verspreidden zich over geheel Europa, en overal werd zijn naam met eerbied genoemd.

Terwijl Labadie de kerk te Genève met onvermoeiden ijver, naar het beeld der jerusalemsche, zoo als die door de pen van Lukas geschetst is, trachtte te hervormen, was de nederlandsche in een allertreurigsten toestand. Het waren niet langer de hoogleeraren in de wijsbegeerte alleen die elkander bestreden; de strijd over de meerdere voortreffelijkheid der cartesiansche of peripatetische philosophie was uit hunne scholen in die der godgeleerdheid overgebracht. Voetius, Essenius en Hoornbeek stonden tegenover Coccejus, Heidanus en Wittichius en beide partijen hadden hunne leerlingen en aanhangers onder de leden der universiteiten, de predikanten en de gemeenten. Gelijk doorgaans ontwikkelde zich de eene strijd uit den anderen en werd deze wederom de vruchtbare moeder van nieuwe oneenigheden. De persen zwoegden onder de tallooze wederleggingen, nieuwe wederleggingen, schuit- en volkspraatjes, schimpschriften en hekeldichten. Men wierp elkander de vuilaardigste scheldwoorden toe. Die onder de banier van Voetius streden noemden hunne wederpartijders cartesiansche bokken, advokaten van den duivel, pelagianen, soci-

nianen, atheïsten, papisten, die voor de hervormde kerk den weg baanden om tot het paus- en heidendom, van waar zij was uitgegaan, weder te keeren; wier leer naar die van Mahomet riekte en gegroeid was op den geilen wortel van het enthousiasme; die als rotte leden moesten afgesneden worden. Die zich naar Coccejus noemden braakten geen mindere lasteringen tegen hunne tegenstanders uit. Zij waren stijfkoppen, pedanten, slechte idioten, plompe galileërs, arme simpele halzen, die den raad van God niet dienden maar hem verduisterden met woorden zonder wetenschap. De een duwde den anderen met wrevelige bitsheid toe, dat hij van het spoor der waarheid was afgezworven. Deze verweet aan genen, dat hij zich door het schemerlicht eener heidensche vrijheid had laten verleiden, gene weder aan dezen, dat hij door den valschen glans van verblindenden eigenwaan geheel verbijsterd was. Van vele predikstoelen werd het Evangelie der zaligheid niet meer verkondigd, het volk niet meer tot geloof en liefde opgewekt. Hier hoorde men de staten-overzetteren met strengheid berispen, soms den Heiligen Geest beschuldigen, het juiste woord niet gebezigd te hebben; dáár de Bijbelvertalers mannen noemen, die Gods Geest evenzeer als de apostelen verlicht had, zoodat zij even onfeilbaar als deze waren; zelfs meenden sommigen, waren de afschrijvers der oude codices door Gods geleidenden Geest tegen dwaling behoed. „Eer zou Hemel en aarde dan één jota of titel der wet voorbijgaan.” Hier leerde men, dat alle verder onderzoek der Heilige Schrift onnoodig was, wijl vrome mannen al wat tot de godzaligheid behoorde er reeds uit aangewezen hadden — men behoefde de leer der waarheid niet andermaal te zoeken, zij was gevonden — men moest tevreden zijn met den schat, dien men bezat; dáár dat, hoe meer men de Heilige

Schrift onderzocht, des te beter men haar kon leeren kennen. De een vond in den Bijbel een verborgen, allegorischen, profetischen en typischen, de ander een ligchamelijken en geestelijken zin; deze bragt voorspellingen, zedelessen, historische tafereelen en stichtelijke spelingen, waarop het verstand zich meesterlijk scherpte, op zijne verdorvenheid, onmagt, verlichting en bekeering over, gene achtte het gansche Oude Testament, de dienst der Leviten met alle kerkplegtigheden, de geheele joodsche geschiedenis iets voorbeeldigs, een grondschets of van Christus zelven, of van de goederen en lotgevallen des Nieuwen Testaments, zoo als die plaats zou hebben tot de voleindiging der wereld. De leerredenen der eersten waren vol van uitgerekte wijsgeerige en spitsvoudige redeneringen, beuzelachtige scholastieke vragen, schoolsche kunstnamen, barbaarsche woorden, die der laatsten gezwollen, hoogdravend, geleerd, met latijn, grieksch en hebreuwsch doorvlochten. „Te prediken,” hoorde men soms „naar den trant der bijbeltale, lust mij ditmaal niet”; den Bijbel noemden zij „de rolle van Jehova’s eeuwige waarheden”; „onze tekstwoorden,” zeiden eenigen, „zijn geschept uit den oceaan van Mozes, de vierde springbron, den vijfden emmer, den twaalfden druppel.” Zij noemden zich „lijfstaffieren, rijkstrawanten van Jezus, door vorst Messias geregtigd om hier op aarde onmiddelbaar tot God te naderen.” Hier werd de sabbath op eene joodsche wijze gevierd, achtte men de geringste huiselijke bezigheid zonde, dáár werd hij roekeloos geschonden. Het eene dorp was op den dag des Heeren een lijkhuys, het andere een huis der maaltijden. Het gedrag van vele leeraars was zóó los en onbezonnen, dat zij tot een schrikkelijken aanstoot waren voor de overheden en het volk; jaren lang gingen zij tot diepe smart van de besten hunner gemeente soms voort

met zich straffeloos aan de grofste ongeregeldheden over te geven. Velen bereidden zich niet meer voor, en beklommen den kansel, zonder te weten wat zij den volke verkondigen zouden. Anderen hielden alleen des voormiddags eene leerrede en lieten het namiddagwerk aan hunne kosters over of de dienst stil staan; het onderwijs in de godsdienst werd schandelijk verwaarloosd.

De grootste zedeloosheid, minachting van Gods woord, verachting van al wat betamelijk was, heerschte onder de leden. Men gaf zich aan de uitsporigste en dartelste zonden in het openbaar en in het verborgen over. De pronken en modezucht klommen tot eene ongekende hoogte; de rijken leefden als Lucullussen; de burgers alleen voor den mammon. Hoereri, echtbreuk en allerlei vuile zonden hadden de plaats der voorvaderlijke eerbaarheid ingenomen, brasserijen en dronkenschap de oude matigheid vervangen, de liefde voor de wereld de liefde tot God en den Zaligmaker uitgedoofd. „De ongerechtigheid vermenigvuldigde dagelijks, de christelijke broederliefde verkoudde, alle banden van vereeniging werden los. De kerk had de gedaante van een vervallen gebouw, vol reten en scheuren, en dreigde elk oogenblik in te storten.”

Brave, vrome, godzalige christenen en christenleeraars — die toch waren er ten allen tijde en ook toen — met onuitsprekelijken weedom des harten aangedaan, hieven bittere klagten aan over het verval der kerk; jammerende klaagschriften werden er bij kerkeraden, classen en synoden ingediend. Weenende riep men tot God: „Heere red ons of wij vergaan!” „O mijn Heer! hoe lange, hoe lange toeft gij! Kom, Heere Jezus! haastiglijk tot onze verlossing!” Velen scheurden zich van de kerkgemeenschap af en hielden bijeenkomsten met eensdenkenden. Te vergeefs

trachtten Voet, Lodesteijn, Brakel, Koelman, Wittewrongel en anderen de kerk te hervormen of ten minste den voortgang van het kwaad te stuiten. Er moest zich een krachtiger stem dan de hunne doen hooren; eene magtiger hand het werk der hervorming aangrijpen. „God zelf moest olie in de lampe doen, of zij zou uitgaan, de kaarse brandende houdende, die slechts een schaduwachtig licht meer verspreidde.” „In het midden dier duisternis ziet men eensklaps licht, op het punt om te vergaan is redding nabij.” „God ontfermt zich over de zijnen.” Daar klinkt „als de nacht is voorbijgegaan,” den trouwen wachters in de ooren: „Labadie zal tot u overkomen.” En inderdaad, de waalsche gemeente te Middelburg had hem na den dood van Jean le Long tot haren herder en leeraar beroepen. Deze tijding werd alomme met gejuich vernomen. Men kende hem, den grooten hervormer, den strengen boetprediker, uit de verhalen van reizigers, uit de werken zijner vrienden en vijanden, uit zijne eigene schriften. Te Utrecht vooral jubelde men over die keus; de leeraren ijlden naar Anna Maria van Schurman, die zij wisten, dat bij het leven van haren broeder met Labadie brieven had gewisseld en baden haar het beroep van Middelburg te ondersteunen. Zij behoefde niet gebeden te worden, ook zij reikhalsde naar de overkomst van hem, dien haar broeder een Ambrosius in moed en apostolische achtbaarheid, een Chrysostomus in welsprekendheid, een Augustinus in liefde, een Bernardus in zalving genoemd had. Zij schreef hem dringende, schetste hem den toestand, het verlangen der kerk af; poogde hem met krachtige redenen van de noodzakelijkheid zijner komst te overtuigen. Zij zelve deelt zulks in hare Eukleria mede, doch voegde er bij: „alle redenen en uiterlijke aanradingen zouden weinig uitgewerkt hebben, ten ware God door eene in-

wendige roeping zijn hart geneigd had." Essenius, Lodesteijn en Voet, die in hem een tweeden Teellinck zag, voegden hunne beden bij de hare.

Terwijl de nederlandsche kerk in bange onzekerheid was of hij de groote en aanzienlijke gemeente te Genève zou verlaten, om eene kleine kudde in Zeeland te gaan weiden, werd Labadie door de regering der stad, professoren, leeraren, leden der gemeente gesmeekt, hen toch niet te verlaten, zich niet van hen te scheiden. Te vergeefs! Men deed hem de vereerendste voorstellingen, de schoonste beloften. Te vergeefs! Hij volgde de stem van God in zijn hart en nam tot onuitsprekelijke vreugde der gemeente van Middelburg, tot diepe smart van die te Genève, „wier kroon nu van het hoofd was gevallen,” de beroeping aan. Hij verliet haar met de eervolle getuigenis, „dat hij aan de opbouwning der gemeente met beide handen verstandig gearbeid had, namelijk met gezonde leer en voorbeeldigen wandel; dat hij een heerlijk en voortreffelijk voorbeeld van godzaligen ijver, liefde en opregtheid gegeven en zich als een echt leerling van Jezus Christus, den oversten herder en opziener, gedragen had.” Zij had hem niet laten gaan, de gemeente van Genève, zoo zij den tijd van zijn vertrek geweten had; bovendien loerden de Savoyaarden en andere roomschgezinden om hem in handen te krijgen. Gedwongen om zijn toevlugt tot een vroom bedrog te nemen, maakte hij zich aan het hoofd eener kolonie Waldensen, die de dalen van Piemont verlaten had, ten einde zich te Germersheim in den Paltz neder te zetten en toen juist Genève doortrok, bekend. Deze, die hem meermalen had hooren prediken, wilde hem gaarne met zijne beide leerlingen onder zijn gezelschap opnemen, doch men had slechts een pas voor 80 personen. Nu hielp de

Voorzienigheid. Drie leden van het gezelschap werden plotseling ziek en moesten achterblijven. Labadie, Pierre Yvon en Pierre du Lignon traden in hunne plaats en reisden in het gewaad der Waldensen vermomd mede. Te Heidelberg, waar Labadie eenige dagen vertoefde, voegde zich Menuret, een ander zijner leerlingen, bij het drietal, waarna zij te Mannheim een schip huurden, den Rhijn afzakten en onverlet te Utrecht aankwamen.

Met onbeschrijfelijke vreugde en zusterlijke omhelzing werden zij door Anna Maria van Schurman in hare woning ontvangen. Weldra was het gerucht hunner aankomst door de gansche stad verspreid; hoogleeraren, doctoren, predikanten en vele anderen, die de godzaligheid lief hadden, en onder deze Voetius, Essenius, Nethenus en Lodesteijn kwamen hen begroeten en gaven hunne vreugde over hunne komst in hun midden te kennen. Ongeveer tien dagen bleef Labadie te Utrecht. Zij verliepen onder de belangrijkste gesprekken over de dingen die het koninkrijk Gods aangaan; over het gewigt van het leeraarambt, den toestand van het christendom, van de nederlandsche kerk, hare dringende behoefte aan hervorming. Voet en Lodesteijn betwijfelde het, of de wereld wel ooit uit de kerk zou kunnen gedreven worden: Labadie achtte het niet slechts mogelijk, maar zeker, zoo men slechts geen slappe handen, geen trage kniën had, met kracht het onkruid uit den akker des Heeren werd gerukt. „Si le Christianisme veut” (schreef hij) „il peut devenir ce qu’il a esté, il est juste, que le dernier avenement de Jesus Christ le trouve en l’estat auquel le premier, quand il a fini, l’a laissé.” Ook Anna Maria dacht gelijk hij. Zij achtte hem „door God geroepen, om het groote werk der hervorming te volbrengen, zoo men zijne woorden en vermaningen slechts geloofde,

en Christus, die door zijnen mond sprak, slechts getrouw volgde." Labadie sprak met geestdrift en innerlijke overtuiging onder de vrienden, op den kansel, dien hij meermalen te Utrecht besteege. Een vaderlandsch geleerde heeft de uitwerking zijner leerredenen op de hoorders met levendige kleuren geschetst. Zij was ontzettend.

Het is ons onmogelijk dien indruk te beschrijven. Men was geroerd, opgetogen van bewondering, en ook de nieuwsgierigen, en zij die het minst belang stelden in de godsdienst, waren getroffen en bewogen door de taal van dien prediker. Den ganschen dag door sprak men van niets, dacht men aan niets dan aan Labadie en zijn woord. De geestdrift voor den nieuwen apostel was algemeen en men kan zich bijna niet voorstellen, welke tallooze scharen zijnen drong naar de plaats, waar hij zoude optreden. "Iedere keer, dat hij predikte, kreeg die geestdrift nieuw voedsel en nieuwe kracht, en zoo lang Labadie in Utrecht toefde was de gemeente in eene spanning en opgewondenheid, die eerst langzaam verzwakte, toen hij was heengegaan, om te Middelburg zijne bediening te aanvaarden." Die schilderij is niet te hoog gekleurd: zelfs zijne vijanden hebben zijne welsprekendheid geroemd, noemden den stroom zijner woorden een bruischenden stortvloed, stelde hem met Cicero en Demosthenes gelijk. Niet allen waren echter zóó met zijne prediking ingenomen; Voetius, Essenius en de utrecht-sche predikanten zelfs in hunne verwachting teleurgesteld. Zij hadden meer eenvoudigheid en degelijkheid, meer zaken dan woorden verlangd. Doch de vromen waren in verrukking en Anna Maria bovenal. Zij noemde zijne leerredenen "kostelijke predikatiën, overvloeiende van zuivere waarheid en heilige opwekkingen tot grondige en waarachtige godzaligheid." Zóó had zij nooit hooren spreken. Zij was opgetogen

van godsdienstig gevoel onder de dierbare woorden van den welsprekenden leeraar; „die leerredenen rieken niet naar de olie of het nachtlucht der menschelijke studie, maar waren een natuurlijk vloeisel van hemelsche olie, die als uit zijne borst in de harten zijner hoorders nederdaalde.” Doch niet slechts waren het zijne leerredenen, maar niet minder zijne gesprekken, die haar met geestdrift vervulden. Hij was de verwezenlijking van het ideaal des apostolischen leeraars, zoo als zij zich hem in hare godsdienstige mijmeringen had voorgesteld. In hem waren hare stoutste gedachten vervuld. Van dien Gamaliël eene discipelinne te zijn; van zijne lippen zelfverloochening, geheele zelfverloochening, geheele vernietiging van den ouden mensch, den weg tot een heerlijk hemelsch leven te leeren, dat was haar vurige wensch, haar innig verlangen. Zij kon zich niet verzadigen van naar hem te hooren. Van hare lippen stroomde een lof, gelijk zij dien geen sterveling had toegebracht, zoodat Voet haar ernstig moest waarschuwen „om dien wat te doen dalen en haren ijver voor hem te matigen.” Van hem gescheiden te leven, „dat hemelsch manna, die zoete spijzen voor de ziel te moeten derven” is haar onmogelijk, en naauwelijks is hij naar Amsterdam vertrokken, of zij ijlt naar hare vriendinnen, wekt ze op om met haar den dierbaren leeraar te volgen, en toen Labadie in de hoofdstad voor even ontzettende scharen als te Utrecht optrad, zat Anna Maria met hare vriendinnen en dienstmaagden onder zijn gehoor.

NEGENDE HOOFDSTUK.

—•• 223 ••—

ANNA MARIA SCHURMAN, EENE DISCIPELIN VAN
JEAN DE LABADIE.

Met smachtend verlangen zagen de godvreezenden in de gemeente te Middelburg de overkomst van Labadie te gemoet. Hare verwachting was hoog gespannen. Als een andere Elia zou hij onder een verdorven volk optreden, de zonden in den hartader aangrijpen, het verderf in zijnen loop stuiten, slapenden opwekken, dooden levendig maken. Naarmate de geruchten nopens zijne prediking uit Utrecht en Amsterdam tot hen kwamen, klom die verwachting. Eindelijk verscheen hij in haar midden en wel zeker zal nooit een leeraar met hartelijker welkomstgroet en vuriger zegebede ontvangen zijn. Voor ontzettende scharen trad hij op en aanvaardde zijne bediening met die beroemde leerredenen, die hij „L'arrivée apostolique” tot opschrift gaf. Nooit had men in zulk een zuiveren, vloeienden stijl, zoo geheel verschillende van den gewonen prediktrant dier dagen, het Evangelie hooren verkondigen. Welk een rijk-

dom, kracht en stroom van woorden! welk eene levende verbeeldingskracht, en wegslepende voordragt! Vier, vijf uren lang kon hij de hoorders aan zich boeijen, zonder dat zij vermoeid werden van te hooren, hij van te spreken. Veertig achtereenvolgende uren, zeide hij, zou hij kunnen bidden! Wat had die man een menschen- en hartekennis verworven! Hoe drong zijn blik in de diepste schuilhoeken van het gemoed, als hij den zondaar aan zichzelf ontdekte! Hoe ernstig vermaande hij tot kruisiging van het vleesch, dooding van den geheelen mensch! Hoe dreigend voerde hij het zwaard, wat was hij gestreng in het bestraffen! Hoe bemoedigde hij den bekommerde, versterkte hij den twijfelmoedige, beurde hij den kleingeloovige op, vertroostte hij de vromen! Geest en leven stroomde van zijne lippen. De gemeente werd beroerd, tranen en zuchten waren de tolken van het ontwaakt gevoel van zonde en ellende, vurige, innige gebeden van het onuitsprekelijk verlangen der nooit zoo gevoelde behoefte naar wedergeboorte, aanneming tot het kindschap Gods! Maar te diep waren de wortels van het booze in de harten van velen geschoten, dan dat hij die alleen door zijne prediking zou kunnen uitroeijen; te donker de nacht van onkunde, waarin zij gedompeld waren, dan dat hij die enkel door zijn onderwijs van den kansel zou kunnen verdrijven. Krachtiger maatregelen moesten aangewend: de lang verslapte kerkelijke tucht met strengheid gehandhaafd; dagelijks, des morgens en des avonds, aan zijne woning godsdienstoefening gehouden worden. Kerkeraad en gemeente, niet minder diep doordrongen van de noodzakelijkheid van beide dan van de heiligheid zijner bedoelingen, lieten zich gewillig in de zware kluisters der eerste slaan en woonden de laatste met klimmende belangstelling bij.

Er kwam eene vreeze over het volk! Velen lieten zich terugbrengen van hunne oude paden. Van alle zijden ijldde men naar Middelburg om den apostel te zien, te hooren; zelfs uitstekende godgeleerden, een Rochefort, een Brakel, een Koelman zetteden zich aan zijne voeten neder.

De laatste „roemde er in, dat hij, door Gods beschikking het geluk had gehad hem meermalen te mogen hooren prediken, in het openbaar, in zijn woning te hooren oefenen, hem gemeenzaam te zien en te genieten. Hij bespeurde in hem niet alleen opregte genade maar ook ongemeene kloekmoedigheid, ernst, overgegevenheid, afgespeendheid van de wereld, eene zonderlinge welsprekendheid, vlugheid, aandringendheid tot zelfverloochening en dooding van het vleesch, en liefde Gods.” Ook Anna Maria van Schurman kon niet verre van hem zijn. Het was haar niet genoeg brieven van hem en Yvon te ontvangen, zij had behoefte aan zijne prediking, zijn onderwijs, zijn omgang; te Utrecht, te Amsterdam had zij „hem eenige trekken van het ware christendom zien afmalen, zij wenschte het geheele, volkomen schoone beeld er van door hem geschilderd te zien.” In weerwil der beden van Voet, Lodesteijn en andere vrienden, bij wie reeds twijfelingen ten aanzien der regtzinnigheid van Labadie waren ontstaan, vertrok zij naar Middelburg. Twee maanden bleef zij met eenige vriendinnen, die haar uit Utrecht vergezeld hadden, in Zeeland, en zoo huiselijke zaken haar niet naar Utrecht hadden geroepen, en de pest, die reeds in de woning naast de hare woedde, haar niet bedreigd had, zou zij nog langer aan die heldere waterstroomen hebben willen nederzitten.” In September 1666 keerde zij naar Utrecht terug, stelde Voet en hare overige vrienden ten aanzien der regtzinnigheid van Labadie en de zuiverheid zijner bedoelingen gerust

en overhandigde den eerste een merkwaardigen brief van zijne hand, waarin hij de algemeene verslapping van het christelijk leven en der godsdienst diep betreurde, en op de overal en inzonderheid bij de kern des volks, den middelstand, zoo diep gevoelde behoefte naar eene christelijke hervorming heenwees, die echter bij den leeraarsstand moest aangevangen worden. Reeds gedurende zijn verblijf te Utrecht had hij meermalen met Voet, Lodesteijn en anderen over dit onderwerp gesproken en verklaard, dat indien Voetius en zijne medestanders zorg voor de nederlandsche gemeenten dragen wilden, hij zelf met zijne vrienden zich verzekerd hielden, dat hij de hervorming der fransche kerken onder den goddelijken zegen zoude tot stand brengen. „Ik zal, dewijl het zoo wezen moet (zeide hij tot hen) de eerste spits breken en mijn stuk vervolgen, al moest ik alleen staan.” „Waarop hem de anderen den krachtdadigen zegen Gods, tot het wel gedijen van dit moeilijk werk, opregtelijk van den Heer toebaden.”

In den volgenden zomer keerde Anna Maria met hare utrechtsche vriendinnen naar Middelburg terug. Had zij bij haar vorig bezoek reeds de eerste beginselen van het nieuwe schepsel bij velen in die gemeente ontdekt, over welke Labadie betuigde, „het herderambt dan eerst ten vollen te zullen aannemen, wanneer zij zou betoonen, dat zij der wereld en zich zelve sterven en voor Christus wilde leven”; toen en in de volgende zomers stond zij verbaasd over de groote en zichtbare verandering in de kudde van Labadie. „Zij was naar het uitwendige heiliger, nederiger, ootmoediger geworden, naar het inwendige toegenomen in de uitnemende kennis der hemelsche waarheid, in ijver om de heerlijkheid van Christus te bevorderen.” Welk een rijken oogst beloofden zulke eerstelingen niet! vooral sedert

zijn leerling en vriend Yvon hem, in plaats van Minutoli, tot ambtgenoot was gegeven. Met welk eene onuitsprekelijke blijdschap der ziele hoorde zij zijne prediking; welk een licht ging er voor haar op, wanneer zij hem aan zijne woning de Handelingen der Apostelen en den Brief aan de Romeinen, of de fundamenteen van het ware christelijke leven hoorde verklaren; met welk een diep gevoel hief zij zijne liederen aan, zoo vol van gloeiende liefde voor zijnen God en Zaligmaker! Wat smaakte haar dat hemelsche manna zijner stichtelijke werken, die hij van tijd tot tijd tot vermaning, bestraffing, opwekking, bemoediging en vertroosting in het licht zond! Elken dag werd zij inniger aan hem verbonden. De lasteringen, die tegen den herder harer ziele werden uitgebraakt, achtte zij der wederlegging niet waardig, de gebreken die zijne vrienden in hem ontdekten, vergoelijkte zij. Zij zag in hem den reinen evangeliedenaar, den apostel der eerste kerk. Zijne leer was goddelijk, zijn voorbeeld onberispelijk. Aan zijne lippen te hangen, aan zijne voeten te zitten was zalig. Welk een zegen was Labadie voor haar, voor vele anderen! Wat kon hij met zijn innige vroomheid, zijne onuitsprekelijke liefde tot den Heer, zijne groote gaven, zijn aanzien onder alle standen, zijne innemende, wegslepende persoonlijkheid niet voor de nederlandsche kerk worden; hadde hij maar terstond door zijne te groote vrijmoedigheid, gestrengheid, eigenzinnigheid en hoogmoedig vasthouden aan zijne meening en wil, bij velen geen ergernis verwekt, en anderen, die zich aan hem verbonden hadden, niet van zich verwijderd! Niet zelden geraakte hij daardoor in eene scheeve stelling, die zoo door eigen schuld als die der synode, drie jaren later, eene openlijke breuk en eene afscheiding van de kerk ten gevolge had.

De eerste aanstoot door Labadie, doch buiten zijn schuld, gegeven, was zijn beroep, zonder dat volgens de kerkorde-ning de classis er in gekend was. Velen hadden het ook euvel geduid, dat hij te Utrecht zoo gestreng de ijdelheid en wereldschen zwier, welke hij bij zijne hoorderen be-speurde, bestraft en hun voor oogen gesteld had hoezeer zij misdeden met de livrei der wereld te dragen en met haar te verschijnen op eene plaats, waar men kwam om zich voor God te vernederen, maar vooral, dat hij de leer van het toekomstig heerlijk koninkrijk van Christus, destijds in de gereformeerde kerk voor onregtzinnig ge-houden, had gepredikt. Daarenboven was de fransche pre-dikant Wolzogen, een cartesiaan, die (om de woorden van Yvon te bezigen) „gansch niet een was van de predikanten die men praecicisten of naauwkeurigen noemde, en welker huis en huisgezin meer naar den adeldom dan naar het herderschap geleek,” zeer gevoelig over de vrijmoedigheid waarmede Labadie op zijn’ predikstoel gesproken had, en had zelfs eenige aanmerkingen gemaakt, om zich ter gelegener tijde en plaatse daarvan te kunnen bedienen, gelijk nader-hand op de synode te Amsterdam (in September 1668) gehouden, gebleken is. Het misverstand en de afkeer van Labadie bij eenige medebroederen, vooral bij Wolzogen en zijn’ ambtgenoot du Moulin te Middelburg, kreeg voedsel, toen hij — men zegt — wegens krankheid noch in 1666 in de te Heusden gehouden synode, noch in 1667 in de classis te Amsterdam verscheen, en hem dus eerst in de synode te Amsterdam (1667), waar hij tegenwoordig was, de waalsche belijdenis tot onderteekening kon voorgelegd worden. Dit kwam Labadie vreemd voor, terwijl hij reeds 17 jaren lid der fransch-gereformeerde kerk was en hij de met de waalsche belijdenis in de hoofdzaak overeenstemmende gallicaansche

voorlang onderteekend had, en daar hij werkelijk met de waalsche niet in alle bijzonderheden en kleinigheden volkomen overeenstemde, inzonderheid niet met de niet in de gallicaansche maar wel in de laatste voorkomende uitdrukking, dat Christus op het altaar des kruises (sur l'autel de la croix) geleden had, dat hij een roomsch denkbeeld noemde, wyl nergens in het evangelie het kruis van Christus een altaar genoemd werd; zoo weigerde hij de onderteekening, tenzij dat het hem vergund werd haar naar de canones der dordtsche synode uit te leggen en te verbeteren. Tevens betuigde hij herhaalde malen en met beroep op al zijne uitgeschreven schriften zijne regtzinnigheid in alle stukken der gereformeerde leer, en hij beriep zich ook op zijne onderteekening der belijdenis van de fransch-geneefsche en nederduitsch-hervormde kerken en verklaarde uitdrukkelijk, dat hij de leer der gereformeerde kerk aannam, en onder anderen bepaaldelijk de *Institutiones* van Calvijn, de *Loci communes* van Martyr, de theologie van Polanus en die van Amesius en hunne schriften goedkeurde, en die gelijk ook de schriften van Voet, Essenius en Hoornbeek hoogschatte.

Uit aanmerking zijner uitstekende gaven en de groote verwachting die de kerk van hem had, behandelde de synode Labadie met zachthoedigheid en gaf hem uitstel tot de naastvolgende synode te Leyden (1668). Doch Labadie verscheen op deze kerkvergadering niet, en men moest de onderteekening tot de volgende te Vlissingen uitstellen, maar tevens besloot men hem, zoo hij daar in zijn onwil en ongehoorzaamheid bleef volharden, voor korteren of langeren tijd in zijne dienst te schorsen. Nu kwam echter de magistraat van Middelburg tusschen beide en wist bij de Staten van Zeeland te bewerken, dat het besluit der synode

nopens de schorsing geschrapt werd. Hiermede zou de zaak welligt geeindigd en Labadie voor zijne gemeente en de geheele nederlandsche kerk behouden zijn, indien er geen gebeurtenis plaats had gehad, die van den grootsten invloed was op zijn volgend leven. Hendrik Meyer, geneesheer te Amsterdam, had in 1666 een werk uitgegeven, waarin hij betoogde, dat de wijsbegeerte de uitlegster was der Heilige Schrift. Dit geschrift had geen kleine beroerte in kerk en staat verwekt, en reeds waren Coccejus en Heidanus van hooger hand gelast om het met bondige redenen te weerleggen, toen de genoemde utrechtsche predikant Wolzogen een tegenschrift in het licht gaf, waarin hij in plaats van Meyer te bestrijden, beweerde, dat men, om den Bijbel wel te verstaan en uit te leggen, niet de verlichtende werking van den Heiligen Geest, maar alleen taal- en oudheidkennis behoefde; dat men geenszins moet gelooven eene uitspraak der H. Schrift te zijn, hetgeen men meent tegen de rede te strijden en dat het pligt is Gods Woord zoodanig te verklaren, dat de zin er van niet strijdig zij tegen hetgeen Hij zelf leert in de natuur; sprekende voorts alleen van een natuurlijk, nooit van een geestelijk licht, afdalende van den Geest Gods, die alleen in alle waarheid leidt. Labadie gevoelde zich geroepen hier tegen eene krachtige getuigenis af te leggen. Hij deed dit met bijkans den geheelen kerkeraad te Middelburg en in zamenstemming met een groot aantal geloovigen, zoo als een Nethenus, Koelman, Vogelzang, Brown, van der Waayen en vele anderen, na meer dan eens verklaard te hebben, dat het hem onbegrijpelijk was, dat de andere professoren zich deze zaak niet hadden aangetrokken, hetgeen hij aan eene ongeoorloofde lust tot rust en vrede, ook bij zijnen vriend Voetius, toeschreef.

De kerkeraad diende bij de synode eene aanklagt van hooggaande onregtzinnigheid tegen Wolzogen's werk in, en zoo werd „diezelfde synode, die gemeend had Labadie te zullen schorsen in zijne bediening, nu door Labadie en zijnen kerkeraad geroepen om beschuldiging tegen eenen anderen broeder aan te nemen.” De synode kon de aanklagt niet afwijzen en benoemde eene commissie om Wolzogen's boek te onderzoeken en de uitkomst van dat onderzoek aan de volgende bijeenkomst mede te deelen. Deze synode, in September 1668 te Naarden gehouden, verklaarde na hevige discussiën, bij meerderheid van stemmen, het boek *hoogst regtzinnig*, en veroordeelde Labadie en zijn kerkeraad om Wolzogen openlijk van den kansel in zijn eer te herstellen, en toen de eerste verontwaardigd over die uitspraak de vergadering verlaten had, besloot zij, die nog andere redenen van ontevredenheid over Labadie meende te hebben, en in eenige zijner geschriften, vooral in zijn *Héraut du grand Roi Jesus* vele schadelijke nieuwigheden aangaande den staat der kerk en de toekomst had ontdekt, hem benevens zijn kerkeraad te suspenderen, en de classis van Middelburg te gelasten dit vonnis ten uitvoer te brengen. Daar noch Labadie, noch de kerkeraad wilde gehoorzamen, zette zij beide voorloopig af en de Staten van Zeeland bevestigden dit vonnis. Dit dompelde de gemeente, die haren herder innig lief had, in diepen rouw. Smeekschriften en jammerklagen werden er uit haar midden den gevierden leeraar gezonden; jammerklagen over den nood der kerk, smeekschriften om zich te onderwerpen; nog had de synode immers het vonnis niet bekrachtigd; maar Labadie wilde van geen gehoorzamen weten, hij had naar Gods woord en zijne conscientie gehandeld, hij kon den man, wiens boek hij

in gemoede voor een zamenweefsel van dwalingen en onheilige leeringen, een arminiaansch, pelagiaansch, kettersch, atheïstisch geschrift hield, de kroon niet op het hoofd plaatsen. Zoo lang de gemeente hem hooren wilde (en nooit was de toeloop grooter) zou hij prediken, ja hij had den moed, kort na zijne afzetting, toen een classis-broeder, die in zijne plaats moest optreden, het H. Avondmaal zou vieren, des morgens te zes ure met eene groote schare van vrienden naar de kerk te gaan en zelf het uit te deelen. Hevig was de opschudding die daardoor veroorzaakt werd, en vreeselijk „de toorn, het schelden en lasteren van hen, die na de bediening de kerk bezochten.” Alleen het bevel des burgemeesters kon hem weerhouden des namiddags niet op te treden. Koelman en anderen noemden zijn gedrag hoogst onvoorzigtig, doch Anna Maria van Schurman, die aan deze avondmaalviering deel genomen had, zeide: „dat Labadie daarin de heerlijkste kloekmoedigheid had betoond en zeer te prijzen was.” Nu was alle hoop op eene goede uitkomst verloren. Zelfs hield de Labadie zich reeds voor gevonnisd en schreef zijn *Declaration Chrétienne et sincère de plusieurs membres de l'Eglise de Dieu et de Jesus, touchant les suites, raisons et motifs qui les obligent à n'avoir point de communion avec le synode dit Walon*, waarin hij verklaarde, dat hij met vele leden der kerk met de waalsche synode geene gemeenschap houden kon als verdorven in leer, in vergadering en bestaan; dat de wetten van kerkelijke genootschappen het geweten niet mogen binden; dat aan de kerkelijke een oppergezag toe te schrijven hetzelfde was als op nieuw een' paus te huldigen; dat zulke vergaderingen als die der synode eene medgezellinne aan de Heilige Schrift toevoegden door hare eigene beslissingen tot eenen

regel des geloofs te maken." Niet lang na de uitgaaf van dat geschrift had de bijeenkomst der synode te Dordrecht plaats, die het eindvonnis over hem velde, hem, zijn mededienaar Yvon en den weêrspannigen kerkeraad afzette en de beide proponenten du Lignon en Menuret het prediken verbood. Dit vonnis werd door velen, zelfs zulken, die anders geen vrienden van Labadie waren, voor wederregtelijk gehouden; ook lateren hebben even zoo geoordeeld en het treurig verhaal dezer kerkelijke procedure met deze woorden gesloten: „Men kan uit de gansche toedragt der zake zien, dat bij de waalsche kerkelijken partijzucht het verstand verblind en bitterheid het hart onstuimig had gemaakt."

Nu stond de Labadie op 58jarigen leeftijd wederom op een beslissend keerpunt van zijn leven. Het was thans de vraag, of hij zich aan het gezag eener kerkelijke magt, aan het in zijn oog onregtvaardige besluit der synode onderwerpen, of zich geheel van haar en hare kerk zou losrukken. Hij had een hevigen strijd te strijden. Ware de gereformeerde kerk van den aanvang af zijne moederkerk, zijn wieg en bakermat geweest, moeilijk had hij haar kunnen verlaten, hoogstens zijn ambt nedergelegd; maar het grootste deel zijns levens had hij een ander kerkgenootschap toebehoord, waarin hij geboren, opgewassen en een levend christen was geworden. Onmogelijk kon hij de gemeenschap met de gereformeerde kerk boven de gemeenschap met Christus en met alle ware christenen in alle kerken stellen; daarom was hem de afscheuring van eene kerk, die hij twintig jaren met liefde, trouw, ijver en zegen gediend had, minder smartelijk. Daarbij kwam nog dat zijne ervaring gedurende veertig jaren, zoowel in de roomsche als gereformeerde kerk, hem overtuigd had, dat

het onmogelijk, een ijdele hersenschim was eene gevestigde en gevormde gemeente zóó te hervormen als hij noodig achtte. Zoo werd hij dan door levenservaring en omstandigheden, door de eigenzinnigheid van zijn hart en de slapheid in leer en leven in de gereformeerde kerk niet slechts tot uitgang, maar tot geheele afscheiding van haar en het stichten eener nieuwe gemeente gedrongen. Dat hadden Voet, Essenius, Brakel, Koelman, Lodesteijn en andere godzalige leeraars niet gedacht! Zij geloofden dat Labadie wel met de waalsche gemeente, geenszins met de nederlandsche-hervormde kerk zou breken, dat hij in tegendeel al zijn krachten zou aanwenden, om haar te hervormen, dat hij overal, waar hij mogt gehoord worden, een vuur van ijver voor de goede zaak in de harten der menschen zou ontsteken, dat de kerk door een licht zou bestraald worden zoo als er nooit een geschenen had, en dat dan de waarde erkend zou worden van zijn echt godsdienstig werk, dat als een gebouw, van het kostbaarst gesteente opgetrokken, tijd en eeuwigheid verduren konde. Wél hadden zij eene hervorming der kerk in de kerk gehoopt, maar geenszins eene afscheiding, gelijk Luther en Calvijn van de roomsche; zoo diep toch was de nederlandsche kerk niet gezonken!

Schoon door het vonnis der synode van zijne waardigheid beroofd en als leeraar afgezet, ging de Labadie echter stoutmoedig en openlijk voort met prediken en avondmaalhouden, ja plegtig sprak hij zelfs den ban over het boek en de leer van Wolzogen en diens aanhangers uit. Groote onlusten, hevige beroerten waren er te Middelburg te wachten, zoo hij dus voortging, en de magistraat meende ze alleen te kunnen voorkomen door hem te verbannen. Die openbare en trotsche verachting der kerkelijke

magt verwekte algemeene verbazing; hier diepe verontwaardiging, daar luide toejuiching. Deze noemde zijn gezag execrabel en seditieus, gene echten heldenmoed. Labadie meende zich te moeten regtvaardigen en deed zulks in verschillende geschriften, waarin hij beweerde, dat men zich aan geene menschelijke bepalingen, maar aan de Heilige Schrift alleen moest onderwerpen; geen kerkelijke wetten, of symbolische boeken, maar zij alleen bevatte den eenigen regel, dien men moest gehoorzamen. Het was geen zonde de eerste te overtreden, zij konden het geweten niet binden. De kerk, die hem veroordeeld had naar die wetten, was geene ware, maar eene valsche, huichelende, schijnkerk. Om eene gemeente of eene gemeente van geloovigen te heeten, was het niet voldoende, dat eene gemeente of hare leden uitwendig geloofden, ook niet dat zij *eenige* ware geloovigen had; de *geheele* gemeente moest door bestendige en openlijke oefening in godzaligheid, heiligheid, in verloochening van wereld en zonde, openbaren, dat zij een waar geloof had, waarachtig geloovig was.

Waaruit bestond nu de hervormde kerk? Was het niet geheel of meerendeels uit leden, die zonder tucht of orde vleeschelijk en wereldlijk voortleefden? Zonder ijver, zonder liefde tot God, als vloekers, hoereerders, gierigaards, bedriegers, onregtvaardigen, onreinen, wraakzuchtigen, geweldenaars, aan alle heerschende, schreeuwende, ergerlijke zonden en ongeregtigheden verslaafd? Wat moet men van zulk een ligchaam, zulke leden oordeelen? Wat naam aan zulk eene gemeente geven? Voorwaar, zij had meer ken-teekenen eener synagoge, ja van eene synagoge des satans dan van eene gemeente Gods, van een ligchaam dat het Lam toebehoort; daarom was het noodig uit haar uit te gaan, zich geheel van haar af te scheiden. In dien geest

schreef Labadie en brak volkomen en voor altijd met die kerk, om het reeds in zijne kindschheid geboren, door geheel zijn leven gevoede, te Genève gerijpte, in zijne schriften, vooral in zijn: "*Ideé d'une bonne Eglise*" en "*Eglise à part*," ontwikkelde denkbeeld te verwezenlijken; eene geheel onafhankelijke kerk, eene gemeente van louter wedergeborenen en geloovigen te stichten; eene gemeente naar het beeld der Jerusalemsche in den vroegen morgen van het christendom. De Voorzienigheid scheen dit voornemen te begunstigen. De regering van Veere, waar de Labadie vele vrienden had, naauwelijks onderrigt, dat die van Middelburg Labadie had verbannen, trad met de kerkeraden der nederduitsche en schotsche gemeenten in overleg en besloot met hare toestemming eene waalsche gemeente binnen hare muren te stichten, Labadie en Yvon te beroepen en du Lignon en Menuret het burgerregt aan te bieden. Labadie volgde met de zijnen die roepstem en welhaast stond hij aan het hoofd eener waalsche, doch geheel onafhankelijke, aan geen synoden of classes, geen symbolische of liturgische schriften gebonden evangelische gemeente. De stroom zijner vrienden en aanhangers, die zich tot nu toe naar Middelburg gewend had, keerde zich thans naar Veere. Naauwelijks had ook Anna Maria vernomen, dat "hier een groote deure voor het werk Gods geopend was," of zij besloot "indien de zaak Gods daar verder de overhand mogt nemen, derwaarts te gaan." "Zoo los was zij van al hetgeen aardsch of menschelijk was, nadat zij de kracht van den Geest Gods in deze evangelie-bediening regt had beginnen te proeven." Zij schijnt echter haar plan niet volvoerd te hebben; maar bij de treurende Middelburgers gebleven en hen van tijd tot

tijd naar Veere gevolgd te zijn om Labadie te hooren prediken en oefenen. Eensklaps was het stille, nederige, eenzame stadje in eene levendige, bevolkte plaats herschapen. Alle woningen en vertrekken, die beschikbaar waren, werden in bezit genomen, andere gebouwd; de wegen tusschen haar en de hoofdstad, tweemaal 's weeks, met carossen, wagens en voetgangers bedekt. Met Labadie scheen de zegen in de stad te zijn gekomen. De eenzame poorters droomden van een bloei en welvaart zoo als de vaderen die niet gekend hadden. Geen wonder dat dit alles der hervormde geestelijkheid en den magistraat van Middelburg een scherpe doorn in het vleesch was, en dat zij den magtigen arm der Staten van dit gewest te hulp riepen om dit werk te storen en te vernietigen. De Staten geboden de regering van Veere Labadie en de zijnen uit de stad te bannen. De magistraat beriep zich op vrijheden en privilegiën, liet de Labadie en Yvon aanzeggen de stad uit kracht eener staats-resolutie niet te verlaten, riep de burgerij bijeen en deed haar bij eede getrouwe handhaving harer voorregten en vrijheden beloven. Zij zwoer, en straks stond zij in de wapenen, waren de poorten gesloten, de wachten bezet, de wallen in staat van verdediging gesteld, allen gereed om zich gewapenderhand tegen de uitvoering van het bevel der Staten te verzetten. Toen de vlam van den burgerkrijg op het punt stond van uit te breken, vertoonde zich onverwacht Labadie met eene deftige houding en kalme bedaardheid van geest, en gaf aan de burgers den herderlijken raad, om de wapenen voor zijne zaak, met meer drift dan beradenheid opgevat, weder neder te leggen. Het rijk des Heeren, wien hij diende, was niet van deze wereld. Hij zelf was bereid, den wenk hem gegeven volgende, de stad te verlaten; het eenige

middel waardoor het bloed der ingezetenen gespaard en de orde hersteld scheen te kunnen worden. Straks hierop verzocht en verkreeg hij zijn ontslag, dat men hem onder betuiging van het hartelijkste leedwezen en de opregtste verknochtheid verleende. Hij vertrok, thans het hervormen der kerk volkomen opgevende en enkel naar scheiding, volstreekte en algeheele scheiding van de wereld en alle naam-christenen hakende, naar Amsterdam, door enkelen vergezeld en welhaast gevolgd door wel honderd vrienden en bijkans den geheelen kerkeraad. Zoodra Anna Maria van Schurman hunne aankomst in de hoofdstad vernomen had, ijde zij derwaarts en „vond dat God hem een ruste bereid had in de woning van een harer vrienden, den heer Isaak Bernards,” een eerlijk man, vroeger ouderling der waalsche kerk, ten wiens huize Yvon aan eene zware ziekte, die hem reeds in Zeeland had aangetast, bedlegerig was. „Zij vond daar alle vreemdelingen en huisgenooten bijeen, genoot met groote vertroosting hun gezelschap, woonde er dikwerf hunne bijzondere oefeningen bij en verwachtte ondertusschen wat voortgang God in die plaats aan zijn werk zou geven.” Het was bij deze gelegenheid, dat zij den burgemeester van Beuningen, die de gevoelens van de Labadie gansch niet ongenegen was, bezocht, en van hem verstond, „dat de Labadie en de zijnen zeer vriendelijk door de regering waren opgenomen, en dat hunne zaak wel waardig werd geoordeeld, om er kennisse van te nemen en die te beschermen.” Dit bezoek is in deze dagen door de pen eener hoogbegaafde nederlandsche vrouw geschetst, wier naam niet minder dan die harer beroemde zuster in de geschiedenis onzer letterkunde schittert, en die ik boven hare tijdgenooten bekwaam acht het geheele beeld van Anna Maria van Schurman waardiglijk af te malen.

Gerust gesteld door van Beuningen, maar met het vaste voornemen „om indien Holland mogt voortvaren, ten believe der synode-broeders, dit werk Gods te verdrukken, zich met de leden der kerk van Zeeland, die hierom hun vaderland verlaten hadden, bij deze weder opspruitende kerk te houden, al had die naar het uiterste van Indië moeten reizen, als genoegzaam verzekerd, dat zij van geen geestelijk goed schade of schipbreuk zou lijden” keerde zij naar Utrecht terug.

Liefelijk was de dageraad, die over de kleine door de Labadie gestichte gemeente aanbrak. „God boog het hart der overigheid tot eenige liefde en goedgunstigheid jegens deze dienstknechten Gods, daar hun meerdere vrijheid verschaft werd, en toegelaten, om bij hare huisoefeningen ook andere te houden.” Gerust kon nu het werk der hervorming worden voortgezet en uitgebreid. Wie zou het wagen der regering van het magtige Amsterdam, die hen in bescherming had genomen, de wet voor te schrijven en hen te verdrijven? Dagelijks werd de kudde grooter. Mannen en vrouwen, leeraars en leden van alle standen verlieten vriend en maag, huis en hof, en sloten zich aan dezelve. Vele leden der Amsterdamsche gemeente, die bij hunne leeraars die geestelijke zalving niet vonden, welke zij voor hunne zedelijke kwalen behoefden, vereenigden zich met hem. Groot was de schare, die hem met verrukking hoorde prediken, schoon velen zich slechts een korten tijd in zijn licht verblijdden, wijl Labadie eene te groote zelfverloochening vorderde en zij de tegenwoordige wereld te lief hadden. Zulken opende hij den toegang niet tot zijne gemeente, die als eene van de openbare kerk afgezonderde, heilige gemeente van Christus, uit geen andere leden moest bestaan, dan die in wandel en

bevinding treffende bewijzen gaven, dat zij uit God geboren waren.

Aan zoodanigen ontbrak het in Nederland niet. Er waren nog duizenden die hunne kniën niet voor Baäl gebogen hadden, „heilbegeerige, heilzoekende, godzalige zielen.” „Om die gave graantjes tarwe uit den grooten hoop verwerpelijk kaf zamen te lezen en te vergaderen,” zond Labadie wijd en zijd zijne gezanten. Ook deze arbeidden niet te vergeefs; op vele plaatsen werden gezelschappen gesticht, waarin men elkander in het geloof zocht te versterken en op te wekken tot ware godzaligheid. Die gezelschappen waren even zoovele takken van de nieuwe kerkgemeenschap, die te Amsterdam haar middelpunt had onder het hoofdbestuur van Labadie, en scheidden zich, daarmede als tot één ligchaam op het naauwst vereenigd, van de hervormde kerk af.

Met klimmende belangstelling had Anna Maria dit alles te Utrecht gadegeslagen. Reeds lang was zij in den geest lid dier gemeente, maar nog, wat haar dan ook verhinderd moge hebben, had zij zich toch niet openlijk van de hervormde kerk afgescheiden en zich aan de „nieuwe kerk” (zoo noemde men die van Labadie) verbonden. Een brief van Yvon, waarin hij haar opwekte, naar het voorbeeld van de doorluchtige weduwe Paula en hare dochter Eustochium, die Hieronymus naar Bethlehem volgde, Labadie te volgen, en als den eersten steen aan zijne kerk te komen leggen, zou eensklaps een einde aan hare slingering gemaakt en haar besluit bepaald hebben. Zij zou namelijk diep getroffen door Yvon's woorden, naar de woning van Voet „haar ouden vriend en raadsman in de gevallen van conscientie” geijld zijn, en hem het leven van Hieronymus te leen gevraagd hebben, wijl zij, onbekend als zij was

met de geschiedenis, het voorbeeld niet begreep, en na de lezing, — in weerwil dat Voet de handelwijs van Eustochium afkeurde, „omdat zij daardoor toonde de andere leeraren te verachten en zich niet tevreden stelde met de zielespijs, die God haar ook te Rome schenken kon, naar zijn vrijmagtig welbehagen,” — besloten hebben eene andere Eustochium van een anderen Hieronymus te worden. Zij zelve heeft echter dit verhaal tegengesproken en verklaard, „dat geen uitwendig voorbeeld, maar innerlijke bewegingen des gemoeds” haar tot Labadie getrokken hebben. Reeds had zij eenige pogingen schoon vergeefs aangewend om te Amsterdam eene geschikte woning te krijgen, toen eene harer haagsche vriendinnen, jufvrouw Martini, „die ook groote liefde en achting tot de krachtige en overwinnende genade had, die zij in de dienst van Labadie smaakte,” haar verzocht, om daar zij begeerig was, „om die genade wederom te proeven,” haar te vergezellen. Beide vertrokken door eene dienstmaagd vergezeld naar Amsterdam, en zochten, schoon wederom te vergeefs, naar geschikte huisvesting. In hare verlegenheid wendden zij zich tot Labadie. Deze wees haar op het onderste gedeelte zijner woning, dat door eene zeer oude eerbare weduwe uit Middelburg met twee dienstmaagden betrokken was, en bood haar vriendelijk eene geschikte kamer van de overige afgescheiden, aan. „Nu was goede raad duur.” „Zij kon met geen vleesch en bloed en menschelijke voorzigtigheid te rade gaan,” en hoewel bewust dat hare zamenwoning met Labadie opspraak zou verwekken en stoffe tot lasterlijke gesprekken geven, aarzelde zij niet het aanbod van den „man Gods” aan te nemen. Al die uiterlijke dingen hinderden haar op den weg der navolging van Christus niet

meer dan of haar een zwerm muggen tegenkwam, die ligtelijk voor hen die zoetjes gaan wegwijkt of elders heen vliegt. „Gansch haar leven door had zij wel eerbied gehad voor welvoegelijkheid en hetgeen de gewoonte voorschreef; maar in dit geval kon niets haar terughouden, wijl zij het tegen de goddelijke dingen gerekend als voorbijgaande aanmerkte.” Ook dacht zij aan haren Heiland, „die schoon Hem niemand van zonde kon bestraffen, echter zulk eene tegenspraak der zondaars verdragen had, dat de apostel die tot troost en opwekking voorhoudt, om Hem gelijkvormig te worden, en had Christus zelf niet gezegd: „zalig zijt gij als u de menschen smaden en vervolgen en liegende alle kwaad tegen u spreken om mijnent wille: verblijd en verheugd u, want uw loon is groot in de hemelen.” Nog eenmaal ging zij naar Utrecht, om hare vaste goederen te verkoopen, en besloot de opbrengst er van „als een hemelsche gave en een toevertrouwd goed dat inderdaad van God en Godes was aan God weder te geven, en die Hem, als den gever van alles, met een groot gemoed tot eene offerande op te offeren;” haar als de eerste christenen „die alle uiterlijke dingen ja ook hun leven zelf in het werk Gods veracht en verloren hebben” ten nutte der gemeente te besteden.

Het gerucht dat de beroemde Anna Maria van Schurman niet alleen tot de gemeente van Labadie was overgegaan, maar zelfs een gedeelte zijner woning betrokken had, verspreidde zich wel spoedig door geheel Nederland en was binnen korten tijd tot in Frankrijk, Italië, Duitschland, ja Zweden doorgedrongen en verwekte algemeene verbazing. Van alle zijden ontving zij dringende beden, vriendelijke vermaningen om toch terug te treden. Hoogleraren, predikanten, vooral die van Amsterdam en Utrecht en

Lodesteijn vooraan, hielden niet op haar te smeeken en haar al de gevolgen van zulk een besluit voor oogen te houden. Brakel, Koelman en vele anderen vereenigden zich met hem. Voet betreurde haren overgang in een *diatribe*. Saldenus schreef onder den naam van Desiderius Pacius een *Zedig verzoek aan jufvrouw Schurman*; zelfs de grijze Huygens bragt zijne bevende vingers aan het vroeger zoo gaarne door haar gehoorde speeltuig en bezwoer haar bij hare oude liefde voor de kunsten en wetenschappen zich van Labadie af te scheuren. — Alles te vergeefs. De teerling was geworpen, „de oude mensch afgelegd, de nieuwe mensch aangedaan, zij was der wereld gekruisigd en de wereld voor haar.” „Zij had nu het beste deel gekozen, dat niemand haar zou kunnen ontnemen.” „Aan het éénige noodige had zij alles wat zij vroeger bemind, gezocht en verkregen had, wetenschap en kunst, eer en roem, talent en vriendschap, opgeofferd, om alleen den Heere te leven en het juk des Heiligen Geestes op zich te nemen.” „Zij dankte God, dat hij haren naam eenigen luister had gegeven, dien zij nu in het omhelzen van zijne zaak zou kunnen afleggen en verliezen.” „Mijn hart houdt zich,” — had zij voor haar vertrek uit Utrecht aan een uitstekend beminnaar van kunsten en wetenschappen, die haar oordeel over eenige schoone schilderijen had verzocht, geschreven, — „met een ander soort van schilderijen op, om zoo het hemelsch beeld der goddelijke deugden onzes oppersten en heerlijksten Koning en Zaligmaker Jezus, indien niet door de pen op 't papier ('t welk ik al lang te vergeefs onderstaan heb) voorzeker eenigerwijze in mijne ziel uit te schilderen en na te beelden. Ik zie hoe langer hoe meer dat deze konst lang en het leven kort en de gelegenheid moeilijk is, en dat evenwel niemand tot het hemelsch hof toegang

heeft, indien niet eenig straaltje van dit goddelijk licht in hem uitblinkt; maar die op dit paneel ook maar de kleinste linien gelukkig heeft leeren halen, die zal zonder moeite alle Protagorassen en Apellessen oneindelijke schreden voorbijloopen. En ik, die in deze oefening mijn leven be-geer te eindigen, sluite met dezen wensch, dat de alleen groote en goede God, de eenigste onderwijzer in deze kunst, u, mij en alle de zijnen moge leeren tot zijne heerlijkheid en reformatie der ware kerk."

"Nu was zij tot volkomene kennis van zich zelve gekomen, geheel aan haar zelve ontdekt." Met diepe schaamte erkende zij, dat zij andere Goden dan den eenigen God gediend, dat zij aan de ijdelheid, eerzucht en hoogmoed vrijwillige offers gebragt had. Bitter bejammerde zij het, dat zij door onbedachtzaamheid of verblindings voedsel had gegeven aan zoo vele ijdele eerbewijzingen, aan den dwazen lof, die haar van alle zijden was toegebragt, die haar niet slechts roekeloos in den rang der heidensche goden geplaatst, maar godlasterlijk goddelijke eigenschappen, als alwetendheid, had toegeschreven, en dat zij niet met behoorlijke kracht in eenig openbaar geschrift tegen die onzinnigheid of goddeloosheid, die zij nu diep verfoeide, had gekampt. Plegtig herriep zij, in navolging van den opregten oudvader Augustinus, "voor de zon, al hare schriften, die naar losheid van gemoed en naar den ijdel en wereldschen geest rieken." Openlijk verwierp zij alle schriften en lofdichten, "die met die ijdele eer of dat teeken der goddeloosheid gebrandmerkt waren." Zij smeekte de schrijvers, voor zoo ver zij nog in leven mogten zijn, "de dingen van dien aard in de weegschalen van Gods heiligdom te wegen en dan te beslissen of zij aan den oppersten regter van hemel en aarde van zulke woorden, die niet alleen

ijdel maar kwaad en door hun voorbeeld schadelijk waren, eenmaal — zoo zij ze niet met haar verdoemden, of terugnamen, of verbeterden, — rekenschap zouden kunnen geven.”

Wij veroordeelen hare roekelooze afscheiding van de uiterlijke eenmaal door God zelve gestichte en met zoo veel genadegaven beweldadigde kerk, wetende, dat, volgens het woord des Heeren, tot aan het einde der dagen zich onkruid zoowel als tarwe op den akker des Heeren zal laten vinden; wij stemmen het volkomen toe „dat zoo zij, in plaats van een rustig leven des geloofs te zoeken, aan de kerk harer vaders verbonden ware gebleven, zij door woord en voorbeeld, te midden van de uitwendige verdrukking, op de naar heil en redding begeerig geworden medeleden der verflaauwde kerk een grooten zegen had kunnen oefenen.” Wij ontdekken met velen in deze schijnbare afsterving der wereld eene heimelijke zelfzucht, die de worstelingen en den strijd van het volk Gods in de wereld ontvlugt, om gemakkelijk en zonder dien strijd tegen de verzoeking en verleiding der menschen slechts voor zich zelve en hare gelijkgezinde vrienden te leven. Wij betreuren het diep dat eene vrouw van zulke buitengewoon verstandsvermogens tot zulk eene zwakheid vervallen kon, en leeren er uit hoe de mensch, welke aanspraak hij ook maken moge op gezond verstand en goeden smaak, al heeft hij zich door zijne talenten de hoogste voortreffelijkheid verworven, toch steeds voorzigtig behoort te zijn, en, zich zijner menschelijke zwakheid bewust, te waken over geest en hart, ten einde op geen dwaalwegen te geraken; — maar toch zien wij de donkere schaduw haars levens voorbij, wanneer wij haar openlijk, voor het aangezicht der zonne, hare gebreken, hare

dwalingen hooren belijden; hare vereerders tot herroeping eener in haar oog godlasterlijke hulde hooren dringen met den vinger naar het goddelijk gerigt wijzende; wij hebben haar lief, wanneer wij haar uit liefde tot den Heer zien dwalen; haar, tot een exempel van allen, die met haar naar het voorbeeld der eerste christenen wilden leven en wandelen, hare goederen zien verkoopen om ze als tot een gemeenschappelijk erfdeel te maken; alles bij haar zien zwijgen en zwichten voor één belang, dat der zaak van Jezus Christus; haar hooren zeggen, „dat de liefde van haren Heer te verliezen, haar het hoogst mogelijke verlies was.” Wij vergeven het haar gaarne, dat zij, weggesleept door de geestdrift van Labadie, zijne droomen droomde van eene volmaakte gemeente, eene gemeente zonder smet of rimpel, van broeders en zusters, allen besprengd met 's Heeren bloed, met één en denzelfden geest in aller harten, gelijk in de aderen van bloedverwanten hetzelfde bloed stroomt; die gelijk alle aardsche goederen ook geestelijke blijdschap, vreugde en smart onder elkander gemeen hadden, één in geloof, in hope en liefde, met één hart en ééne ziel, eendragtelijk volhardende in de leer en gebeden, God prijzende en te zamen met verheuginge des harten het brood brekende en etende; — maar „in de oude kerk, verlatende het Huis Gods en de gemeenschap Zijner kerk, bijzondere kloosters en t'zamenwoningen van ongetrouwde mannen en vrouwen op te rigten,” dat, wij zeggen het Voetius na, „kwam niet overeen met de ware godzaligheid en de christelijke voorzigtigheid.”

Toen Anna Maria van Schurman zich eenmaal aan de zaak van Labadie, die zij Gods zaak achtte, verbonden had, bleef zij voor altijd met haar vereenigd. Nooit heeft welligt na den apostolischen leeftijd, een godsdienstleeraar

zulk eene leergierige leerlinge, eene liefhebbende zuster, eene alles voor hem over hebbende vriendin gehad als Anna Maria van Schurman voor Labadie was. „Zij was voor hem eene Maria en Martha.” Zij eerbiedigde hem als een „uitmuntend getuige der waarheid,” „getrouw herder,” „ja als een man Gods,” een „apostel,” „vol van den Heiligen Geest.” „Met regt” (zijn hare eigene woorden) „mocht hij die opwekking van Paulus gebruiken: zijt mijne navolgers, gelijk ik Christi ben, omdat hij zich in alles een exempel van goede werken toonde voor zijne kudde, in de leere opregtheid, in de zeden deftigheid uitdrukkende.” Zijn onderwijs noemde zij „hemelsch,” zijne leer „goddelijk;” „als hij predikte was hij door den Heiligen Geest gedreven,” „als hij handelde over de uitstorting van den Heiligen Geest, sprak hij, als geheel bewogen en aangestoken door die inwendige vlam en het vuur van den werkenden Geest der genade, zóó geestelijk en zóó krachtig, en zóó goddelijk van zijn goddelijken persoon en werkingen, dat bijna alle hoorders deszelfs levendige tegenwoordigheid en kracht in hunne harten gewaar werden; als ware het een levende verhandeling van de woorden van Christus, Hoogl. V: 2. „Drinkt vrienden en wordt dronken,” en van Rom. XIV: 17. „Het koningrijk Gods is niet spijs of drank; maar regtvaardigheid en vrede en blijdschap in den Heiligen Geest.” „Nooit,” betuigde zij nopens Labadie, du Lignon en Yvon, „heb ik in geheel mijn leven onder de menschen iemand gevonden, die den Geest en wijze van leven van de eerste christenen zoo levendig als zij uitdrukten, en zoo iemand den geheelen loop huns levens met een zuiver en eenvoudig oog aanziet, hij zal niet loochenen, dat hem voorkomt een levendig evangelie en het uitgedrukte beeld der eerste kerke van

Christus." „Ik heb in het leven van de herders de stralen van dat eenvoudige, vrije en allerdevootste leven zien uitblinken." „Onze leeraars vragen God alleen raad en Gods wegen zijn hun door de beste ervaring bekend geworden, zoodat in hen vervuld is: „Ik zal u herders geven naar mijn hart, en zij weiden ons met het woord," 't welk zij uit hun borst en hart als uit eene gestadige fontein voortbrengen en zij gaan ons gedurig voor met een exempel, naar 't exempel van Christus geformeerd, wandelende in Gods weg op eene gestadige, eenvoudige, zuivere, natuurlijke wijze, zoodat men zou zeggen, dat hunne natuur in genade, ja ook de genade in hunne natuur veranderd is, en dat zij zóó een levendig denkbeeld van 't herderschap des evangelies indrukken." „Daar was in hunne predikaatiën een wonderbare overvloed van goddelijke zaken en onuitputtelijke schetsen, die zij zonder eenige voorbedenking of menschelijke studie, bij alle gelegenheden en op staande voet uit hun gemoed voortbragten." Zoo dacht, sprak en schreef Anna Maria, gedurende geheel haar overig leven van hare herders „en wanneer zij van hare samenwoning met hen en de overige broeders en zusters gewaagde, dan stroomden de woorden van hare lippen en losten zich in vurige, innige dankzegging tot God op, of zij kon ze niet vinden, die het zalige dezer gemeenschap, sedert het licht des Geestes in haar was opgegaan, uitdrukten; zij leefde en gevoelde niet voor zich alleen maar in gemeenschap met al de overige leden; die hen aanraakte, raakte ook haren oogappel aan."

Zij bleef die gemeente getrouw tot in den dood, schraagde haar door invloed en vermogen, was hare eere door haren ootmoed en bescheidenheid, hare verdedigster met mond en pen. Wél smartte het haar diep, dat deze gemeente

van ware, levende christenen zóó weinig gekend, gewaardeerd en uitgebreid werd; maar zij smaakte toch eene inwendige vrede, die de wereld niet geven kan; zij was en bleef gelukkig in dat christelijk gezin, waarin zij met hare handen, niet meer de ijdele kunst, maar nuttiger arbeid diende; waarin zij door louter levende beeldtenissen van Christus, of ten minste door zulken, die de wereld verachtten en zich op een' christelijken wandel toelegden, niet meer door loontrekkende dienaressen, maar een' uitverkoren kring van geliefde zusters omringd was; zusters die alle bereid waren voor elkander het leven te laten en zich dagelijks op te offeren, en dus ook altijd om uit christelijke liefde elkander te helpen in elke omstandigheid des levens. Hoe lief hadden haar de broeders en zusters! „Zij was hun roem, hunne eere;” niet minder door hen geëerd dan Labadie zelf, als eene die mede den eersten steen tot het heilig gebouw had gelegd. Zij eerbiedigden haar „als eene van God gezondene profetesse;” hare uitspraken waren orakelen zelfs voor Labadie. Wanneer deze, of Yvon, of een ander van haar sprak, dan was het met al den gloed hunner welsprekendheid, met het diepst gevoel hunner harten, in het onwrikbare geloof aan hare waarachtige vroomheid, ja heiligheid. Nu waren er wel geen Salmasiussen, Heinsiussen en Vossiussen meer, die den lof van hare letter- en kunstgaven over de wereld deden klinken; maar in een hooger leven was haar naam bekend als die eener vrome vrouw, die haren Heiland innig liefhad, die Hem trachtte gelijkvormig te worden, reeds zalig in den voorsmaak van eene nadere vereeniging met Hem. Haar naam stond geschreven in het boek des levens, dat voor het aangezicht Gods ligt.

TIENDE HOOFDSTUK.

ANNA MARIA VAN SCHURMAN IN DUITSCHLAND.

Zoo waren dan de grondslagen eener gemeente van uitverkorenen gelegd en begon de hoop van Labadie tot vervulling over te gaan. Veilig en gerust onder de bescherming van het magtige Amsterdam, arbeidde hij niet alleen aan de bevestiging en versterking van de reeds tot de gemeenschap der heiligen toegetreden, maar riep hij, en liet door zijne medearbeiders en vrienden anderen tot die gemeenschap roepen en noodigen. En zij riepen en noodigden niet te vergeefs. Uit alle oorden van het vaderland, zelfs uit Duitschland, voegden zich geloovigen tot de gemeente. Te Wezel hadden zich de kandidaat Hendrik Schluter, zijn broeder en zijne zuster Elizabeth, te Mulheim Untereijk aan haar verbonden; aldaar en te Dusseldorp en te Keulen werden vergaderingen gehouden en in de laatste plaats hield Yvon een belangrijk gesprek met den nederduitschen predikant Pieter van Maastricht, later hoogleeraar te Duisburg en te Utrecht, over de gewigtigste

waarheden van het koninkrijk Gods. Te Dordrecht, Rotterdam, 's Hage en elders werden broeder- en zusterverenigingen gesticht. Christiaan Hoburgh, weleer predikant te Keppel-binnen en te Lathum, Adrianus de Herder te Bleijswijk, de predikant van Rijnsburg en vele anderen voegden zich bij de Labadisten. Ook ging den roep der nieuwe gemeente naar Engeland over en kwamen George Keith en Robert Barclay, de uitstekendsten onder de kwakers vóór William Penn, te Amsterdam om zich met hen te vereenigen, doch zij werden afgewezen. Te vergeefs trachtte men echter Antoinette Bourignon en Johann George Gichtel, die zich toen te Amsterdam ophielden, te winnen. Zelfs bij Voet wendde men zoo mondeling als schriftelijk daartoe pogingen aan. Gelukkiger was Anna Maria van Schurman bij de jufvrouwen Huygens en van Sommelsdyck te 's Hage, en ook Anna de Veer te Dordrecht was door hare bemoeijingen bijna tot de afscheiding overgegaan. Reeds had zij eene meditatie over Hoogl. IV: 12: „mijne zuster, o bruid, gij zijt een besloten hof, eene beslotene wel, eene verzegelde fontein” — waarin zij beweerde, dat Christus de bruidegom, zijne bruid en zuster de kerk, en die kerk een besloten hof, wel en verzegelde fontein was, wijl er niemand dan de vrienden, de geloovigen, de bruiden in mogten komen — aan hare lieve zuster Schurman gezonden, en een klaaglied over den toestand der kerk met bedenkingen over Ps. LXXXVII: 3 geschreven, die het buiten allen twijfel stelden of deze „kostelijke perel,” deze „kostelijke ziel,” zou tot de huiskerk worden overgebracht.

Bitter werd men echter teleurgesteld; gedurende eene zware ziekte kwam zij door eigen nadenken en de toespraak der leeraars tot andere gedachten, en naauwelijks

was zij hersteld, of zij schreef wederom eene meditatie over Hoogl. I: 7, waarin zij hare misvatting aanwees en verhaalde hoe de Heer haar genadig van hare vroegere dwaling had te regt gebragt; en, schreef Koelman, „tot haar dood toe bleef die dierbare en zeer geoefende ziele ten volle overtuigd, dat die weg van scheuring en afscheiding van de kerk den Heere mishaaagde.” Ook aan Koelman mishaaagde zij. Naauwelijks had hij vernomen, dat Labadie veranderd was van gevoelen omtrent de wijs van hervormen van en in de kerk, of hij drukte zijn misnoegen in een brief aan hem en aan Anna Maria uit. Labadie antwoordde hem: „dat hij en de zijnen geen kerkelijke gemeenschap kon houden met hen, die door hen niet voor ware kinderen Gods werden erkend; dat hij nu meer licht dan vroeger daaromtrent ontvangen had; dat hij te voren wel een gruwel had gehad van met onheiligen te communiceren, maar nu nog veel meer.” Ook Anna Maria's antwoord was in dien geest, schoon zij erkende, „dat weinigen en daaronder de beste leeraren konden zien en goedkeuren dat het herstel des christendoms zou moeten geschieden door de goeden af te scheiden van de kwaden, met verlating der goeden voor een tijd, die te gelijk met de kwaden willen vereenigd blijven.” Ernstig verzocht zij hem met zijne huisvrouw een week twee, drie te Amsterdam ten huize van Labadie te komen, „alwaar waarlijk de Geest des Heeren woont, om 't werk des Heeren, tot herstelling zijner kerk aangeleid, te aanschouwen en tot den grond te doorzien in het licht van dienzelfden Geest Christi.” Dit verzocht hem ook du Lignon; doch hij, „in de vreeze des Heeren en in het licht van zijn Woord alles overwogen hebbende, vond de afscheiding en die wijze van reformatie niet gegrond op het

Woord" en ging niet alleen niet naar Amsterdam, maar waarschuwde en wapende anderen tegen die scheuring. Later gaf hij een „Historisch verhaal nopens der Labadisten scheuring en veelerlei dwalingen met de wederlegginge derzelve" in het licht, dat omstreeks een eeuw later Hillebrand Janssonius, predikant te Veendam, waardig oordeelde herdrukt te worden.

De rustelooze pogingen van Labadie en de zijnen om hun' aanhang te vermeerderen; de beroerten die daardoor in de gemeenten ontstonden; de menigte overgangen; de toenemende conventikulen begonnen de kerkeraden te beangstigen, en voor erger beducht, wendden zij zich tot de classen, die hare gravamina voor de synoden bragten, met het gevolg, dat op verschillende plaatsen de labadistische bijeenkomsten verstoord en verboden werden. Maar vóór zulks geschiedde, hadden reeds vele leeraars tegen de labadistische dwalingen, zoo van den predikstoel als in geschriften, gewaarschuwd. Zoo als Landman en Saldenus in hun „Syngramma of zedige en ernstige bedenkingen over den staat der gereformeerde kerk," de laatste ook in zijn „Zedig verzoek aan jufvrouw Schurman" tot wederlegging van een werkje over „de kenteekenen der wedergeboorte," met eene voorrede van Schluter en een brief er achter van Anna Maria aan haar neefje, een jonkske van elf jaren, dat door haar uit Utrecht naar Amsterdam medegenomen was en eenigen tijd met haar bij de Labadie ingewoond had; Cornelius Gentman, predikant te Utrecht, in zijn „Bedenkingen over de kerkscheuring," en in zijn „Ahazia gestraft;" Jacobus Borstius, predikant te Rotterdam, in zijn „Onderwijs van het scheiden van de gereformeerde kerk en van 't oprechten van eene zuivere kerk;" Johannes van der Waayen en Hermanus Witzius, in hun „Ernstige be-

tuiging der gereformeerde kerke aan hare afdwalende kinderen tot wederlegging van de gronden van Sr. Jean de Labadie, en anderen; maar vooral Gijsbert Voet, in eene latijnsche disputatie, die den 30 October en 13 November 1669 aan de utrechtsche hoogeschool openlijk verdedigd werd. Niet één der overige geschriften is door Labadie met eenig antwoord verwaardigd; maar tegen dat van Voet gaf hij zijn „Nouvelle conviction manifeste des calomnies” in het licht, waarin hij, schreef Koelman, „zoo veel blijken gaf van ongedoodigdheid, onverloochentheid, ongeduldigheid, bitterheid, grammoedigheid en innige lasterzucht, dat het al vrij bezwaarlijk valt te blijven in dat liefde-oordeel omtrent hem, dat hij waarlijk een opregt, vroom en godsdienstig christen was.” „Indien in Voetius’ schrift iets te bestraffen was, dat moest met goede redenen en zachtmoedigheid aangetoond zijn, en Labadie dan nog gedacht hebben aan het woord van Paulus, 1 Tim. V: 1: Eenen ouden man bestraf niet hardelijk, maar vermaan hem als een vader.” Wij willen dit geschrift niet ter zijde leggen, zonder er uit opgeteekend te hebben, dat de Labadie Voetius beschuldigde „een nijdige vijand van hem en jufvrouw Schurmans te zijn,” — „dat hij om jufvrouw Schurmans zwart af te schilderen, de heilige Paula en hare dochter Eustochium had durven zwart maken, zich niet ontziende de oude gedachtenis van de eene ongelijk aan te doen, zoo hij maar de andere kon doen verwelken en verminderen;” — „dat hij jufvrouw Schurmans, toen zij jong was, om zoo te spreken aangebeden en tot zijne afgodinne had gemaakt, en dat hij ze onder den voet trapte nu zij oud van jaren en leelijk was.” Zoo en nog veel meer schandelijkheden schreef Labadie van hem, dien hij vroeger „den geleerden, wijzen

Voetius" genoemd had. Tot antwoord op dit boek gaf Voetius in 't latijn een aanhangsel tot zijne disputatie in 't licht, waarin hij met groote zachtmoedigheid zijn eerste geschrift verdedigde, Labadie van lastering en valsche getuigenis beschuldigde en bad „dat de Heere hem mogt berouw geven en aan allen de voorzigtigheid der Heiligen, opdat zij de geesten beproeven en allen zonder onderscheid niet gelooven mogten." Met groote smart had Anna Maria de disputatie van Voet gelezen; zij dacht echter dat zij, gelijk meest alle academische schriften van dien aard, spoedig vergeten zou worden en wilde de pen niet tegen hem voeren, doch toen Voet zijn werk vertaald, en op nieuw met aanmerkingen op hare Eukleria in het laatste deel zijner *Politica ecclesiastica* had laten drukken, oordeelde zij het nuttig, hem, die zoo vele jaren haar vriend was geweest, vriendschappelijk en zedig te antwoorden, en zelve hem in te lichten en te onderrigten. Maar toen zij zulks ten uitvoer wilde brengen, vernam zij dat hij gestorven was, en nu liet zij de pen rusten, want haar doel was alleen om hem de waarheid te doen verstaan, en indien hij van de waarheid overtuigd ware geworden, zou zij hem, daarvan hield zij zich verzekerd, dierbaarder geweest zijn. Wij mogten deze hulde door haar aan de nagedachtenis van den eerbiedwaardigen grijsaard gebragt, niet onvermeld laten.

Terwijl kerkeraden, classen en synoden in Holland en Zeeland ernstige vertoogen bij de regering inleverden en maatregelen namen om de labadistische en separatistische conventikulen te weren; de predikstoelen „daverden van 't geschemp en gesmaad tegen de nieuwe kerk;" de boekwinkels gevuld waren met allerlei schriften over en tegen de Labadisten, en allerlei pasquillen, vuilaardige schimp-

schriften op de labadistische samenwoning, leer en prediking onder den burger verspreid werden; zat men te Amsterdam niet stil. Men was toch daar ernstig bezorgd „over de particuliere vorderingen van die van Zeelant.” Schoon er, de groote bevolking in aanmerking genomen, slechts weinigen tot de gemeente van Labadie overgingen, nam toch het aantal zijner toehoorders, zelfs uit de deftigste standen, dagelijks toe, en werd de indruk zijner prediking meer en meer zichtbaar, daar niet alleen de bijeenkomsten vermenigvuldigden van hen, die schoon tegen de scheiding van de heerschende kerk, haar echter in leer en leven diep bedorven achtten, maar velen, — Anna Maria van Schurman schrijft wel vijftig duizend — zich van het Heilig Avondmaal onthielden. Met hooge ernst werd derhalve de gemeente „publice et privatim van den predikstoel en aan de woningen en op de catechisatiën” tegen dezen insluipenden worm des verderfs gewaarschuwd; de „nieuwe kerk” voor een „zamenrotting van allerlei secten en ketters, van Socinianen en kwakers, Davidjoristen en Nicolaïten” uitgekreten, Labadie zelf een geheim zendeling der Jesuïten, „het verderf der gereformeerde religie” genoemd. Dringende verzoekschriften werden door de nederduitsche en waalsche kerkeraden, voor scheuring en oproer beducht, bij de regering ingeleverd; „de kerk was in gevaar, Hannibal voor de poorte!” Men wilde Labadie en zijn’ aanhang verbannen of ten minste hunne vrijheid beperkt hebben. Reeds hadden burgemeesters meer dan eens het openlijk prediken van Labadie en de zijnen verboden, doch hij was er „bedektelijk” mede voortgegaan, en zulks had nieuwe klagten over de „stoutigheden van die der nieuwe kerk” en nieuwe vertoogen, door de classen en de waalsche synode krachtig gesteund, ten gevolge.

De Labadisten zagen met droefheid zwarte wolken over hunne hoofden zaâmpakken. „Dit had Satan gedaan;” „hij verwekte die beroerte,” „en de haat en nijd der kerkelijke wereldlingen waren hem maar al te dienstbaar.” Anderen daarentegen noemden dit „een werk Gods,” „Zijne hand was zichtbaar in die verstoring.” „Hem was het verlaten, scheuren en lasteren zijner kerk, van den wijngaard, dien Hij geplant had, een grouwel.” Bij die uitwendige bezoeking kwam nog eene inwendige, die Labadie op de tong van het volk en in verdenking bij vele godvruchtigen bragt. Naauwelijks waren Yvon en Labadie uit een smartelijk krankbed verzezen, of Menuret, dien de laatste „zijn lieve zoon” plagt te noemen, werd eensklaps krankzinnig; „in zijn razernij sprak hij vreeselijk en lasterlijk, was zijn verstand zóó bedorven en bewolkt en zijn phantasie zóó schrikkelijk, dat men hem binden moest.” Na twee maanden in dien toestand, waarin volgens Labadie Satan hem gebragt had, verkeerd te hebben, stierf hij. Nu bragten vier huisgenooten bij den predikant der hoogduitsche gemeente, Johannes Sylvius, in de buurt woonachtig, eene openbare aanklagt in, dat Labadie in drift den krankzinnige op de borst getrapt en alzoo vermoord had. De regering deed terstond geregteijk onderzoek, maar bevond dat de beschuldiging op eene boosaardige wijze verdicht en geheel valsch was. Ondertusschen had dit voorval, gelijk Anna Maria opmerkte, den lasterzieken aanleiding gegeven om hun gal in eene ruime mate uit te storten. Er kwam meer bij, dat de achting der Labadisten deed verminderen. Vóór dit gebeurde waren de valsche beschuldigers gebleken deels Socinianen, deels Kwakers te zijn. Daarover waren zij wel ernstig gestraft, doch juist die bestraffing had bij hen den doodelijksten haat tegen de

Labadie doen ontstaan, en ziende, dat hunne pogingen om hem te verderven mislukt waren, gaven zij in de lasterlijkste en schandelijkste logens lucht aan hunnen toorn, „en verkeerden alzoo vele harten tegen den man Gods.” Dit voorval veroorzaakte groote opschudding; doch niet minder het volgende. Op het gezigt eener met rouwlaken bedekte doodkist, waarin het omhulsel eener oude zuster lag, die, gereed om uitgedragen te worden in het voorhuis der woning van Labadie stond, en te gelijk van eenige werklieden, die in den aangrenzenden hof bezig waren met graven, riepen eenige voorbijgangers, vrouwen en kinderen, „hier slaat men de menschen dood en dan begraaft men ze in den tuin.” Dit en ander geroep dreef eene menigte volks naar het huis, dat de deur wilde indringen en een hagelbui van steenen door de vensters wierp, zoo dat de gewapende magt moest ingeroepen worden, die het volk verdreef en het huis drie dagen bleef bewaken. Anna Maria, die een uitvoerig verhaal van dit oproer heeft nagelaten, vergeleek het bij dat der zilveren tempelmakers van Diana te Epheze en voegde er bij: „ondertusschen als misschien onze bureu sidderden voor hunne goederen en bevreesd waren voor hun kostbaar huisraad, waren wij nacht en dag, 't zij wij sliepen of waakten, zeer gerust en onbezorgd, wentelende al onze bekommelingen op onzen God en Heer, en wij achtten het geraas des volks niet meer dan zij, die op het strand aan zee nederliggen, het gedruisch der golven, dat hun tot zoeten slaap uitnoodigt; zóó krachtig voelden wij inwendig de beschermende hand van den Almagtige.” Door krijgslieden omringd, werd het lijk door de broeders ter aarde besteld. „Zoo is deze vrouw” (wij laten nogmaals Anna Maria spreken) „zoowel naar haren uitwendigen staat als naar haren geest nederig, en

toen zij leefde van de wereld niet geacht, na haren dood, ten gevolge van een' leugen van lompe kinderen, met grooter statie en toeloop des volks dan een van de grootten van Amsterdam ter aarde gebragt, en heeft alzoo aan deze zeer groote stad eene ongewone vertooning gegeven." De klimmende spanning van het volk, de toenevende verguizingen en bespottingen, de onophoudelijke klagten des kerkerads, het herhaalde bevel van den magistraat om alleen voor huisgenooten te prediken, dat alle verdere uitbreiding der gemeente onmogelijk maakte, deden de Labadisten eindelijk besluiten, vrijwillig eene stad te verlaten, die hun geen rustige en veilige haven langer meer was. Eerst dachten zij er aan met Antoinette Bourignon op het eiland Noordstrand in Sleeswijk eene kolonie te stichten, doch van dit denkbeeld teruggekomen, en onzeker werwaarts zich te begeven, kregen zij eene minzame uitnoodiging uit Herford in Westphalen.

Het vorstelijke, vrij-wereldlijke, keizerlijke rijksstift Herford, aan de vereeniging der Werre en Aa, behoorde tot de oudste gestichten van het klassieke land der Westphaalsche Saxers en had bij zijne opheffing (1803) een' bijna duizendjarigen ouderdom bereikt. Het was onder de regering van Lodewijk den Vrome door een' kleinzoon van Wittekind, Waltgerus, een vurig ijveraar voor het nieuwe geloof, voor veertien jonkvrouwen gesticht en rijk begiftigd. Lodewijk bevestigde in 839 deze stichting en de aanstelling van Suala, eene bloedverwante van Waltgerus, tot abdis en schonk zelf haar vele goederen. Zijne nakomelingen, de keizers van Duitschland, volgden zijn voorbeeld en stortten zulk een' hoorn van overvloed over haar uit, dat

de waardigheid van abdis over deze bevoorregte abdij zelfs door prinsessen uit de regerende huizen van Duitschland begeerd werd. Door de Hunnen met de aan haar behoorrende stad verwoest en verbrand, herrees zij prachtiger uit de asch, en sedert op nieuw met vrijheden en voorregten, goederen en kleinodiën, titels en eereblijken begiftigd, was de abdij en stad van Herford een regt vorstelijke bezitting, wier abdis in de domkerk gekroond, met den titel van vorstin en prelatin des heiligen roomschen rijks begiftigd, onder de regerende vorsten gerangschikt werd en een' gezant naar den rijksdag zond. Sedert de hervorming had zij luthersche abdissen gehad en in 1667 was de prinses van Boheme, Elizabeth, de paltzgravin Elizabeth Louise in de regering opgevolgd. Zij had, sedert zij Anna Maria van Schurman te Utrecht had leeren kennen, vele lotwisselingen gehad; haren broeder Karel Lodewijk, na den munsterschen vrede op den keurvorstelijken stoel van den Paltz zien verheffen, maar bijna te gelijkertijd haren oom Karel I op het schavot zien sterven. Na zich vroeger een' geruimen tijd aan het brandenburgsche hof te Berlijn en te Krossen — waar zij het eerste liefde voor wetenschappen en philosophie inboezemde en den geheel onbekenden naam van Descartes bekend maakte — opgehouden te hebben, had zij zich (omtrent 1650) naar het hof van haren broeder te Heidelberg begeven, en aldaar niet weinig tot den bloei der hoogeschool toegebracht. Toen hare in ongelukkigen echt levende schoonzuster, Charlotte van Hessen, de mishandelingen van haren trouweloozen echtgenoot naar het hof van Kassel ontvlood, vergezelde zij haar derwaarts en bragt eenige genoegelijke jaren door bij hare bloedverwante, de vrome landgravin Hedwig Sophie, de zuster van den keurvorst van Brandenburg, totdat

zij, ten gevolge van de op haar gevallen keus, eerst coadjutrice en vervolgens abdis van het vorstelijke Herford gekozen werd. Hier vernam zij, die sedert lang haar rust en vrede niet meer vond in de wijsbegeerte van Descartes, dat de labadisten Amsterdam wilden verlaten en elders eene veilige rustplaats zochten. De oude vriendschap voor Anna Maria van Schurman deed hare regten gelden en zij besloot hare vriendin met de gemeente tot welke zij behoorde uit te noodigen om zich te Herford neder te zetten. Die uitnoodiging zou worden overgebracht door een aanzienlijk persoon te 's Hage, maar deze door de „Histoire curieuse de la vie, de la conduite et des vrais sentimens du sr. Jean de Labadie,” en de „Modeste refutation de la declaration en forme de manifeste publiée par Jean de Labadie,” te 's Hage (1670) in het licht verschenen, zeer tegen Labadie ingenomen, zond deze geschriften aan de prinses, in plaats van de bewuste uitnoodiging aan jufvrouw Schurman. De lezing van dit boekje deed Elizabeth niet in haar plan wankelen; integendeel, het had geen uitwerking, „daar het (zeide zij) meer naar de ontroerde wateren van een helsch moeras smaakte, dan naar de klare stroomen van een levend water.” Na den keurvorst van Brandenburg, als beschermheer van het stift, gemeld te hebben, dat de geleerde Schurman met eenige hollandsche en zeeuwsche jonkvrouwen te Amsterdam een klooster had willen stichten, maar — wijl zij twee leeraars bij zich had, die door de hollandsche classen gehaat werden en aan vele lasteringen blootgesteld waren, ofschoon zij het dortsche concilium onderteekend hadden en bij de gereformeerde leer bleven — zich gaarne onder hare bescherming wilde begeven en in hare vrijheid een huis bouwen, en na zijne toestemming verzocht en verkregen te hebben, trad zij met Anna Maria van Schurman

regtstreeks in briefwisseling. Zij schreef haar: „dat haar niet onbekend was, dat zij zich uit de banden van aardse zaken had begonnen te ontwikkelen, om de christelijke en gereformeerde godsdienst met meerder vrijheid en zuiverheid in het gezelschap der vromen te oefenen, en zoo ook de laatste handelingen van haar leven gelukkig te besluiten; dat zij nog gedacht aan hare oude vriendschap en daarom haar en allen, die met haar waren, eene openbare en vrije uitoefening der godsdienst onder hare zorg en onbepaald gezag in hare heerschappij te Herford aanbood, er bijvoegende, dat indien haar aanbod aangenaam was, zij zelve, of mogt de reis haar te moeilijk zijn, een getrouw en bekwaam vriend, zou overkomen om nadere schikkingen te maken.” Deze brief werd door Anna Maria aan de broeders en zusters medegedeeld en men besloot terstond aan deze goddelijke roepstem — ofschoon zich tenzelfden tijde andere gelegenheden, die geenszins verwerpelijk waren, hadden aangeboden — te volgen en Du Lignon, „omdat hij met kennis der goddelijke en menschelijke zaken en de voorzigtigheid der heiligen was toegerust,” naar Herford te zenden.

In den aanvang van October 1670 gingen de labadisten, vijftig in getal, (de overigen zouden deels volgen, deels te Amsterdam onder het toezigt van den koopman Bardowitz blijven) scheep. Onder de reizigers waren behalve de Labadie, hun hoofd, dien allen vader ¹⁾, en de eerwaardige Anna Maria van Schurman, die zij moeder noemden, Yvon, Du Lignon, Anna Maria en Lucie van Aersen van Sommels-

¹⁾ Eigenlijk: papa en mama.

dijk uit Vriesland, Louise Huygens uit Rijnsburg, Emilie van der Haer en jufvrouw Martini uit 's Hage, Hendrik en Pieter Schluter uit Wezel, jufvrouw de Vries, de huisvrouw van den laatste en Wilhelmine van Buitendijk.

De reis was zeer voorspoedig. Anna Maria getuigde nooit gemakkelijker gereisd te hebben, ofschoon zij gedurig de koorts had, „zoo aangenaam was haar het gezelschap van hen, die ernstig naar de zuiverheid van het ware christendom streefden en zich daardoor gedurig in God verlustigden.” Er waren wel reizigers, die klaagden over de koelte der zeelucht, ongeduldig waren bij de ongemakken van den togt en naauwelijks zonder morren de zeeziekte verdroegen; „maar,” zeide Anna Maria, „deze waren niet uit ons, want zij toonden niet geoefend te zijn in zelfsverloochening.” Te Bremen verlieten zij het schip, doch ontvingen, na er twee dagen vertoefd te hebben, bevel de stad te verlaten. Vriendelijk en voorkomend daarentegen was hun ontvangst te Herford; zelfs had de prinses hare hofrijtuigen naar Minden gezonden om hen af te halen. Nu bevonden zij zich in die plaats, waar zij, bevrijd van alle synodale banden, hunne godsdienst en pligten vrij en openlijk konden uitoefenen. Geen wonder, „dat zij de goedertierenheid Gods jegens hen ook nu erkenden en zijne wegen prezen.” Terwijl zij zich onder den blooten hemel legerden en op de vrijheid (den grond der abdij) tenten opsloegen, tot dat eene geschikte woning voor allen zou gereed zijn, (alleen de jonkvrouwen van Sommelsdijk wilden eene afzonderlijke woning betrekken) heerschte in de stad eene groote spanning. De prinses had, hetzij in gevoel harer onafhankelijkheid op haar eigen gebied, hetzij omdat zij wederpraak duchtte, noch de regering noch de geestelijkheid, die streng luthersch was, de komst der labadisten me-

degedeeld of hare toestemming gevraagd. Dit had reeds misnoegen verwekt. Hierbij kwamen de ongunstige berichten, die zij zoo uit Amsterdam als van elders nopens de „Hollanders” (zoo noemden zij de labadisten) hadden ontvangen, en de geruchten, die rondliepen nopens hunne dwalingen, afscheiding en onzedelijkheid; dat onder hen gemeenschap van vrouwen bestond; dat zij kwakers waren, en dat Labadie een overlooper of een geheim jesuit was. Geen wonder dat het volk, door dit alles opgewonden, hen met slijk en steenen begroette. Daags na hunne aankomst kwam de raad bijeen, en zond eene deputatie, bestaande uit den syndicus, den secretaris en de beide woordvoerders, naar de abdij, om tegen hunne toelating te protesteren. De prinses wilde hen niet als raadsheeren ontvangen maar deelde hun, „privatim, als naburen en vrienden mede, dat zij zich nopens het karakter der nieuw aangekomenen gerust konden stellen.” Hierop klaagde de raad bij den keurvorst over de abdis, „dat zij zonder hun voorweten, consent en toestemming, vreemdelingen had opgenomen en hen met hare eigene paarden uit Minden had laten afhalen; dat zij op eene aan haar gedane vermaning geantwoord had, dat zij als eene vorstin des rijks niemand dan den roomschen keizer rekenschap wilde geven; ja, dat zij hen had gedreigd, zoo zij zich hiermede wilde bemoeijen, 1000 dragonders in de stad te zullen leggen; dat de opneming der labadisten naar regten, het besluit des rijks en de bepalingen van den westphaalschen vrede niet behoefde geduld te worden en dat de theologische faculteit der keurvorstelijke universiteit te Duisburg de nieuwe sekte in een bijzonder tractaat had wederlegd.”

Ten zelfde dage (1 Nov.) dat dit klaagschrift naar den keurvorst werd opgezonden, schreef Elizabeth hem een' brief,

waarin zij hem meer uitvoerig dan in haren eersten, hare meening omtrent het doel en het wezen van Labadie en der zijnen mededeelde, en meldde dat op haar verzoek eenige voorname gereformeerde leeraars over punten van godsdienst met hem en de zijnen gesproken, en deze hem voor volkomen regtzinnig verklaard hadden; dat zij volstrekt geene ergernis gaven, maar een stil, ingetogen, godvruchtig en voorbeeldig leven leidden; en wat haar zelve betrof, dat zij geen ander doel had, dan de eere Gods te bevorderen en hun in hunne goede christelijke voornemens, zoo veel in haar was, behulpzaam te zijn en daarenboven de gereformeerde gemeente, die te Herford zeer klein was, met goede christenen te versterken. Eindelijk verzocht zij den keurvorst de aangekomenen in zijne hoede te nemen en tegen onregt en geweld te beschermen. De keurvorst prees, in zijn antwoord, den ijver, de godsvrucht en het goede voornemen der abdis om de gereformeerde godsdienst in haar gebied voort te planten; maar kon toch niet ontkennen, dat hem uit verschillende plaatsen zeer ongunstige berigten nopens leer, leven en wandel van deze lieden waren toegezonden; dat zij wel uiterlijk belijders der geformeerde leer waren om bescherming te kunnen vinden, maar inderdaad onder den schijn van zonderlinge heiligheid, veel zeldzame leeringen, geheel overeenstemmende met die der kwakers, gemeenschap van goederen en van vrouwen hadden en eene bijzondere sekte uitmaakten. Hij hechtte aan die geruchten wel geen geloof, maar wijl zij zoo algemeen waren, had hij besloten eenigen uit zijn raad te zenden, om de zaak grondig te onderzoeken, terwijl hij hoopte, dat die lieden belasterd waren. Te gelijktijd gaf de keurvorst den raad van Herford zijn besluit te kennen, door eene commissie van raadsheeren en geestelijken een naauwkeurig onder-

zoek omtrent de leer en den wandel van Labadie en zijn aanhang in het werk te laten stellen, en beval hun allernstigst met bedreiging van zijn hoogste ongenade en strenge straf, de labadisten, die reeds te Herford waren en er nog komen zouden, niet de minste schade, onheil of verdriet aan te doen of te laten aandoen, maar hen vrij en gerust te laten. Hoe gepast deze bedreiging was, blijkt uit een' brief van de abdis aan den keurvorst van den 13 November, waarin zij zich onder anderen beklagt, „dat de raad van Herford de winkeliers en handwerkslieden der stad, als brouwers, bakkers, schrijnwerkers en anderen op zware boete had laten aanzeggen de labadisten niets te verkoopen, en reeds eenige personen, die hun kleinigheden verkocht hadden, deels met geldboeten deels met gevangenis gestraft had.” Ook wilde de raad de insolentiën van het volk niet beteugelen, en had, toen hij vernomen had dat nog eenige voorname jonkvrouwen uit Holland na zouden komen, bevolen, ze niet in te laten en elken vreemdeling aan de poorten te onderzoeken. Het ging zelfs zoo ver, dat de leden der hollandsche gemeente verhinderd werden water uit de gemeentebron te putten. Op verzoek der abdis, gelastte de keurvorst den keurbrandenburgschen generaal-majoor en landdrost van het graafschap Ravensberg von Ellern, die op den Sparenberg zijn verblijf hield en bij gelegenheid van een bezoek te Herford de godsdienst-oefening der labadisten bijgewoond en een zeer gunstigen indruk er van met zich genomen had, de abdis de behulpzame hand te bieden. Kort daarop vertrok von Ellern naar het hof te Berlijn, na door een' trompetter den raad gewaarschuwd en met inlegering van troepen bedreigd te hebben. Toen deze echter voortging met het volk den teugel te laten vieren, en het schenden, bespotten, beschimpen, slaan en

met slijk en steenen smijten niet te verhinderen, maar aan te moedigen, ja de oude kranke van Schurman door een steenworp gekwetst werd, riep Elizabeth nogmaals den bijstand van den keurvorst in, en nu werden honderd dragonders van den naburigen Sparenberg naar Herford gezonden om de rust te herstellen, en eene commissie van wereldlijken en geestelijken om naar de leer en den wandel der labadisten onderzoek te doen.

Terwijl de abdis met kracht en nadruk alle uitwendige gevaren van de gemeente afweerde, arbeidde deze met onbelemmerde geestdrift aan de ontwikkeling van haar eigenaardig godsdienstig en familieleven en der leer, die er de grondslag van was. Tweemaal 's weeks, des zondags en 's woensdags voormiddags, werd er openlijk in de hofkapel der prinses gepredikt en tweemaal daags in het gemeenschappelijk huis godsdienstoefening gehouden. De leeraars „door God overvloedig met genade vervuld en met goede schatten des harten verrijkt, bragten dan tijdig en overvloedig oude en nieuwe dingen voort.” Anna Maria leidt ons deze vergaderingen binnen en maakt ons getuigen van de heerlijke uitwerkselen die deze leerredenen op de gemoederen hadden. „Eerst wekten zij de hoorders op tot geduld en lankmoedigheid en wees hen op Antiochië, waar Barnabas en Paulus een geheel jaar de schare leerden, eer zij den naam van christenen waardig werden gekeurd.” (Hand. XI: 26). Wij zijn het met hunne tekstverklaring wel niet eens, maar erkennen gaarne, dat de labadisten geduld noodig hadden, daar velen zeer lang, ja soms jaren moesten wachten eer zij den broeder- en zuster naam ontvingen. De woorden van Jezus (Luk. IX: 23): „Zoo iemand achter mij wil komen, die verloochene zich zelve, en neme zijn kruis dagelijks op, en volge mij,” en (Luk.

XIV: 26): „indien iemand tot mij komt en niet haat zijnen vader en moeder, en vrouw en kinderen, en broeders en zusters, ja ook zelfs zijn eigen leven, die kan mijn discipel niet zijn,” — gaven hun vervolgens aanleiding om op zelfverloochening als zijnde „de allernoodigste grondslag van het discipelschap van Jezus Christus,” aan te dringen. Zelfverloochening, kruisiging van zich zelve, het eerste dat zij vorderden, was dan ook de inhoud van eene lange reeks van leerredenen, die zij, naar aanleiding van uitgelezene bijbelplaatsen, vooral uit Matth. V, uitspraken, en later, eenigzins gewijzigd in twee geschriften: „Le renoncement à soi même pour se donner à Dieu” en „Traité du soi, ou le renoncement à soi même pour la petite église” wedergaven. In eene leerrede over Exod. III: 14: „Ik zal zijn, die ik zijn zal,” sprak Labadie „over het eenig noodzakelijk, allervolstrekst, eenvoudig, onveranderlijk, onafhankelijk, eeuwig wezen Gods zóó, dat het aan allen openbaar werd, dat de geheele praktijk der christelijke godsdienst, die in de vernietiging van ons zelve, in onze vereeniging met den eenigen God bestaat, door de levendmaking van den nieuwen mensch, dat die in dit ééne woord: „Eheie” „Die ik ben” besloten is. Diep trof ook het woord, dat naar aanleiding van Matth. XIX: 17: „niemand is goed dan één, namelijk God,” gesproken werd. „Met zulk een verwonderlijke klaarheid, zulk een onoverwinnelijke overredingskracht en krachtige openbaring der goddelijke waarheid” stelde Labadie in zijne leerredenen „over het leven van Jezus Christus” „de verborgenheid der allerheiligste Drieëenheid” voor, dat eenige aanzienlijke hoorders, die in de godgeleerdheid zeer geoefend maar ten aanzien van dit geloofsartikel niet geheel verzekerd waren, betuigden „van deszelfs goddelijke waarheid

volkomen overtuigd te zijn." Aan het hoofd van alle leerredenen stelt echter Anna Maria die, welke Labadie, zoo in de hofkapel als in huis, over den persoon, de ambten, den staat van vernedering en verhooging, vooral over de opstanding van Jezus hield. "Die oefeningen," schrijft zij, "waren zoo hemelsch, dat zij ons geheel aan de wereld en ons zelve ontrukten en ons tot God en onzen Zaligmaker zoodanig overbragten, dat wij ons zelve en al het onze, door eene zeer vurige liefde aan Hem als eene onherroepelijke offerande overgaven, en dat wij ons aan zijne goddelijke leiding, door zijn Woord en Geest, en door zijne heilige dienst, door welke Hij zich aan ons geopenbaard, en ons zich in Christus eigen gemaakt had, geheel opdroegen." Tot nu toe had elk zijne eigene goederen behouden en ze of zelf bestuurd of aan Labadie ter besturing toevertrouwd, en schoon men ze tot ondersteuning van arme broeders en zusters aanwendde, ze echter niet ten algemeenen gebruike afgestaan, maar diep getroffen door de prediking van Labadie besloot men thans ze gelijk de eerste christenen aan zijne voeten te leggen, en voortaan als één huisgezin in volkomen gemeenschap van goederen te leven. Nu waren zij dan ook in waarheid één hart en ééne ziel en zeide niemand, dat iets van hetgeen hij had zijn eigen ware, maar alle dingen waren hun gemeen. Dit oogenblik was dan ook "de geboortetijd hunner kerk" en zulks "wildten zij door het houden van het Heilig Avondmaal aan de wereld bekend maken." Anna Maria schrijft alleen, dat zij dit Avondmaal ter wijding der gemeenschap van goederen, tot welke zij nu waren toegetreden "met een lustig hart" vierden. Van elders weten wij, dat velen en onder dezen ook Labadie en Anna Maria, in hooge

geestverrukking uit innerlijke vreugde begonnen te huppelen, te dansen, elkander te omarmen en te kussen. Veel is geschreven over deze, en helaas! niet de eenige proeve van de uitzinnigheid waartoe de mensch wordt vervoerd als hij toegeeft aan een overdreven godsdienstig gevoel nog meer opgewonden door een geprikkelde phantasie. Velen hebben haar met Yvon trachten te verdedigen en beweerd „dat zulk dansen, omhelzen en kussen geestelijk en door den Geest Gods zuiverlijk veroorzaakt was, zich beroepende op Mirjam (Exod. XV: 20) en David (2 Sam. VI: 12—17) en volkomen geloof gehecht aan het gezegde van jufvrouw Huygens „dat zij nooit geestelijker was geweest in haar leven dan in dat opspringen,” terwijl zij hen, die haar tegenspraken van lastering beschuldigde; doch vele anderen konden niet gelooven dat „zulke bewegingen en dansen, niet zonder kussen en omhelzen van mannen en vrouwen, zuiver geestelijk waren, en achtten dat die leden des Heeren Geest en zijne bewegingen niet kenden en zijne werkingen verkeerd opvatten.” Koelman sprak er met diepe verontwaardiging over; Borstius gaf er een geschrift over in het licht; Voet zeide, „dat zulke hoogklimmende devotie en godzaligheid zijn begrip te boven ging, en dat hij daar zulke hemelsche zaligheid en praktisch niet in kon zien...” „Deze losbarsting van christelijk enthousiasme en fanatisme” (schreef Max Goebel) „werd nu als het ware de hoeksteen van de wording der gemeente, het krachtig cement dat de geestverwanten onverbrekkelijk verbond, terwijl zij wel is waar, ook velen die kalmer waren weder terugstiet.” Zóó was het. „Die zinsverrukkingen, waarin zij later meermalen geraakten, vereenigden de labadisten nog inniger.” ’t Was bij velen „een waarachtig kenteeken van een’ geheelen geestelijken staat.”

Anderen, die in die geestverrukking gedeeld hadden, ergerden zich, tot bekoeling gekomen, over hun gehouden gedrag, en verlieten met hen, die ze niet gevoeld hadden, de gemeente, terwijl in Holland en Zeeland velen die reeds gereed waren tot haar over te gaan, nu terugbleven. In de huisoefeningen of bidstonden ging de Labadie voort met het verklaren „der grondstukken van de godsdienst en van het christelijk leven,” te Amsterdam ontworpen. Hij deed zulks „op een geheel goddelijke wijze” en „gedurende dezelve hebben wij,” schreef Anna Maria, „eene uitstekende bewerking der goddelijke genade waargenomen, — allen die onze kerke uitmaakten ontvingen de gaven van een levendig berouw en van eene opregte bekeering. — Zoo haast zij de kracht dier heilzame waarheden van binnen ontdekten — zagen wij ze de wereld verloochoenen en alle schepselen verachten, en in hen eene liefde van Christus, eene dooding van den ouden en een levendmaking van den nieuwen mensch, en dat in die mate, dat men in ons huisgezin als een’ algemeen opstand zag, die in ons allen eene onuitsprekelijke vreugde en gejuich voortbragt, die de wereld niet verstaat, en die der wereld, hetzij zij grof of geestelijk is, niet past; zoo als in Labadie’s *exultatio christiana* (Het christelijke gejuich) duidelijk en overtuigend bewezen is.”

Zoo schreef Anna Maria over de leerredenen, die zij te Herford hoorde uitspreken. Zij werden in de hofkapel ook door eene groote menigte ingezetenen van die stad en der omliggende plaatsen, van tijd tot tijd ook door den hervormden predikant van Sparenberg en den generaal-majoor von Ellern, met groote stichting bijgewoond. Ook de grooten en hovelingen die te Herford kwamen om bij de prinses hunne opwachting te maken, namen niet zelden deel aan de openbare

godsdiensstoefening „en wij hebben gezien,” getuigt Anna Maria „dat eenige van die voornamen menschen zóó getroffen werden, dat zij in tegenwoordigheid van allen een vloed van tranen stortten, wanneer zij gevoelden dat zij van de zuiverheid en heiligheid van het christelijk leven nog zoo verre af waren.” „Maar,” gaat zij voort, hier in zien wij de ellendigheid van onze tijden, dat de goedertierenheid der meeste menschen is als eene morgendauw of wolk, en dat de goddelijke goedheid en bestendige genade maar alleen in eenige uitverkorenen komt te werken, die wij dikwijls gezien hebben dat in de leden onzer kerk doorbrak en de wereld het vleesch en den duivel overwon.” Maar wie ook de openbare en huiselijke godsdiensstoefeningen der labadisten verzuimde, de prinses Elizabeth nooit: „zij was bij alle dingen tegenwoordig, geraakte in groote verwondering over hetgeen zij zag en hoorde, begon allengskens het waarachtig christendom van zijn valsch beeld te onderscheiden, en loofde en dankte God dat Hij haar voor anderen had verkoren tot eene gastvrouw en beschermster van zijne ware kerk, die uit waarachtige geloovigen bestond.” In dit geloof werd zij gedurende een zwaar krankbed, „waarin Labadie nader tot haar hart sprak,” krachtig bevestigd, zoodat zij, zegt Anna Maria, met blijdschap betuigde, „dat zij niet meer om haars zeggen wil geloofde; want zij zelve had hen gehoord en wist nu dat Labadie en de zijnen opregte van God onderwezene dienaars waren; en geen wonder,” voegde haar vriendin die dit verhaalt er bij: „naardien zij dien wonderlijken overvloed van goddelijke zaken in hunne redenen bemerkte en die onuitputtelijke woorden, die zij zonder eenige voorbedenkinge of menschelijke studie, bij elke gelegendheid en elken tijd uit hun hart voort-

bragten; naardien zij doorgaans zag dat deze, ook de alleroudste en allergemeenste waarheden, als met een nieuw licht bestraald, niet minder klaar als vrij lieten heenvloeijen."

Hoe ook met de gemeente ingenomen en hoezeer haar hart ook hing aan de prediking harer voorgangers, had er eene gebeurtenis plaats, die wel geene scheuring tusschen de prinses en de labadisten ten gevolge had, maar haar toch met diepe verontwaardiging vervulde. In de huiselijke godsdienstoefeningen hadden de leeraars gelegenheid over het huwelijk te spreken. Zij achtten het eene goddelijke instelling en eene geestelijke vereeniging, een zinnebeeld van den hoogsten trap der gemeenschap met Christus; het was echter niet noodig, burgerlijke instellingen in acht te nemen, maar voldoende en wettig, zoo het slechts met medeweten van enkele broeders en de voorgangers gesloten was.

Die prediking van den echt, verhaalt Dittelbach, was de inleiding tot menig huwelijk. Zoo trouwde Yvon met jufvrouw Martini, Du Lignon met jufvrouw Huygens en Labadie (die volgens anderen ongehuwd zoude gebleven zijn) met de jongste freule van Sommelsdijck, zonder inachtneming der burgerlijke wetten, alleen met medeweten van eenige broederen. Naauwelijks was Elizabeth deze manier van huwelijken sluiten ter ooren gekomen, of zij eischte, dat er geene andere dan burgerlijke huwelijken zouden worden gesloten. Labadie dreef het door dat men zou gehoorzamen, en de reeds sinds eenigen tijd geslotene geestelijke huwelijken werden nu burgerlijk bevestigd. Ook Yvon was reeds vroeger getrouwd met voorkennis dergenen die het moesten weten, en hem werd een kind geboren, zeer kort na de burgerlijke voltrekking van zijn huwelijk. De gemeente werd tevreden gesteld door de ver-

klaring der voorgangers, dat Yvon genoeg bij tijds gehuwd en alleen door dwang genoodzaakt was geweest, zijn huwelijk door burgerlijk gezag te laten bekrachtigen. Prinses Elizabeth echter werd zoo geërgerd, dat zij haren stoel uit de vergaderplaats der gemeente liet wegnemen en daar sedert dien tijd niet weder kwam. Wij twifelen echter aan de waarheid van het laatste; want hoe kon Elizabeth zich zoo geheel van de labadisten scheiden, en toen zij bevel ontving hen te laten vertrekken uitroepen: „Wollten sie mir doch meine Gottes-kinder behalten lassen!“ Zeker echter was de Avondmaalsviering en de geestelijke huwelijks-vereëning oorzaak tot veel verdriet. Allerlei valsche en schandelijke geruchten werden er uit geboren, en zij gaven voedsel aan de spot- en schimplust van velen. Zelfs meent men, dat in beide „de regte kiem en waarachtige oorspronck lag van alle verdere tribulatiën en de geheele onderganck van de nieuwe leer.”

Het stille, eenzame en eentoonige leven van Anna Maria te Herford werd nu en dan afgebroken door bezoeken van vorsten en geleerden. Tot de laatsten behoorde Caspar Hermanus Sandhagen, rector der school te Bielefeld, een aanhanger van Johannes Coccejus, hooggeacht van Spener en Francke, wien hij te Luneberg, toen hij aldaar superintendent was, onderwijs in de gewijde uitlegkunde gegeven had. Hij stond ook in hooge gunst bij de prinses Elizabeth, wie hij in 1667 zijne „*Introductio ad historiam Christi harmonicam*” opdroeg. Op haar verzoek hielden hij en Kracht, luthersch predikant bij de domkerk te Herford, in hare tegenwoordigheid, een gesprek met Labadie en Anna Maria van Schurman over het duizendjarig rijk.

Wij weten echter den uitslag dezer zamenspraak niet. Onder de vorstelijke personen, die de roem van Labadie en van Anna Maria, en de nieuwsgierigheid om hen en de hunnen in hun wezen en wandel te leeren kennen, naar Herford lokte, behoorde ook de zuster der abdis, de schrandere hertogin Sophie, gemalin van den bisschop Ernst August van Osnabrug, moeder van George Lodewijk, koning van Engeland, die den superintendent van Osnabrug, een zeer geleerd man, met zich had gevoerd om met Labadie te redetwisten. Zij was geheel het tegenovergestelde van hare ernstige en innig godsdienstige zuster, verbergde zulks niet en vervolgde haar, zonder verschooning, met hare ongeloovige spotternijen en scherpe aanmerkingen. Kort na hare aankomst kwam tot vreugde der prinses Elizabeth, haar neef, keurprins Karel, de eenige zoon van den keurvorst van den Paltz, die, onder opzigt van zijn' hofmeester, den geleerden Paul Hachenberg, eene reis naar vreemde hoven en verre landen deed, in het stift. Hachenberg, die later onder de regering van zijn' kweekeling groot aanzien verkreeg en zich als geschiedschrijver onderscheidde, ontwierp van zijn toenmalig bezoek te Herford eene uitvoerige beschrijving, die hij in eenen brief aan een' zijner vrienden mededeelde. Na de gesprekken ten hove over Labadie den vorigen dag gehouden te hebben medegedeeld, vervolgde hij dus: „Den volgenden dag gingen wij allen naar het huis van Labadie. Aan den ingang ontmoetten wij jonkvrouw van Schurman, in een armzalig gewaad gekleed, die de bezoekers met een flauwen kus (*languido osculo*) welkom heette. Men bragt ons in eene kamer, waarin vele schoone voorwerpen onze aandacht trokken; het waren schilderijen der hooggeleerde maagd, die in waarheid van voorstelling met de natuur

streden, ook houten en wassen beelden van een sprekende uitdrukking, die ons in bewondering wegsleepten. Terwijl wij deze meesterstukken met verbazing aanschouwden, naderde met langzame en zachte schreden een grijsaard, op wiens vermagerd gelaat men de sporen van diep lijden zag; het scheen ons een spiegel te zijn der goddelijke gedachten, die zijne ziel vervulden: overigens was zijn gewaad onaanzienlijk, en men ontdekte welhaast, dat hij een dier stervelingen was, die door een hooger geest bezielde en boven de aarde verheven, der godheid meer nabij zijn. Met vriendelijke woorden groette hij onzen prins en sprak zeer welsprekend over de vroomheid zijner tante en de verdiensten van het pfaltzische huis omtrent de godsdienst. Hierop hield hij eene ernstige rede en sprak eene geruime poos over de goddelijke liefde en de onwetendheid van het menschedom. Het was niet twijfelachtig of die grijsaard was Labadie, want aller oogen waren op hem gevestigd en ieder zag op hem als op een van zijn drievoet sprekenden Apollo. Nu ontstond er tusschen hem en onzen superintendent een gesprek over de lusten en begeerlijkheden, door welke onze ziel zoo vaak aangevochten en weggesleept wordt. Na omstreeks één uur er naar gehoord te hebben brak de prinses dit gesprek af, en noodigde beiden het na het morgenmaal in de abdij te hervatten. Hier werden harde woorden gesproken en Labadie beschuldigd, dat hij te gestreng alle pracht, sieraden en kleinoodiën aan de kunne verbood en den zwakken zielen door overdreven godsvrucht het spoor bijster maakte. „In de eerste kerk,” zeiden zij, „was men zoo streng niet, terwijl thans onder een schamel kleed dikwijls een trotsch en hoogmoedig hart klopt.” Vervolgens berispten zij zijne leer, dat al wat niet onmiddellijk tot eere Gods geschiedde,

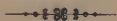
hetzelfde en groote zonde was; zulks streed, meenden zij, met het gezond verstand; men achtte het onbeschaamdheid een iegelijk tot de helsche straf te verdoemen, die door geen angstig of liever bespottelijk bijgeloof tot het gezelschap van Labadie werd gedreven, alsof Christus zoo arm geworden was, dat Hij met zijne algemeene kerk in een klein huis te Herford moest wonen, en niet minder, dat hij een ieder het Avondmaal verbood, die niet door hem, Labadie, als een beschikker over den hemel, rein en heilig was verklaard. Men vroeg hem of hij en de zijnen zich dan boven alle zonden verheven waanden, of het niet ijdel en stout, dwaas en ongegrond was, zich zelven en anderen wedergeborenen en met den heiligen Geest vervulden te noemen, daar toch het aan groote verleiding blootgestelde menschelijk gemoed door zelfverloochening en huichelarij, onder het uiterlijke van strenge godsvrucht, eene slechte inborst voeden en verbergen kan? Dit kan God alleen die in het binnenste woont en onze gedachten kent; terwijl de mensch even dwaas als vermetel over dingen oordeelt, die hij noch door zijn verstand, noch door zijne zinnen bereiken kan. Tegen dit alles verdedigden zich Labadie, Yvon en Schluter met vele woorden. Alles kwam echter hierop neêr: „de geloovigen moesten de gemeenschap met de ongeloovigen vermijden, om door onderling verkeer hunne onschuld niet te bevleken. Hij was nog geen Christen, wiens begeerte was naar roem en wereldlijke eer of gepijnigd werd door de zorgen des levens; dat was geen ware liefde, geen geoorloofd verlangen, geen billijke wensch, die ons niet met bestendige gedachten aan God vervult en den hemel doet naderen. Schluter zeide: „dat hij drie jaren in den Paltz geleefd en zich op de studie toegelegd had; maar God mogt hem verdoemen, indien hij

er één vroom herder of leeraar ontmoet had. Allen waren eer- en hebzuchtig, overgegeven aan brasserij en dronkenschap, vervuld met huiselijke zorgen, om niets ergers te noemen." Hierop barstten de toehoorders in een luid gelach uit; doch de prins legde hun het stilzwijgen op en verzocht Labadie zijn gemeente bijeen te roepen en te prediken; hij wenschte eene proeve zijner welsprekendheid en tevens den hoofdinhoud zijner leer van den kansel te hooren. Terstond vergaderden de broeders en zusters, vrouwen, meisjes, waaronder zeer schoone, kleermakers, schippers, bontwerkers en ander werkvolk, in hunne dagelijksche en besmette kleederen. De godsdienstoefening ving aan met het zingen van den tweeden psalm, waarop Labadie, naar aanleiding van Matth. VI: 24, eene lange rede hield, waarin hij betoogde, dat niemand tot de kerk van Jezus Christus kon gerekend worden, die van eene andere liefde en begeerte brandde, dan van die, welke de hemelsche Geest in de zielen der wedergeborenen had ontstoken. Ten slotte wendde hij zich tot den prins, herinnerde hem wat zijne vaderen voor de godsdienst geleden hadden, hoe zij uit hunne erflanden verdreven, van hunne bezittingen beroofd, maar wederom door den Almagtige hersteld en in hooge mate begenadigd waren geworden, om de kerk van een' dreigenden ondergang te behoeden. Hij wenschte, dat de prins een waarachtig christen en een sieraad der kerk mogt worden. Nu was de tijd dáár, dat de prins en magtigen der aarde, die zich christenen noemen, zich door gezindheid en daden ware christenen, apostolische vorsten moesten betoonen en het rijk van Jezus Christus door hunne vroomheid en heiligheid van leven versieren. Mogten anderen de wereld en hare rijkdommen liefhebben, den geest door ijdele eerezucht verontrusten, waarde hechten aan machiavellische

kunsten, die binnen de hoven en gerechtsplaatsen waren ingeslopen, hem en zijn huis was het opgelegd God na te volgen, en in deze navolging oud te worden, zijn' roem in eenvoud en onschuld des levens te stellen, een' afkeer te hebben van die eer, die de meeste stervelingen door ijdele praal verblindt." Zoo sprak Labadie, terwijl de diepste aandacht in de vergadering heerschte en de stilte alleen door gezucht en geweën werd afgebroken. De prins en zijn gevolg verlieten met verbazing de vergadering en maakten zich, meldt Hachenberg, aan tafel over de angstige en bespottelijke vroomheid dezer lieden vrolijk.

ELFDE HOOFDSTUK.

ANNA MARIA VAN SCHURMAN IN DENEMARKEN.

Ook Herford kon voor de labadisten geen blijvende stad zijn. De raad, door de geestelijkheid aangespoord, gesterkt door de ongunstige berigten, te Amsterdam, Wesel en Bremen nopens hen ingewonnen, besloot zoo in het geheim als openlijk alles aan te wenden, om zich van hen, die hij een troep wederdoopers achtte, waarbij Labadie de rol van een Jan van Leyden vervulde, te ontslaan. De hulp van Maurits van Nassau, stadhouder van Kleef, die van de vrome landgravin Hedwig Sophie van Hessen, de zuster van den keurvorst, ja, van den keurvorst zelfen werd ingeroepen, en eindelijk eene heimelijke aanklagt bij 's rijks kamergerigt te Spiers gedaan. Van het laatste verwierf hij eindelijk een mandaat, waarbij de prinses op boete van dertig lood goud en bedreiging van den rijksban, met beroep op het rijksbesluit van 1527 tegen de wederdoopers, op den westphaalsche vrede en de transactie tusschen de stad en het stift van Herford

van 1623, gelast werd Labadie, Yvon, du Lignon en de beide Schluters, als sectarissen, wederdoopers en kwakers, van haar grondgebied te verbannen, wijl van hun langer verblijf in het rijk groot oproer, mouterij en bloedstorting was te wachten en de samenwoning van beide seksen onder één dak met de eerbaarheid, het gemeen welzijn en alle regten streed. Ook werd zij en de vijf genoemde personen gedagvaard om zich binnen 60 dagen voor het kamergericht te komen verantwoorden. Over de slinksche, listige en lage handelwijs van het stadsbestuur diep verontwaardigd, gekrenkt over die valsche en leugenachtige aanklagt jegens haar en hare vrienden, beklaagde zich de prinses bij den keurvorst, die den raad beval, op zijn hoogste ongenade, de aanklagt in te trekken; wees haren vrienden het domein Sondern, dat niet op Herfordsch maar Ravensbergsch grondgebied lag, tot verblijf aan en vertrok ijlings naar Berlijn. De labadisten zagen reikhalzend naar hare terugkomst uit. Weken, maanden verliepen; eindelijk werden zij het wachten moede en in onzekerheid of hun een langer verblijf in hare staten zou gegund worden en verontrust door de geruchten van oorlog, die tusschen Frankrijk en Nederland stond uit te barsten, besloten zij vrijwillig een land „waarin zij geen meerder uitbreiding van de goddelijke genade en van het koninkrijk van Christus te ontmoet zagen; dat zich zoo ondankbaar jegens vreedzame dienstknechten en de heilzame dienst van zijn zuiver Evangelie gedragen had,” te verlaten, schreven een' brief aan hare hoogheid, waarin zij haar voor hare bescherming dankten, en vertrokken 23 Junij 1672 naar Altona in Holstein, waar sedert 1601 vrijheid van godsdienst was. Slechts een klein gedeelte bleef te Herford achter, dat zich later naar Bremen en vervolgens naar Altona begaf, terwijl het gebied der prinses, gedu-

rende haar leven een stil en veilig toevluchtsoord voor labadisten en kwakers bleef.

Niet lang waren zij te Altona of hunne rust werd wederom gestoord. „Zij mogten niet rusten, opdat zij niet geheel zouden insluimeren, maar moesten doorns in het vleesch voelen, opdat zij wakker en altijd wakende zouden zijn.” De lutherse predikanten namelijk waren gewoon op het feest der geboorte van den Zaligmaker, op eigen gezag, van alle inwoners der stad, zelfs van de joden, eene schatting te heffen. Zij eischten die ook van de labadisten; doch Yvon gaf uit aller naam te kennen, „dat zij bereid waren gewillig alle lasten te dragen, die de regering van hen mogt heffen, maar dat Christus hen door zijn dood en opstanding van alle overige had vrijgemaakt en dat zij oordeelden, dat het aan de dienaren der kerk niet geoorloofd was, aan onwilligen, door bedreiging en geweld datgeen af te vorderen, 'tgeen zij tot voedsel en levensbehoefden noodig hadden.” De burgemeester der stad, van deze weigering onderrigt, ontvlamde in hevigen toorn en zwoer, zoo lang hij een druppel bloed in zijn aderen zou hebben, deze beleediging te wreken en dat er geen tweede kersfeest zou aanbreken voor de labadisten uit de stad waren gedreven. Hij hield woord; door hem gerugsteund, wist de geestelijkheid den koning, door allerlei valsche en leugenachtige berigten, zoo ver te brengen, dat den labadisten bevolen werd vóór kerstijd de stad te ontruimen. Zij onderwierpen zich aan dit bevel; doch smeekten den koning hen toch in den winter niet te laten vertrekken, maar om der zieken en ouden wil te gedoogen, dat zij in zachter saisoen de stad verlieten; tevens betuigden zij plegtig hun onschuld aan alles, wat de predikanten ten hunnen aanzien hadden medegedeeld. De koning, door medelijden bewogen,

trok het bevel in, gunde hun een stille en vreedzame rust te Altona en nam hen onder zijne bescherming, die zij ondervonden, toen een jood, die hun vertrouwen had misbruikt, met eene aanzienlijke som geld was doorgegaan. Op zijn bevel toch werd hij vervolgd, gegrepen, in den kerker geworpen en het geld hun wedergegeven.

Nu had Labadie eindelijk, na jaren gebeden en gearbeid te hebben, zijn doel bereikt, eene gemeente van uitverkorenen gesticht, zoo als hij zich voorstelde, dat de gemeente te Jerusalem was geweest. Hij geloofde nu zijne groote roeping vervuld te hebben. „Mij is niets overig, zeide hij dikwerf, dan dat ik tot mijnen God heen ga. Eindelijk moet ik in den Heere rusten. Daar schijnt nu niets meer voor mij te doen te zijn op aarde.” En dan vermaande hij zijne discipelen en de leden zijner gemeente, „dat zij zich niet alleen zouden afscheiden van de wereld en van de wereldlingen; maar ook van hunne eigenheid; en dat de een den ander niet zoude aanhangen dan in God en in zijne dienst:” „want,” voegde hij er bij, „zoo gij mij anders aanhangt, zoo zult gij beroerd worden, wanneer mij God welhaast tot zich zal nemen.” „O, mijne beminden, zeide hij meer dan eens, hoezeer zijt gij verplicht Gods goedertierenheid omtrent ons te erkennen en groot te maken! Wanneer zal het zijn, dat wij niets zullen doen op aarde dan hetgeen de zaligen in den hemel doen, die zonder ophouden den God der heerlijkheid en den heerlijken Zaligmaker verheerlijken! Alzoo brengt de dood geene andere verandering aan degenen, die daaraan gewend zijn, dan of iemand uit eene lagere of naauwere binnenkamer tot eene hoogere en heerlijker opklom.” Vurig bad hij God, dat Hij ze zou bewaren in de liefde. Allen waren in waarheid broeders en zusters, alle door onderlinge, ware christelijke liefde ver-

bonden." "De christelijke vriendschap, die alleen de ware vriendschap is, verlichtte en bezielde allen, die in hun huis of kerk waren, als eene zonne;" "die vriendschap was het gemeene goed van allen en alle inwendige zoowel als uitwendige dingen waren gemeen, zoo dat niemand zeide, dat iets zijn eigen en er geen een was, die gebrek had." "Onder hen had niemand zich zelven liever dan een ander." "Allen hadden elkander lief; maar aller liefde vereenigde zich als tot ééne brandende liefdevlam omtrent de grijze van Schurman, hunne moeder." Zij was met Labadie het voorwerp aller teederste zorgen, "eene geheele beminnelijke rij van zeer waardige zusters stond dikwerf om haar en aller vriendelijke handen waren naar haar uitgestrekt om haar dienst te bewijzen, zoo zij eens anders hulpe behoefde en indien de huiszorgen, waarvan zij om haren hoogen ouderdom verschoond was, aan eene der zusters werden opgedragen, verrichtte zij die zonder zorgen of eenige moeite, omdat de christelijke liefde alles leert en bezielt." Nu waren alle oogenblikken van haar leven geheel aan haren God en dierbaren Zaligmaker geheiligd; was zij niet in het huis des gebeds met hare lieve broeders en zusters, dan bad zij in haar eenzaam kamerken of oefende zich in het woord van God, "want zij wilde niets meer weten dan hetgeen God haar door zijn Woord en Geest en door zijne goddelijke Voorzienigheid wilde openbaren; zij wenschte niets te zijn, niets te bezitten of te doen dan hetgeen Hij wilde; ja alles wilde zij lijden, 'tgeen haar God wilde, dat zij lijden zou, want zij vermogt alles door Christus, die haar krachten gaf," of zij verheerlijkte God "niet slechts in het hart en in der daad, maar ook met de tong en het gezang, waartoe zij de psalmen van den profeet, "dien liefelijken zanger Israëls" en ook die, welke van dien uit-

stekenden navolger van David (Labadie) met den titel van „Evangelische Psalmen” en „Saintes decades” waren in het licht gekomen; of wel „le chant royal du grand Roy Jesus,” of „Christ revelé de nouveau ou d’une nouvelle manière” gebruikte. Zij zelve zette een’ bundel liederen van Labadie in het nederduitsch over, vervaardigde haar heerlijk lied over de toekomst van het koninkrijk van Christus, dat in het hoogduitsch vertaald werd, en hare uitbreiding van de eerste hoofdstukken van Genesis.

Reeds te Herford had zij achter het tractaat van Labadie „Veritas sui vindex” getiteld, eene getuigenis nopens diens leer gevoegd en men wil dat zij ook de schrijfster van de „Penseés sur la reformation de l’Église” (Amst. 1669 in 4°.) zou zijn. In hare rustige eenzaamheid schreef zij ook die heerlijke latijnsche brieven aan Jan Rachelius, hoogleeraar in de regten te Kiel, Johannes Owenus, Daniel Meyer, aan een’ ongenoemden Gulikschen predikant, „over de afwijking ja bijna den geheelen afval des Christendoms, zoo als zij die van den eersten oorsprong af gezien had” en aan andere godzalige mannen, alle even rijk van inhoud als keurig van stijl; met sommigen hield zij eene onafgebroken briefwisseling over de dierbaarste waarheden en belangen. Ook vergat zij hare betrekkingen in Holland niet. Menige brief ging uit Altona naar Abbingastate, en elke brief weêrspreekt de zoo vaak herhaalde beschuldiging, dat zij eene norsche, onvriendelijke, lastige oude was. Welk eene zachte, teedere liefde, welk eene innige belangstelling en echt christelijke zin heerscht b. v. niet in dezen brief aan haar nicht, dien wij, schoon hij overal niet even duidelijk geschreven is, hier en daar sporen van den hoogen ouderdom der schrijfster draagt en eene sterke overhelling naar het mijstieke verraaft, den lezer niet willen onthouden.

Altena de $\frac{24}{22}$ 8^{ber} 1672.

Geliefde Nichte.

Ik verneme door UEd. laetste van den 29 7^{ber}, dat myne hoope van de welstand uwer zielen u heeft aangeset tot wenschinge van dankbaerheit aen God, en aen de menschen te mogen betoonen. En waerlyk is dat een groote saeke, als men dankbaer is op een Christelyke wyse. Want dat stelt alreede voor uyt dat men een Christen is; dat is een van de wyste, van de beste en van de gelucksaligste menschen des geheelen aerdryks, en tegelyke van de aller ¹⁾ en ongemeinste menschen, onder welker getal ons niet sal brengen de hoogste geleertheit en kennisse van de pratyke der godsaligheid, nog het spreken daervan, al waer het als met tongen der Engelen: maer alleen een nieuwe geboorte die de ziele en het lichaem maeckt tot eenen tempel des H. Geestes, waerin de heele Godheit wil wonen. Want wy en moeten niet denken dat het lichaem een Christen aerdsch of aerds gesint kan maeken; naerdien den heelen mensch herbooren word, of heel onherbooren blijft. UEd. wenscht te verstaen wat het is door de sonde syn eygen geworden te zyn. Dat selve is so klaer en soo geestelyk beschreven, door Gods Dienaar de Heer de la Badie, dat ik noyt yets dier gelyke hebbe gelesen, nog gehoort, in S. E. Fransch Tractaet Du Soy, voor diegene die het sonder vooroordeel, en met een geestelyk herte komen te lesen. Myn lieve Nichte laet ons ons dog niet bedriegen, gelyk de meest genoemde godsalige doen, door goede gevoelens, en bewegingen, nog door begeertens, gebeden, en oeffeningen van Godsaligheid en

¹⁾ Onleesbaar.

werken genaemt der liefde, soo sy niet en hebben tot haer *beginsel* de *Geest Christi*, tot haeren *regel Gods wil*, en tot haer *eynde* de *hoogste Eere Gods*. Die dry woorden begrypen veele, voor die gene, die God sy doet recht verstaen en practiseren. Maer om dat de geheele tegenwoordige ingebeeelde Christen weereld met duysternisse is bedekt, gelyk de Propheet voorsegt heeft Jes. 60. 2, so kan ik niet naelaeten UE. te waarschuwen, door getrouwigheid, om niet aan te nemen die gemeine inbeeldinge, dat men een Christen is, als men klagen kan over syn gebrek, en wenschen kan om verteringen, bysonderlijk als men geleert is, zulks uyt te drucken met woorden van de H. Schrif-
ture, soo in brieven als in geselschappen van de vroomen, van welken titul men al te liberael is, om die toetepassen als een naem van oprechte Christen, aen menschen die dickwyls God niet en diennen dan uyt eygenliefde, om vry te zyn van het knaegen haerer consciencie, en om in plaetse van Gods plaegen, syne weldaden te genieten. Want de Heere en siet geen offer aen van ons selven en van het onse dat niet en brand in syne suyvere liefde. Alle werken die in deselve niet en bestaen, die sullen als stroo en stoppelen verbranden, door het vier van Godes Geest, en van synen toorn, die de Heere begonnen heeft uyt te voeren. Want en denke niet myn lieve kind, dat de oordeelen Godes beginnen te rusten. O neen! 't en zyn nog maer beginselen der smerten. Meent niet dat God de Heere met die verbastaerde kerke, als of sy syn wyf waere, en met dat volk van swaere overtredinge bevredigt is. Dat is dat sy verblind zynde, vrede vrede roepen, daer dog geen vrede en is, en dat sy die Sienders, die God oogen gegeven heeft, vervolgen of bespotten, gelyk ten tyde Noachs, als hy de Arce boude. De oordelen Godes be-

ginnen van die sig syn huys, boven andere noemen. Daer en zyn geen excusiën te doen by Mr du Lignon, onsen weerden en waerlyk van God geleerden Leeraer en Herder, want dat voorstel van aen Syn Eerw. te schrijven, en quam geensins voort van hem, maer van my, omdat ik dagte u mede, door dat middel, een straeltgen van 't licht en zegen, die wy alle met hoogachtinge en dankbaerheit, van God door hem genieten, en die de vermeinde Godsaligheid der hedendagsche Kerken niet reets erkent, mede te deilen; ende nog daer en boven sal S. E. die de menschen al lange geleert heeft over het hooft te sien, en Christi dienst en syn welbehagen alleen in 't ooge heeft, om geen hoog of kleinachting van syn persoon, nae laeten UEd. eenig geestelyk goet mede te deilen, wanneer het de Heere gelieven sal U in staet te stellen om hetzelve met vrucht te kunnen aannemen, en sonder het werk des Heeren te kort te doen. Het welke niet wesen sal, soo lange als ghy geen meerder kennisse hebt van het verval der kerken, en geen meerder mistrouwen van de herstellinge der selve, door de ingebeelde suyveringe derzelver, sy verblyvende vereenigt met den Geest der weereld, die in deselve heerscht. Aengaende het vertrek van D. van der Wayen, dat en kan ik niet overeenbrengen met dat werk van de Reformatie der kerke van Leewaerden, van het welke men by ons so hoog gesproken heeft. Het schynt dat men sulks houd voor godsalige bedriegeryen, die ik nog wel hebbe kunne aennemen in desen tyd. En of er niet wat menschelyks dit beroep gevordert heeft, daer van heeft my eenige gedachte gegeven een considerable vrouwe van Middelburg, sprekende van de familie van de Heer Munink. Dog sulks laetende aen het oordeel Godes, en dergenen die naeder daer in geïnteresseert zyn, kan ik UEd. ver-

sekeren dat, alhoewel ik weinig meer schryve nae Nederland, dat ik nogtans UEd. achtende niet verre te zyn van een ryp oordeel en liefde tot de waerheyt, my geerne verledigen sal UEd. te antwoorden, wanneer het my eenig-sins mogelyk sal zyn. Alleenlijk laet ons afleggen al te veel woorden, of fatzoens te maeken, waerin ik voor hebbe, van myne zyde my te verbeteren. Laet het saeken zyn daer-van men schryft. Laet het eygen bevindinge, en eygene gevoelens zyn. Laet wy vermyden het verhaelen van plichten die aen beyde bekend zyn, en de wenschinge met voorbedagte concepten, waarmede sig so veele hedens-daegs kittelen en te vrede stellen, sonder die in werken te veranderen. En schryft my, so het u gelieft, gelyk ten tyden van de beginselen deser oorlogen, uyt binnendrift gevoelens uwes herten, die my seer aengenaem waeren, als zynde deszelver suyvere uitdruksels. En schryft my eens de redenen waerop ghy de hope van de verschooninge uwer plaetse fondeert. En of de Heere Uwe familie meer heiligt, als te vooren. En of ghy wel ymant op het nieuwe gevonden hebt die ghy kunt geloven dat waerlyk soude wenschen, met de daet een Christen te zyn? Soo eene en is ser nieuwers te vinden, als waeraen God syne bysondere genade daertoe gegeven heeft. Aen dewelke ik UEd. neffens u Mamma, my weerde nicht, en uwe heele familie bevelende sal eyndigen, met myne, soo wel als met de groetenisse van UEd. Moy en Nicht van der Haar en verblyve

UWEd. getrouwe en liefhebbende nichte

A. M. VAN SCHURMAN.

Nog een woord, myn lieve Nichte, vint het niet vreemt dat ik UEd. die vraegen in 't laeste hebbe voorgesteld,

en byzonder de laetste, die u mochte vry wat swaer schynen; maer geensins als ghy se in Christelyke eenvoudigheid en opmerkinge opneemt, en beantwoort, want sy dient om u selven en den staet onser tyden te leeren kennen, dat het waerlyk meest allen aen oprechte begeerten van Christo te mogen gelykformig zyn, komt te ontbreken.

Te Altona begon en voleindigde zij het eerste deel harer Eukleria of verkiezing van het beste deel; een boek, dat in de latijnsche taal opgesteld en in 1673 te Altona op de drukkerij der labadisten werd uitgegeven. Vriend en vijand hebben „zoo al niet geheel met den inhoud instemmende, dit boekskén een dierbaar kleinood, een kostelijk juweel, een schat voor verstand en hart” genoemd, en inderdaad met al zijne gebreken is het, wij zeggen het vader Brakel na, „een der lieflijkste bloemen in den hof der labadisten gekweekt;” het doet ons een’ diepen blik werpen in het geestelijke leven dezer vermaarde vrouw en maakt ons met hare godsdienstige gevoelens volkomen bekend. Het is in negen hoofdstukken verdeeld, die de volgende opschriften dragen: „De algemeene en regte uitlegging van mijnen tegenwoordigen en voorgaanden stand. — Een bijzonder verhoog van mijn voorgaand leven, met mijne kindschheid beginnende, waarin ik mij op godzaligheid toegelegd en mij benaastigd heb, om de eerste beginselen der spraken, kunsten en wetenschappen wél te leeren. — Van de menschelijke wetenschappen en van het ongeveinsde oordeel, ’t gene ik nu ter tijd van dezelve voere en voede. — Van de godgeleerdheid, van de oefening der godzaligheid, manier van bidden en van mijne vorige sabbaths onderhoudinge, alwaar gehandeld wordt van de natuur des ouden

en nieuwen Verbonds. — Van de evangelische kerk en van andere vergaderingen, die van dezelve zeer verschillen, en door wat wonderlijken en verborgen weg de goddelijke Voorzienigheid mij tot een ware evangelische vergadering heeft overgebracht. Het verhaal van mijn voorgaande leven wordt weder bij de hand genomen en de ingang tot mijnen tegenwoordigen stand geopend. — Van mijn verhuizen naar Amsterdam en mijne nadere vereeniging met de aldaar weder opkomende zuivere kerk en verhaal van eenige bijzondere dingen, die omtrent hare eerste vergadering aldaar zijn voorgevallen. — Van ons vertrek van Amsterdam en van onze reis naar Herford, ook van onze aankomst aldaar, van ons verblijf en van ons vertrek naar een landhuis der prinses. — Van onze aankomst in de stad van den koning van Denemarken, Altona en van onze woning aldaar tot op dezen tijd." Als letterkundig voortbrengsel werd het wegens zijn bevallig en sierlijk latijn en keur en juistheid van woorden door velen geprezen. Ger. Croese, overigens geen vriend van Labadie, achtte het overmatig schoon en stelde het met goud gelijk. Joh. Wilhem Petraeus beval het wegens zijn waren godsdienstigen inhoud en uitnemenden stijl, aan, en men zegt, dat vele hoogleeraren in Duitschland dit boekskén, zoowel om taal en stijl als inhoud, hunnen leerlingen in handen gaven. Meermalen werd het en nog in het laatst der vorige eeuw te Dessau herdrukt en in het hoog- en nederduitsch overgebracht. Minder algemeen was de goedkeuring van hen die niet zoozeer op taal en stijl als op den inhoud letteden; enkelen spraken zelfs het anathema er over uit en waarschuwend dat "het riekte naar het Labadisme," "een extravagant product eener suffende oude was." Gichtel schreef, dat het wegens zijn partijdigheid niet te vertrouwen is. Doch zóó

dachten slechts enkelen. Gelijk te wachten was grepen vele geleerden, zoowel uit de luthersche als hervormde kerk, naar de veder om het zoo niet geheel dan ten deele te wederleggen. Zoo gaf Joh. Brown in 1674 te Rotterdam een latijnschen brief over den sabbath en den dag des Heeren in het licht. Hij was gerigt tegen het IV hoofdstuk, waarin zij hare gedachten over de viering van dien dag mededeelt. Vroeger had zij hem geheel wettisch gevierd; maar nadat zij door Labadie onderwezen was, bragt zij hem, ja wel geestelijk door en verrigtte op dien dag niets hetgeen ongodsdienstig was, noch gedoogde dat anderen zulks deden; maar was van gevoelen, „dat men aan God ook alle overige dagen door een geheel geestelijke en heilige dienst moest opofferen, de ceremonieele dienst in het gebod van den sabbath moest afschaffen, en alleen op den Geest letten; want die alleen is een onfeilbaar uitlegger der wetten van God,” — „Christus en zijn Geest hadden de zijnen van dit juk en van het letterlijke onderscheid der uitwendige dingen verlost en Paulus neemt, Col. II: 16, zonder eenige bepaling, de sabbatthen, zoowel als de nieuwe manen en vierdagen, ook het onderscheid in spijs en drank, als een schaduw van toekomstige dingen, waarvan Christus het ligchaam is, van de dienst des nieuwen testaments geheel weg.” „En inderdaad,” dus vervolgt zij, „die zon der gerechtigheid, die alle schaduwen heeft doen verdwijnen, gaat op geen tijd of plaats onder, noch maakt door hare zonkeeringen gelijke of ongelijke dagen, noch brengt de jaarlijksche wederkeering der feesten in de wereld. En die Schepper van den nieuwen hemel en der nieuwe aarde, Jezus, schijnt den Joden, die al te letterlijk aan het voorbeeld des Scheppers vast waren, het voorbeeld van die zichtbare en als uiterlijke rust

van de werken der zes dagen ontleend, ontnomen te hebben, wanneer hij hen onderwijst, dat de Vader even als Hij altijd werkt, toen Hij den geraakte genas en hem op den sabbath zijn beddeken deed dragen. Daarom, gelijk Calvin zegt, laat ons zoeken een gedurigen sabbath te houden door het niet doen van onze werken, opdat de Heere in ons door zijnen Geest werken moge." Zij beantwoordde den brief van Brown uitvoerig in het latijn, doch dit antwoord schijnt niet in het licht gegeven. Niet minder hevig was de aanval van Jacobus Koelman tegen de Eukleria in zijn „Historisch verhaal nopens de labadisten." Hij keurt het af, dat zij er geen melding in gemaakt had van Hendrik Schluter, die, na de beruchte viering van het Heilig Avondmaal te Herford, zich van Labadie had afgescheiden en kort daarna gestorven was; — dat zij Labadie, Yvon en Du Lignon zoo onmatig als onzedig en onvergelykelijk geprezen, de boeken van Labadie met de hoogste eertitels en roem verheven, al de leden der vergadering als bekeerd, zoowel door hunne leeraars als door 't verklaren van 't boek genaamd de fundamentele poincten, voorgesteld; Gijsbert Voet en Theodorus Brakel met een zwarte kool geteekend; Labadie en Yvon zoo zonderling wegens het uitdeelen van het Avondmaal gedurende hunne suspensie te Middelburg geprezen had, noemende het een „voortreffelijk Avondmaal, dat zij met een onvergelykelijke christelijke kloekmoedigheid hielden, 't welk de goddeloozen verschrikte, de vromen vertroostte en allen verbaasde; voorts dat zij in een gansch kapittel, uitmakende omtrent het vierde gedeelte van het boekje, de goddelijke verbindtenis tot onderhouding van den sabbath als een afgezonderden dag der godsdienst had bestreden." Ook verwierp hij haar gevoelen,

„dat het verbond, door God met Israël opgerigt, niet was het verbond der genade, maar onderscheiden van het verbond met Abraham gemaakt,” „overmits,” schreef zij, „uit kracht van hetzelfde Christus Geest noch beloofd noch gegeven werd, en in dat verbond niets anders vereischt werd dan die uiterlijke dienst, met betrekking tot den naasten en om het oogwit van Gods ordinantie te verkrijgen, namelijk opdat dit volk en zijn uitwendige godsdienst zoude een voorbeeld en voorbeeldig zijn of een schaduw en figuur van Christus en van 't volk en de godsdienst van het Nieuwe Testament,” — ook „dat God aan de Joden wetten gegeven had in plaats van goddelijke liefde en dat die voorschrevene wetten waren uitwendig en grof, gelijk van geen andere goden te hebben, geen beelden te maken, Gods naam niet ligtvaardig te gebruiken enz., zoodanige wetten waren de kinderen der genade van 't Nieuwe Verbond waarlijk niet gegeven; dat de moreele wet, weleer aan de israëlieten gegeven, was de wet der zonde en des doods, en dat wij daarvan door de wet des Geestes verlost zijn, en dat Christus heeft wetten gegeven, gecontradistingueerd van de moreele wet, en die eer beloften of profetijen waren dan wetten, gebiedende 't gene hun onmogelijk was;” — „dat het den christenen betaamde Christus Geest voor de volmaaktste wet, als de ziel van Gods wetten, te omhelzen en te volgen en derhalven op dien verschen en zekersten weg te gaan (Jes. XXX: 21, XXXV: 10), alwaar Christus geest alles zoo vergeestelijkt en, om zoo te spreken, vergoddelijkt, dat t' zamen ligchaam en ziel en daarenboven alle natuurlijke en burgerlijke en inwendige en uitwendige werken Christus toegewijd, t' allen tijde geheiligd en aan hem opgeofferd worden en dat van ware

christenen niet een ongodsdienstige daad of spraak voorkomt, die naar eigenwil en naar eigenliefde smaakt." Twee verkeerde dingen gaf zij volgens Koelman hier te kennen: 1°. „dat de Geest moet aangezien worden als onze regel en dat die moet omhelsd en gevolgd worden als de volmaaktste wet, 't geen de grondwaling der geestdrijvers en kwakers was, die de Schrift of beschreven wet Gods niet willen volgen, maar den Geest, alsof de Geest niet leerde en leidde te doen en te laten uit kracht der wet aan ons voorgeschreven: 2°. dat de Geest der ware christenen zóó leert en leidt, hunne daden zóó vergeestelijkt, dat er niet te eeniger tijd een daad of spraak uit hen voorkomt, die eenigzins smaakt naar eigenliefde of eigenwil, als of de staat der christenen kan volmaakt zijn." Koelman stemde haar ook niet toe, „dat de liefde een zekerder leidsvrouw dan de wet is; want, volgens Paulus, zondigt de liefde niet en de christenen zijn met Paulus door de genade der wet gestorven opdat ze Gode leven zouden," als of, schreef hij, „de uiterlijke wet der tien geboden niet was en gehouden moest worden voor den regel der zeden (Gal. VI: 16), daar zij een licht is voor onze voeten en de Geest Gods de zijnen naar dien regel leidt, gelijk de liefde daarnaar beweegt." Krachtig wederlegde hij ook hare stelling, „dat in deze dagen nergens gezien werd zoodanige genade en overvloed van den Heiligen Geest, en dat bijna niet één theologant de noodzakelijkheid van de genade en van de leiding van Christus Geest krachtig en duidelijk genoeg leerde," — „dat de rijkdommen der patriarchen voorbeelden waren geweest van geestelijke zaken en van den heerlijken staat der christenen;" — „dat het een zeer letterlijke poging, joodsch en een misbruik was predikatiën te schrijven;" — „dat de nederlandsche hervormde kerk Babel was, dat niet heeft willen

genezen zijn en daarom aan zich zelve moest overgelaten worden en dat zij niets anders te verwachten had dan een volle uitgieting van de fiolen van Gods laatste gramschap en 't laatste eind van zijne plagen en oordeelen;" — "dat een onwedergeborene niet tot het Heilig Avondmaal mogt gaan;" — "dat de zichtbare kerk van Christus in haar geheel en meeste leden moest bestaan uit heiligen of dat zij anders Christus kerk niet was." Deze en andere dwalingen, zoo als Koelman ze noemde, en die wij, ten einde den lezer met de bijzondere denkbeelden van Anna Maria bekend te maken, in het breede vermeldden, trokken ook de aandacht van andere godgeleerden en werden in vele dogmatische en ascetische schriften, zoo als die van Brakel, Ridderus en anderen, wederlegd. Een zeer geleerde doch onbekende Baccalaureus tastte de Eukleria van een andere zijde aan en schreef tegen het IV hoofdstuk, waarin zij over de ijdelheid der menschelijke wetenschap handelt. Men heeft het duizend en duizend malen herhaald, dat zij den staf over alle kunsten en wetenschappen gebroken, den vloek over taal- en letterkunde uitgesproken, en de beoefening er van dwaas en zondig genoemd heeft. Wij ontdekten er geen spoor van in hare schriften. Wél schreef zij: "voorzeker de verloochening van de al te groote weetgierigheid is mij nu veel liever en behoorde allen veel liever te zijn, dan de bevatting der vermenigvuldigde wetenschappen, die ons van de eenvoudige en zuivere kennis van den gekruisten Christus gemeenlijk plagt af te leiden," en werd zij schaamrood, wanneer zij de kunststukken van hare hand met die van de bijen en spinnekoppen vergeleek; maar de wetenschappen en kunsten veroordeelde zij slechts in zooverre als zij der ijdelheid en dwaze roem-

zucht dienstbaar waren. „Ik verwerp,” voerde zij den Baccalaureus toe, „ik verwerp de kunsten en wetenschappen niet, ja indien zij met matigheid en een vroom gemoed beoefend worden, twijfel ik er niet aan, of zij kunnen strekken tot bevordering van Gods werk en tot vermeerdering zijner goddelijke heerlijkheid.” Dieper trof haar het verwijt van denzelfden geleerde, dat zij geen achtung had voor de Heilige Schrift. „Hoe,” schreef zij verontwaardigd, „zou ik minachten, waarbij ik niets kan vergelijken, dat ik boven alle schatten der aarde stel?” „Noemt gij het minaching, wanneer ik schrijf, dat zij in dien Geest moet gelezen worden, die haar de mannen Gods inblies, dat is in het licht van den Geest Gods, die alleen haar onfeilbare en levendmakende uitlegger, leeraar en schrijver is, zonder wiens inwendige verlichting het natuurlijk menschelijk verstand er niets waarachtigs uit leeren kan?” Even als de Baccalaureus nam Johannes Gabriel Drechsler, praeceptor te Halle in zijn *Ἐνυληοῖα εὐχέαιος* de wetenschap in zijn bescherming, en beweerde dat hare beoefening noch ijdel noch schadelijk was, ofschoon hij toestond, dat de heidensche schrijvers niet aan kinderen, maar aan volwassenen moesten in handen gegeven worden. Ook hij had Anna Maria niet begrepen, en hoe zij, ook na haren overgang tot de labadisten, met de beroemde grieksche en romeinsche schrijvers was ingenomen, kunnen hare jongste brieven b. v. aan Racheilius en zelfs hare Eukleria getuigen. Drechsler vond een tegenstander in den luneburgschen rector Guilh. Mechovius, die in een zijner programmata (Halle 1677 8°) het gevoel van van Schurman verdedigde, waarop Drechsler zich in een Epistola amica verantwoorde (1678 Halle in 4°). Te gelijker tijd nam Jac. Thomasius,

hoogleeraar te Leipzig, de schoone kunsten en wetenschappen in een afzonderlijk programma (Lipsiae 1678 in 4°.) in zijne bescherming. Ook Joh. Helvicus Willemerus uit Frankfort aan de Main en Johannes Henricus Feustkingius namen de pen op en verwierpen, de eerste in zijne Theses de Labadismo (Witebergae 1681, praeside Abr. Calovio), de ander in zijn Gynaeceum Haeretico-fanaticum, p. 593—601, al hetgeen in haar boekskén met de geloofsbelijdenis der lutherschen streed. Eindelijk stelde de beruchte Antoinette Bourignon Schurmans gevoelens over de praedestinatíe en de verzoening in twee brieven, in haar „Tombeau de la fausse Théologie” opgenomen, zóó verkeerd voor, dat de laatste haar meende te moeten wederleggen en aantoonen, dat hare begrippen omtrent die leerstukken geheel overeenstemden met de nederlandsche geloofsbelijdenis.

Terwijl Anna Maria van Schurman hare Eukleria schreef, trof de gemeente de lang voorziene en toch nog onverwachte slag. Na van een langdurig ziekbed verzezen te zijn en haar wederom door mond en pen gesticht te hebben, stierf Jean de Labadie den 13 Februarij 1673, zijn verjaardag, na eene krankte van zeven dagen. Hij stierf zoo als hij geleefd had, dat is regt christelijk, „dood voor de wereld en voor zich zelven.” Wegens de hevige smarten sprak hij weinig, maar hetgeen hij zeide was een opregt dienaar van het evangelie, een waarachtig christen waardig. Al zijne verrigtingen, zijne houding, zijne gebaren zelfs getuigden, dat zijn boezem vervuld was met een brandende liefde tot God, die hem in staat had gesteld zich zelven en al het zijne aan Hem over te geven. Als hij somtijds van wege de zware pijn zich met de borst uit het bed naar den grond boog, zeide hij tot hen die hem onder-

steunden: „Alzoo wil ik mij ook voor mijnen God vernederen,” waardoor hij zijne geheele onderwerping te kennen gaf. Dikwerf riep hij uit: „prijst God! verheerlijkt God! Het is geen tijd tot weenen! Prijst den Heere! Geprezen zij Jezus Christus! Lof zij den Lamme! Overwinning, lof, wijsheid, magt, heerlijkheid worde Hem gegeven! Halleluja! Halleluja!” Op een anderen tijd zeide hij: „laat ons streven naar de liefde en wij zullen de waarheid vinden,” en iets later: „gezegend zij de bron en oorsprong des levens!” en ten laatste: „laat ons het geloove behouden,” en nog een weinig daarna: „bidt,” en toen Yvon hem, terwijl hij den doodstrijd streed, vroeg of hij nog iets te zeggen had, zeide hij: niets, en toen zijn oog en hart hemelwaarts heffende, riep hij uit: „Uw wil geschiede van eeuwigheid tot eeuwigheid, Amen!” en toen gaf hij den geest in de armen zijner getrouwe vriendin Anna Maria van Schurman. Er was een groot man gestorven, die, zoo hij, in plaats van in de staten van prinses Elizabeth en van den koning van Denemarken een rustig leven des geloofs te zoeken, in het fel bezochte Nederland ware gebleven, door woord en voorbeeld, te midden van de verdrukking van buiten op de naar heil en redding begeerig gemaakte medeleden der verflaauwde kerk, tot een groote zegen had kunnen wezen. „Hij was, gelijk Spëner en Zinzendorf, in wier midden hij staat, een waar, echt en verzekerd christen, maar niet zonder grove feilen en verkeerdheden. Overal, waar hij arbeidde, was hij velen tot heil en zou het nog meerder geweest zijn, zoo hij zich niet overijld, eigenzinnig en hoogmoedig van de kerk had afgescheiden.” „Hoe verheugde het mijn harte,” schreef Saldenus aan Anna Maria van Schurman, „als men mij zeide, dat er

een man in Israel was opgestaan, die met een meer dan gemeenen moed en ijver verbeteren zou 't geen onder ons ontsteld was. Hoe verheugde ik mij, als ik zag dat zoo vele vrome harten, die zoo lang gezocht hadden onder den onwederstaanbren stroom van wereltsheid, ruimheid, zorgeloosheid, door de uitstekende promptitude, arbeidzaamheid en andere gaven van dien man, als een nieuw leven kregen, door vele onnutte en vleeslijke schroomachtigheden doorbraken, en als een gansch anderen glans aan de gereformeerde kerk schenen te zullen toebrengen; zelfs ook vele lieden van aanzien hunne handen daartoe schijnende te willen leenen. Maar helaas! hoe bedroefde 't mij wederom aan de andere zijde,..... dat men..... van afscheiden van kerk begon te spreken; dewijl zulke conduite meer gelijk naar den geest van eigenwaanheid als naar den nederigen Geest van Jesus...." Doch ook onder de hand des Heeren moest ook deze afgescheiden gemeente een heerlijk teeken des tijds worden; schoon zij zelve slechts twintig jaren mogt bloeijen en veertig jaren langzaam wegwijnde.

Groot, wij merkten het reeds vroeger op, was de schaar van Labadies vijanden, doch ook mannelijk en krachtige verdedigers heeft hij onder de geleerdste en vroomste godgeleerden gehad, die, schoon zijne gebreken niet bedekkende, echter zijner vroomheid en verdiensten hebben regt gedaan. Wij noemen alleen Brakel, Saldenus, Lampe, Witzius, Verbrugge in Holland, Spener, Francken, Zinzendorf in Duitschland, en van Berkum nog voor weinige jaren in een geheel aan zijne nagedachtenis gewijd werk, dat, der lezing overwaardig, den beroemden Max Goebel voor zijn *Geschichte des Christlichen Lebens* rijke stoffe heeft opgeleverd. Anna Maria, die ons in het tweede deel harer *Eukleria*, bij het sterfbed van de Labadie verplaatst, deelt ons ook

een in 1672, gedurende eene gevaarlijke krankheid, door hem vervaardigd stuk, bij wijze van uitersten wil aan zijne volgelingen nagelaten, als een proeve van zijn opregt en christelijk geloof en streven, mede. »Ik Johan de Labadie (dus luidt het), door Gods genade een Christen, en door dezelfde genade een herder over zijne kerke; dewijl het zijner Voorzienigheid behaagt dat ik niet gezond van ligchaam maar veeleer zwaar ziek ben, en mijne kracht zeer verbroken is; en nogtans door diezelfde goedertierenheid gezond van verstand en oordeel; heb geloofd, eer ik ten laatste en voor eeuwig mij Hem in handen stelle, door een geschrift van mijn eigen hand, hoewel zwak en bevende, te moeten getuigen hetgene volgt:

Eerst getuige ik, dat ik op eene bijzondere wijze aan mijnen God verplicht en verbonden ben, wegens de oneindige goederen zijner genade aan mij onwaardige bewezen, voor welke ik Hem van ganscher harte dank en loove; en gelijk ik schuldig ben, alzoo begeere ik Hem eeuwigen dank en eere toe te brengen; en wel voornamelijk omdat Hij mij door zijnen Geest en zijne krachtdadige genade tot een geloovig Christen gemaakt, en zijne kennisse geschonken heeft, als Vader, Zoon en Heilige Geest, één éénig waarachtig en eeuwig God, in wien ik geloove, op wien ik betrouwe, aan wien ik mij geheel overgegeven hebbe en overgeve voor altoos. Daarna ook, om dat Hij mij door zulke trappen en wegen als Hij gewild heeft, tot de kennisse der waarheid die naar de Godzaligheid is, heeft gebracht, zoo dat ik mij zoo wel in mijn geloof als in mijne wegen, voor zoo ver zij de leer der waarheid betreffen, van alle dwalingen geloove vrij te zijn.

Ten tweede betuig ik, dat mijn geloof is in God, Vader, Zoon en Heiligen Geest, en, aan zijn Goddelijk woord,

gelijk het Hem liefd heeft, zich te openbaren in den geheelen Bijbel, en voornamelijk in het Evangelie van Jezus Christus of het Nieuwe Testament; welk alles de ware belijdenis en verklaring mijns geloofs bevat, die ik van ganscher harte onderschrijve als Schriften Gods, door Hem ingegeven, door zijnen Geest verklaard aan het gemoed. En vooral om nog nader mijn gevoelen uit te leggen, betuig ik dat mijn geloof dat zelfde blijft, het welk ik in de laatstvoorgaande jaren mijns levens beleden heb en steeds ben blijven belijden. En alzoo ik in den toestand verkeere van plotselijk mijnen God terug te geven hetgeen Hij mij heeft geschonken, namelijk mijn ziel en mijn leven, zoo betuige ik dit te doen in dat waarachtig geloof, hetwelk mijne broeders en zusters in mij gezien, uit mij gehoord, en in mijn laatste schriften en boeken gelezen hebben; in welk geloove ik hen bevestige, en vermane, dat zij daarin volharden als in eene gewisse en ongetwijfelde waarheid.

Ten derde; hoe wel zeer zwak van ligchaam zijnde, maar nogtans sterk van geest, bevele ik mij aan God, bereid zijnde tot alles, wat Hij van mij zal willen, en leve en sterve vergenoegd en berustende in zijn welbehagen. Ik (wat mij zelven betreft), ik ben van nature niets voor Hem dan een verlorene in schuld en zonden; maar daarom bidde ik Hem ootmoedig om de vergiffenis van al mijne gekende en ongekende, beledene en niet beledene zonden, hopende op zijne genade en barmhartigheid in Jezus Christus mijnen Heer en Zaligmaker, op welken ik betrouwe en aan wien, ja aan wiens rechtvaardigen en heiligen wille ik mij met lichaam en ziel voor tijd en eeuwigheid toewijde, opdrage en geheel toevertrouwe. Ik getuige ook, dat ik alleen hiernaar getracht hebbe, om God te zoeken

en te vinden in waarheid en liefde, en dat ik niemands ziele, ja dat ik nimmer iemand in zijnen weg heb willen bedriegen, maar dat ik daar en tegen door zijne genade en Geest daar naar gestaan heb, dat ik zelfs de wegen des Heeren regt mogte kennen, en anderen die leeren kennen en volgen. Maar wat de wereld aangaat en degenen die dezelve lief hebben, daar heeft God mij al lange van afgescheiden (het welk ik met dankbaarheid erkenne) en heeft mij een vijand der wereld gemaakt, gelijk ook de wereld mij een vijand is, waarin ik vergenoegd leve en sterve, wat zij ook tegen mij en aan mij bedreven heeft onder Gods heilige toelating. Hij is toch regtvaardig, maar de wereld onregtvaardig. Ik geve ook levend en stervende getuigenis tegen dezelve, dat ze niet uit God is, dat ze kwaad is en in het booze ligt, dat ze noch den Vader, noch den Zoon, noch den Heiligen Geest kent, en dat zij en de genen die haar toebehooren, dien niet kan ontvangen; waarom het niet anders kan dan dat zij verloren gaat; en ik geloove dat haar einde nabij is, gelijk ook de aanvang van het Koningrijke Gods en Jesu Christi; 'twelk ik verwacht en te gemoet gezien hebbe, gelijk ik het nog verwachte en verbeide. Ik getuige nog eens, dat gelijk ik Godes ben, en mij geheel aan Hem verbonden gevoele, ik mij zelven alzoo Hem aanbevele en zijn welbehagen onderwerpe, en desgelijks mijnen broeders en zusters (medeleden dezer kerke) aanvertrouwe, dat zij met mijn ligchaam doen gelijk hun goed dunkt, mits mij ter aarde bestellende op die wijze als wij onder ons gewoon zijn, in de grootste eenvoudigheid en armoede die mogelijk zijn zal, als ook, dewijl ik steeds ben onderworpen geweest aan groote ellendigheden en lijden, mannen van veel studie en arbeid des verstands en des Geestes niet onge-

meen, zoo het hun konde nuttig zijn mijn lijk te openen, om daar uit nog na mijnen dood eenig nut tot behoud hunner ligchamen te trekken, daar mede vrijelijk naar den eisch van dien te handelen. Want het ligchaam dat tot de aarde wederkeert, is een zaak van weinig gewigt; maar de geest keert weder tot God die hem gegeven heeft, waarom ik denzelven ook van ganscher harte aan mijnen God wedergeve en aanbevele als een droppel water aan zijnen oorsprong, den oceaan van alle leven en aanzijn, biddende God, mijn begin en mijn al, dat Hij mij in zijnen schoot ontvange, en voor eeuwig in de diepte van zijn wezen zalige. Ik zoude meer hier toevoegen indien mij de krachten om te schrijven overig waren; maar dat woord is genoeg: ik blijve vereenigd met den Heere en met de heiligen die in Hem zijn. Hem aan te hangen is alles, en is mij ook genoeg!"

TWAALFDE HOOFDSTUK.

ANNA MARIA VAN SCHURMAN TE WIEWERD.

Na den dood van Jean de Labadie werd Pierre Yvon het hoofd der gemeente te Altona. Gelijk Beza tot Calvin, Melanchton tot Luther, Spangenberg tot Zinzendorf, had hij tot zijn voorganger, leermeester en vriend in betrekking gestaan. Hij had zich geheel en onbepaald aan hem overgegeven en toch zijne zelfstandigheid en vrijheid bewaard. In vroomheid van hart, rijkdom van kennis en ijver voor de zaak der gemeente, die hij Gods zaak achtte, was hij hem volkomen gelijk, doch moest in uitwendige gaven, vooral die der welsprekendheid, voor hem onderdoen; daarentegen bezat hij meerdere kalmte en vastheid van karakter en was hij scherper en gestrenger dan Labadie. Schoon is de getuigenis, die de groote Vitringa van hem gegeven heeft: „Het aandenken van den zaligen Pierre Yvon (dus schreef hij), een getrouw dienaar van Jezus Christus, zal mij wegens zijne buitengewone godsvrucht en geleerdheid, zijn scherpzinnigheid in het onderscheiden

der wegen Gods, onze onderlinge genegenheid, ook wegens eenige verwantschap, die ik mij tot eere reken, heilig zijn." Aan zijne zijde stond de hoog bejaarde Anna Maria van Schurman, „de moeder der gemeente," die door hem in alles geraadpleegd werd, en wier raad en woord nog als een orakel werd gehoord en opgevolgd. Hare zintuigen waren nog niet verstompt, haar verstand niet beneveld. Zij was in deze opzigten nog dezelfde, die zij voor veertig of vijftig jaren was. De grijzigheid was haar een sierlijke kroon! Uit hare brieven en geschriften ademen ons kalme zielerust, vrede des gemoeds, volkomen verzekerdheid van haar geloof, innige brandende liefde tot haren Heiland, een onbegrensde liefde tot hare broeders en zusters toe. „Wanneer zij in de raadsvergadering zat, sprak de wijsheid; wanneer zij in het bedehuis of aan het krankbed, of in het midden der geloovigen hare lippen opende, hoorde men hemelsche woorden, was het of een heilige bad of troostte." Door haar werden velen tot de gemeente gebragt, „hare overredingskracht was groot, de liefelijkheid harer tong onweêrstaanbaar." „Die haar eens gehoord had, keerde tot haar weder." Ook van andere zusters werd dit gezegd, vooral van die ééne, welke naar Holland reisde, om hare kranke moeder te bezoeken. Na haar slechts weinig woorden te hebben hooren spreken, kwam jonkvrouw Sara Moot, uit aanzienlijken huize te 's Hage, geheel alleen naar Altona: één jaar later stierf zij, en zóó lief had haar de grijze Anna, dat zij schriftelijk hare begeerte openbaarde, om aan hare zijde op het kerkhof te Wiewerd te rusten. „Dit," schreef zij, heb ik als mijn uitersten wil aan de gemeente medegedeeld." Verheugde zij zich een korte wijle in het bezit dier onvergetelijke zuster, zij zag met stille droefheid een andere, welke dierbaar was

aan haar hart, Elizabeth Schluter, die met hare broeders uit Wezel naar Amsterdam was gekomen, haar voorgaani naar den akker des doods.

Onder vele anderen wenschte ook Johannes de Rothe met de labadisten zamen te wonen; doch toen hij ontdekte, dat dezen een levendig berouw, verloochening der bedorvene rede en onmatige eigenliefde, en met den apostel (1 Cor. XIII: 2) geloof en liefde boven de gaven der profetie stelden, trad hij terug en noodigde de labadistiſche leeraars tot driemaal toe uit, op eene door hem aangewezen plaats te Hamburg te komen en met hem God te bidden, dat Hij door een stem uit den hemel mogt verklaren, wie, hij of zij, door Hem waren gezonden. Toen de laatsten deze zamenkomst weigerden en hem ernstig over zijnen ellendigen staat onderhielden, trachtte hij door het verspreiden en aanplakken van lasterlijke geschriften, de bewoners van Altona en der naburige dorpen tegen hen op te hitsen, en toen hij hierin niet slaagde, bedreigde hij den koning van Denemarken met Gods toorn, zoo hij hen niet liet vertrekken. Doch de koning hoorde niet naar hem, en toen de predikanten hen op nieuw verontrusten en tot het betalen der schatting wilden dwingen, verwierf Herman Strauch, dien zij naar Koppenhagen hadden gezonden, van den regtvaardigen en zachtmoedigen vorst nogmaals de verzekering, dat zij als stille burgers te Altona konden leven, en kregen ook verlof niet verre van hunne woning een kerkhof te koopen, ten einde dáár hunne dooden te begraven. Anna Maria maalt ergens in krachtige trekken het goede en liefelijke der broederlijke zamenwoning te Altona. „Zij was gelijk aan die van het oude Israël, die David vergeleek met de kostelijke olie op het hoofd, nederdalende op den baard Aärons, die nederdaalt

tot op den zoom zijner kleederen; met den daauw Hermons, die nederdaalt op de bergen Zions; want de Heer gebood aldaar zijn zegen en het leven tot in eeuwigheid." Elders vergeleek zij hare kerk bij een hof, die aan den Amstel afgebakend en omtuind werd, doch te Herford beplant en besproeid was geworden en toen reeds eenige bloemen en vruchten had voortgebragt; maar die, ten derde male overgeplant, te Altona tot volkomen schoonheid en rijpheid was gekomen. — "Het geloof (wij herhalen hier de woorden van een later kanselredenaar) was de wortel, waarop hunne onderlinge liefde wies en welig tierde en opgroeide tot eenen boom, onder wiens schaduw zij aange-name verkwikking vonden; door dat gemeenschappelijk geloof verbonden, was de gemeente één ligchaam, waarvan Christus het hoofd — de ziel, het leven, het middelpunt hunner liefde was. Gelijk Hij hen lief gehad en zijn leven voor hen had opgeofferd, zoo voelden ook zij, door zijn Geest beziel, zich gedrongen elkander lief te hebben als kinderen van éénen Vader, verlost van éénen Heer, erfenamen van dezelfde zaligheid!"

De broeders en zusters hoopten nu te Altona den eindpaal hunner omzwervingen bereikt te hebben, toen zij veront-rustende brieven van hunne vrienden uit Holland ontvin-gen, die hun den aanstaanden oorlog tusschen Zweden en Denemarken aankondigden en ernstig vermaanden toch tijdig naar eene andere schuilplaats rond te zien. Terwijl zij zulks deden en men reeds half besloten was die te Hamburg te zoeken, bood Cornelis van Aerssen, gouverneur van Suriname, die hen niet ongenegen was, aan zijne zusters, die tot de gemeente behoorden, zijn slot Thetinga of Waltha, een ruim gebouw, door dubbele grachten en zware muren beveiligd, aan de noord-oost-zijde van het

dorp Wiewerd, in Vriesland gelegen, ter bewoning aan. Terstond ging Du Lignon op reis om met hem te spreken en, toen hij te Altona was wedergekeerd, zond men vijf broeders naar Wiewerd om huis en hof gereed te maken. Spoedig volgde een klein gedeelte der gemeente met Pierre Yvon, waaronder zich de ouden en zwakken en dus ook Anna Maria bevonden, terwijl het grootste deel achterbleef, later naar Hamburg de wijk nam en eindelijk zich wederom te Wiewerd met de overigen vereenigde. Anna Maria herdacht met dankbaarheid aan God de droefheid der inwoners van Altona bij hun vertrek; onder het storten van vele tranen hadden zij hen zien heen gaan. Zij waren van vijanden vrienden geworden en hadden bij gelegenheid, dat in het broeder- en zusterhuis een hevige brand was losgebarsten, hunne hulpvaardigheid betoond. Maar hooger klopte haar boezem van dankbaarheid bij het nadenken der gevaren, die zij op zee hadden doorstaan. Eerst hadden de vijf broeders met zware stormen moeten kampen en vervolgens was het schip, waarop zij zelve zich bevond, op het punt geweest van schipbreuk te lijden; doch God had allen uit de kaken des doods gered.

Naauwelijks hadden zich de labadisten te Wiewerd nedergezet, of er ontstond bij de staten van Vriesland en de synode geen ongegronde bekommring over de scheuring, die door hen in de hervormde kerk kon veroorzaakt worden, te meer, wijl zij hun best deden om proselieten te werven. Daarenboven waren er allerlei geschriften over de verderfelijkeit hunner leer tot hen gekomen. De geleerde en oordeelkundige Hermanus Witzius, hoogleeraar te Franeker, stelde hen echter, nadat Yvon voor eene commissie op 23 punten gehoord was, gerust, waarop zij aan de labadisten alle voorregten, die de hervormde kerk

genoot, vergunden en het hun toegestaan werd met het luiden der klokken openlijk hunne godsdienstoefening te houden, huwelijken intezegenen enz. Dit onderzoek stelde echter de predikanten en classen niet gerust, en even als vroeger hunne broeders in Holland, wenschten zij dat de labadisten in den schoot der kerk wederkeerden, of dat hunne vergaderingen verstoord en hunne leeraars verbannen werden. Zij werden in dit verlangen versterkt, wijl zij „de gemoederen beroerd zagen en hunne leer veel bekommernis verwekte.” Vooral was er te Harlingen groote ontroering. Willem à Brakel, de beroemde asceticus en casuist, de schrijver van de „Redelyke Godsdienst,” toen predikant te Leeuwarden, die weleer met Labadie en vooral met Anna Maria, „reeds vóór hare afscheiding hem eene aangename zielsvriendin,” in betrekking stond, kreeg brief op brief uit deze plaats, om inlichting en raad. Schoon zelf genoeg bevestigd, voelde hij zich toch niet sterk genoeg om anderen te waarschuwen. Maar na ernstig onderzoek en innig gebed, kon hij de vrijmoedige getuigenis geven, dat de labadisten dwaalden en schreef terstond twee brieven tot waarschuwing voor hunne dwalingen, die afzonderlijk en achter het historisch verhaal van Koelman in het licht verschenen. Deze brieven gaven aanleiding tot een’ langdurigen pennestrijd met Yvon, waarin zich geen der partijen overwonnen verklaarde. Gedurende dien strijd ontving de gemeente een bezoek van den beroemden kwaker William Penn en zijne reisgenooten Fox, Barclay en Keith. Penn onderhield zich lang met Yvon en Anna Maria. Zij verdedigde in zijn bijzijn hare afscheiding van de hervormde kerk, die haar te wereldsch geworden was en sprak, schoon hoog bejaard, met een ernst, met eene roering, die den vreemdeling verbaasde, ja geraakte in een

vuur, dat haar als wegsleepte en eene trilling in hare leden verwekte. In weerwil der pogingen van de predikanten, en inzonderheid van Brakel en Koelman, om den voortgang van het labadisme te stuiten, nam de gemeente te Wiewerd dagelijks toe. Uit alle deelen van de Nederlanden en Duitschland sloten mannen en vrouwen zich aan haar aan, en onder dezen Peter Dittelbach, predikant te Neudorp in Oost-Vriesland, wien de labadisten vroeger met de nederduitsche overzetting van Anna Maria's Eukleria belast hadden, schrijver van de brieven over het verval en den val der labadisten en andere werken; waarbij zich later Johannes Hesenaer, predikant te Britswerd en Wiewerd, Balthazar Colerus, predikant te Nyëga en Elahuizen, Reigner Copper, predikant te Duisburg, de vrome predikant Buchfelder uit Emden, de bekende geneesheer Hendrik van Deventer, de freule von Morian, uit Kleef, naderhand de echtgenoot van den beroemden pruisischen minister von Dankelmann en vele anderen voegden. Al deze broeders en zusters vormden met hen, die reeds vroeger tot de gemeente waren toegetreden, één groot huisgezin, waarin elk, naar zijne talenten, bekwaamheden en krachten, werkzaam was. Yvon was de herder bij uitnemendheid, met wien Du Lignon het hoofdbestuur deelde; de overigen waren sprekende broeders of leeraars, anderen voorzangers, bestuurders en dienaars der tafel. Deze had het opzicht over de zieken, gene over de kleeding, de spijs, den arbeid, terwijl sommigen zich met de opvoeding der kinderen en den akkerbouw onledig hielden. Ook Anna Maria, schoon ouderdom en zwakheid haar niet toelieten zich met huiselijke zorgen bezig te houden, bragt haar tijd niet in ledigheid door. Zoo lang zij de pen kon voeren, en dit kon zij tot de laatste dagen haars levens, beschreef zij in het tweede deel harer Eukleria

de lotgevallen der gemeente en trachtte door hare brieven vele harten tot God te brengen en in liefde tot de gemeente te doen ontvlammen. Men zegt, dat zij het was, die Dittelbach naar Wierwerd bragt, en welligt had zij haren geneesheer Bernardus Swalue te Leeuwarden, die zij over haren ligchamelijken toestand raadpleegde en die genegenheid had getoond om zich aan de gemeente te verbinden, doch door zijn stand en zijn huisgezin daarin weerhouden werd, bij langer leven daartoe overgehaald.

De brieven aan hem geschreven getuigen, dat zij in haren ouderdom nog in het volle bezit der vermogens van haren geest was; haar oog was niet donker geworden en hare kracht niet vergaan. Zoo lang zij kon woonde zij de vergaderingen der bestuurders bij, en spijzigde aan de tafel der leeraren en vrouwelijke opzigters; doch in de laatste jaren van haar leven boeiden de ondragelijke smarten, die haar het graveel en de jicht veroorzaakten, haar soms dagen en weken aan hare legerstede. Maar dan was haar ziekbed voor de labadisten eene oefenschool van geduld en lijdzaamheid en volkomen onderworpenheid aan God. Hier leerden zij meer dan in hun bedehuis Gode stille te zijn en te zwijgen onder de zwaarste beproevingen; hier hoorden zij psalmen zingen in den nacht, roemen in de verdrukking en juichen onder smarten. Gedoogde het haar toestand, dan vereenigde zij zich met de huisgenooten in de kerk en aan den gemeenschappelijken disch. Weinige dagen voor haar dood was haar dit voorregt nog te beurt gevallen. „Die vrucht pluk ik,” (had zij toen gezegd) „door Gods goedertierenheid van de leerredenen der leeraars, dat ik meer dan ooit geheel aan God wil toebehooren en tot verheerlijking van Jezus Christus mijnen grooten Heer wensch te leven,” en aan den disch betuigde

zij, met blijdschap „hoe hoog zij het voorregt waardeerde, dat het haar zoo lange vergund was in gemeenschap met de kinderen Gods te spijsen, die zij altijd zoo innig had liefgehad.” Na den volgenden dag de hevigste smarten doorworsteld te hebben, zeide zij: „Nu ben ik een schrede vooruitgegaan naar de eeuwigheid, indien het den Heere behaagde mijn lijden te verdubbelen, het zou mij tot groote blijdschap zijn.” — „De wil van God is mij alles.” — „Ik zal God volgen.” — „Dat God nog meerder vuur uit den hemel zende, dat mij geheel verteere.” — „Hoe goed is het mij in de handen van God en in het midden zijner kinderen; maar oneindig beter zal het mij zijn, wanneer ik in volkomen en volmaakte gemeenschap met God, onder zijne kinderen in den hemel zal zijn.” — „Niets bedroeft mij als soms de herinnering mijner overtredingen; er is niets, waarnaar ik in deze wereld meer verlang.” — „Welhaast zal ik in de haven zijn, ik wacht slechts naar een hevigen wind, opdat ik volkomen in het vaderland worde overgebracht.” Op den dag van haar dood riep zij uit: „Nu heb ik een schrede naar de eeuwigheid gedaan, nog ééne en ik zal, onder Gods leiding, in mijn vaderland zijn.” Toen een der broeders haar zeide, „dat hare smarten een deel of splinters van het kruis van den Heere Jezus waren,” hernam zij: „voorzeker splinters en dat wel kleine. De groote en beste Zaligmaker geeft mij kracht en moed om te dragen. Er is geen offer zonder lijden: indien wij niet leden, wij zouden geen offers zijn.” — „Hoe goedertieren is God,” vervolgde zij, „die ons iets te lijden geeft.” — „Ik hoor,” had zij in den laatsten nacht gezegd, „ik hoor aanhoudend een stem die zegt: een christin moet lijden. Die stem verkwikt mij onder de folteringen. Zij houdt mij staande, opdat ik niet

bezwijke! O hoe zalig is het Gode te lijden en te zwijgen! Die goedertierendste vader handelt met mij zachter dan met zijn knecht Job, wiens vrienden hem zeven dagen lang sprakeloos van droefheid omringden en hem daarna met bittere woorden beschuldigden. Hoe liefelijk en troostrijk zijn zij die tot mij gesproken worden." Toen iemand haar, een weinig voor dat zij ophield te spreken, vroeg, of zij nog iets van hen begeerde, antwoordde zij uit de diepte van haar hart: „ik verlang niets dan mijn God zelve." Nog zeide een der vrienden: „Zijt welgemoed, lieve zusster, binnen weinige oogenblikken gaat gij de eeuwigheid in;" verstaanbaar antwoordde zij nog: „In de eeuwigheid, in de eeuwigheid, zeide onze lieve vader (Labadie)". Dat was haar laatste woord, een half uur daarna was ook zij de eeuwigheid ingegaan.

Zóó stierf Anna Maria van Schurman den 4 Mei 1678, in den ouderdom van 71 jaren, niet, gelijk velen willen, in eenzaamheid op haar ziekenstoel gezeten als verlaten van God, in vertwijfeling en wanhoop, maar omringd door de broeders en zusters, kalm en gelaten, vast verzekerd van hare zaligheid. Zij was eene vrouw geweest „over wie de Almagtige al de schatten zijner natuurlijke en geestelijke gaven overvloedig had uitgestort, een schitterend licht onder de wijzen der aarde, eene fonkelende ster onder de kinderen Gods;" „eene vrouw van singuliere geleerdheid en opmerkelijke godvreezendheid;" „van groote faam en notoire devotie." — Zij is na haren dood steeds verschildend beoordeeld, door den een een mystieke dweepster, door den ander een trotsche pedante genoemd; doch wij aarzen niet met een harer tijdgenooten te getuigen, „dat zij naar haar innerlijke overtuiging gehandeld, geschreven en gesproken heeft, en, wat hare kunsten en geleerdheid betreft,

in elke gallerij van beroemde vrouwen eene eerplaats verdient." "Tot haren jongsten snik had zij de onwankelbare overtuiging, dat de huisgemeente de ware kerk Gods was en zij vond in die gedachte rust en moed." Haar verlies werd door de gemeente met bittere tranen beweend, der prinses Elizabeth en hare vrienden aangekondigd, in mercuriussen en dagschriften vermeld en verwekte overal hartelijke deelneming. Had zij de wereld lief blijven hebben, dan gewis hadden alle snaren geruischt, alle tongen gesproken tot haar lof en eer en haar overschot ware onder marmer nedergelegd. Thans liet zich het zwakke speeltuig van slechts een enkele dienaar Gods hooren, spraken slechts de broeders en zusters over hunne dierbare ontslapene en werd, volgens haar wil, haar omhulsel, in den stillen morgen, zonder praal, in den schoot der aarde op het kerkhof te Wiewerd naast dat van hare jeugdige vriendin ter ruste gelegd. In het kerkje te Wiewerd is een vermaarde grafkelder, waarin de lijken evenmin als in den loodkelder te Bremen en in den kelder op den kruisberg bij Bonn vergaan, maar in de lijkkisten opgedroogd en in hun geheel bewaard blijven. Twee tegen elkander overgestelde openingen in den muur van den kelder, die eenen koelen windstroom naar binnen brengen, schijnen dit verschijnsel te veroorzaken. Toen men in 1765 of 1766 dezen kelder opende, vond men het lijk eener vrouw. Het was gebalsemd en in een prachtig doodkleed gewikkeld, waardoor het denken deed aan eene aanzienlijke. Terstond giste men dat dit het overblijfsel van Anna Maria van Schurman zou zijn, en van alle oorden ijld men naar Wiewerd om het te zien; ja de toevloed werd zoo groot, dat men het graf moest sluiten. Velen echter wederspraken het en onder dezen Mr. A. F. van Schurman, de laatste

mannelijke afstammeling van haar geslacht, die alles op de plaats onderzocht. Volgens hem zou Anna Maria, overeenkomstig hare begeerte, onder den kerkmuur, waartoe opzettelijk een gat gemaakt werd, begraven zijn, met het hoofd op het kerkhof buiten de kerk, het gezigt naar het oosten, en het verdere gedeelte van het ligchaam onder den muur en in de kerk; en, volgens een achtingswaardig erfgezetene, die jaren lang te Wiewerd gewoond had, was het graf op den noord-oosthoek van de kerk op het kerkhof, zoo als hem dit graf door zijn vader was aangewezen. Ds. Schotsman, vroeger predikant te Sneek, later te Leyden, plagt echter te verhalen, dat zij te Wiewerd in den grafkelder was bijgezet, na eerst op het kerkhof begraven te zijn, omdat de grafkelder toen zij stierf nog niet gereed was. De koster, die hem zulks in het jaar 1800 mededeelde, had dit ambt toen reeds 52 jaren bekleed. Zijne beide voorzaten waren ook elk over de vijftig jaren, dus nog dertig jaren vóór haar dood, als koster in bediening geweest. Wij wagen het niet hier te beslissen.

Nog eenige jaren na den dood van Anna Maria van Schurman bloeiden de labadisten te Wiewerd, doch met het vermogen, waarvan zij nog eenigen tijd bestonden, verviel ook hunne kerk. De godsvrucht verflaauwde meer en meer en eindelijk was hun ondergang een sprekend getuigenis tegen elke roekelooze afscheiding uit den boezem der kerk, en een geducht waarteeken van de waarschuwendende woorden: *Alle plant, die mijn hemelsche Vader niet geplant heeft zal uitgeroeid worden!*

AANTEKENINGEN EN BIJLAGEN.

AANTEKENINGEN.

Het zal wel overbodig zijn de lijst der bronnen, die wij bij het samenstellen dezer biographie gebruikten, aan het hoofd dezer aantekeningen te plaatsen. Vele toch zijn reeds in ons Kerkelijk Dordrecht d. I, bladz. 441—442, andere in onze Letter- en Oudheidk. Avondstonden, bladz. 92, opgenoemd. De beste bron blijft nog altijd, behalve de Eukleria, Joh. Molleri *Cimbria literata* p. 805—817, waarbij men voegen kan Max Goebel, *Geschichte des Christ. Lebens*, in d. Rhein., Westphälis. Kirche. Coblenz 1852; Gottschalk Eduard Guhrauer, Elizabeth, Pfalzgräfin bei Rhein, Aebtissin von Herford, in het *Histor. Taschenbuch* van Friedrich von Raumer, Leipz. 1850, en het Supplement tot Arnold's *Kirchen und Ketzerhistorie*, S. 278, 279. Volgens Guhrauer, die zulks uit Stolle's handschrift. *Reisetagebuche* von 1703 putte, is Yvon de opsteller dezer biographie. Hetgeen men bij *Chaufepiè*, *Nicéron*, *Foppens*, *Paquot*, *Valerius Andreas*, de *Biogr. Univers.*, *Hoogstraten*, *Moreri*, *Morhoff*, *Saxe*, *Magirus*, *Krantzius*, *Kok* en elders vindt, vermeldt ook *Mollerus*. Vele letterkundigen hebben, sedert de laatste helft der vorige eeuw, verhandelingen over A. M. v. S. gehouden, waarvan enkele, gelijk die van een on-

genoemde in den Recensent voor vrouwen (Amst. 1795) N°. 1, en van S. Verwey, predikant te Dordrecht, in den Recensent ook der Recensenten d. XX, N°. 1 gedrukt, andere, zoo als die van Ds. Sibinga te Groningen, Dr. Wildschut te Amsterdam en Prof. de Wal te Franeker ongedrukt zijn. De laatste mogt ik van mijn' vriend de Wal, hoogl. te Leyden, met andere papieren ten gebruike ontvangen.

Bladz. 1. Verschillend wordt de naam van Anna Maria van Schurman geschreven, als: Schuurman, van Schuurman, Scheurman, van Scheurmann, Schuurmans, van Schuurmans, Schuermans, van Schuerman, van Schurman, Schurman, von Scurman. Koelman, haar tijdgenoot en vriend, noemt haar jufvrouw Schuurmans. Hoeufft meende (Parn. Lat. Belg. p. 167) dat hij Schürmann moet geschreven worden, wijl Anna Maria in Duitschland geboren werd; doch hij schijnt vergeten te zijn dat haar vader een nederlander was. Ook Max Goebel, t. a. p. dwaalt, wanneer hij schrijft, dat de naam von Schürmann of Schürman of Schürmans maar niet Schurmann moet geschreven worden. Zij zelve schreef: van Schurman, de Schurman (fr.) en à Schurman (lat.). Verg. ook Ypey en Dermout, Gesch. der Nederl. Herv. Kerk, d. III, bl. 98, aantek. 186. Zie de Genealogie van van Schurman, Bijlage A. Het familie-wapen was een groene eikenboom op dito grond en zilver veld.

Bladz. 2. Alle schrijvers melden, dat Clara van Lemens eene afstammeling was der Lumeys. Zij wordt ook Clara van Lemans genoemd. Haar portret berust bij den heer Opperdoes Alewijn te Hoorn, en het blijkt uit een inschrift in den familie-bijbel van dit geslacht van de hand van haren schoonzoon Dirck Alewijn, dat zij den 8 April 1608 is overleden ten huize van den voormaligen muntmeester Jacob Dirksz. Alewijn of Halewijn. Zij komt als weduwe van Frederik van Schurman voor op den 21 Aug. 1599 in de kerkel. huwelijks-proclamatie van hare dochter Maria met Dirck Alewijn.

Bladz. 3. Zie over het verblijf te Keulen Guhrauer t. a. p. bl. 38 volgg. en Max Goebel t. a. p.

Bladz. 4. Sommigen, o. a. Joachim Sandrart, in Acad. pict. nobilium, p. 379 en Deutschen Mahler-Acad. p. 375 en Henning Witte, in Diarium Biographicum Sec. XVII ad ann. 1678, melden, dat zij te Utrecht geboren is. Niet naauwkeurig is ook het omschrift van een harer portretten vóór eene uitgaaf harer Opuscula, dat zij in 1648, 33 jaren, en het getuigenis van Ludov. Jacob. a S. Carolo, in Bibl. foem. ill. a 1646, dat zij toen 34 jaren oud was. Men leest rondom hare afbeelding vóór hare Opuscula L. B. 1648, „Anna Maria a Schurman an. aet. XXXIII CIOIOCXL.” Te regt zegt George Christ. Lehms in Teutschlands galante Poetinnen, F. a. M. 1715: „Das Cöllnische Gebieth bleibt wegen der gluckseeligen Geburth dieser adlichen Frauenzimmers nun ewig geadelt, und das 1607 Jahr ist die güldene Nummer der erste Kindheit dieses hellen Gestirnes.”

Bladz. 5. Mollerus (Cimbria liter. p. 845) wil, dat zij drie broeders, Frederik Hendrik, Willem en Jan Godschalck gehad heeft. Zij zelve spreekt (Eukl. c. II § 2) van hare broeders. Toen haar vader naar Franeker vertrok, had zij nog twee broeders, volgens Burman. Traj. erud. p. 349.

Bladz. 6. Wij raadplegen hier, gelijk geheel ons werk door, de Eukl. en Moller. Max Goebel schrijft haar schoonheid toe en beroept zich op haar door haar zelve vervaardigd portret; doch voegt er bij: „Ein Augenzeuge aus späterer Zeit schildert sie dagegen als schön von Gemuth aber nicht von Gesicht.” Zie over hare portretten Bijlagen B en C.

Bladz. 8. „In de schrijfkonste en behouft haer Ed. geen meesters te wycken, jae gaet te boven de netste ende aerdighste drucken ende dat in 't hebreusch, syrisch, griecx, samaritaens, ethiopisch, latynsch, italiaens, etc., ende kan de meeste handen van dien op verscheyde manieren als capitale letters, staende, loopende, seer konstelick schrijven,” Beverwijck, Uitm. der vrouwen bl. 97. Dit wordt bevestigd door Cats bij haar portret vóór 's Werelts begin, midden, eynde (Dordr. bij Hendrick van Esch 1637, 4°) en Joly, Voyage de Munster

p. 150. Een harer schoonschriften (in drie talen) vindt men op Cat. J. Koning, d. II, p. 111, een ander is in het bezit van den heer Beeldsnijder van Vosho'; een derde, naar de teekening van den heer Kram te Utrecht, gaat hier nevens.

Bladz. 9. Over hare knipsels leze men Niceron, *Mém. des hommes illustres* t. XXXIII p. 16. Joly t. a. p. en vergelijk men Bijlage B.

Bladz. 11. Vergelijk Epist. ad Petrum et Jacobum Puteanos *Miscellis Defens. pro Cl. Salmasii ad Jus Attic. et Rom. A. M.* a Schurman *Opuscul.* p. 190. Houbraken, *Schouwbd. der Schilders en Schilderessen*, d. I, bl. 315. J. C. Weijerman, *Levensb. d. Konstschilders*, d. II, bl. 57 volgg. Immerseel, *Levens d. Schilders* d. III, bl. 82. *Levensb. van Nederl. mannen en vrouwen*, d. I, bl. 36, 37, en vergelijk Bijlage B. Beverwijk getuigt t. a. p. „Is niet minder ervaren in 't teykenen ende de schilder-konst — kan teyckenen met potlood, de penne, crayon, schilderen in miniature ofte waterverwe, etc.” Zie ook Cats t. a. p. „In Arte pariter pictoria excelluit” H. Witte l. c. Bij Adrianus Hoevenaar (*Redevoer. gehouden ter gelegenheid van de inwijding van het teeken-collegie der stad Utrecht, Utrecht 1778*) leest men:..... „Dan verstrekt tot meerder bewijs van het ten dezen gezegde, dat de welgeb. heer Mr. Abraham Frederik van Schurman, canonic in den capittel van St. Mariae, wonende binnen deze stad, de bezitter is van vele harer konstwerken, die mij de eer heeft gedaan dezelve te laten zien; en wel onder anderen haar eigen portrait, vrij groot in crayon, de portraiten van haar en hare moeder met een mes in palmhout gesneden, die zoo kunstig zijn, dat men, op het gezigt van dezelve geen oogenblik behoeft te twijfelen aan de waarheid van hetgeen Gerard Hondhorst met opzigt tot de waardij van haar broeders portrait, (dat uit de familie vermist wordt) en dien tijd al geschat werd op duizend guldens, gezegt heeft. De portraiten door haar geschilderd in olieverw zijn volstrekt meesterachtig, hare miniaturen zijn voortreffelijk. Onder dezelve ziet men ook

een door haar na 'het leven gedaan portrait van Jean de Labadie. De wijze, waarmede zij in 't klein verscheidene portraitten zoo na 't leven als anders heeft geteekend, is wonderlijk; van hare papiere snijkonst kan men zeggen dat dezelve alles in die kunst overtreft. Hare graveerkunst was vrij fraai, blijkens twee door haar in 't koper gebragte platen, na haar eigen afbeelding, waarvan 't eene door Houbraken gevolgd is en het ander zeer zeldzaam gezien wordt." Over hare ervarenheid in verschillende kunsten leze men: Dominic. Gilbert. Caesenas, *La fama trionfante*. J. Bullart in *l'Acad. des sciences et des arts* t. II, p. 228 suiv. M. Joh. Paschius in *Gynaeceo docto* p. 54, 55. Fred. Lucae *Europaeis. Helicon*, p. VII, p. 886—889. J. M. Schröckh, *Lebensbeschreib. berühmter Gelehrten* Th. II, S. 146 ff. E. von Munch, *Margariten, Frauen-charaktere aus älterer und neuerer Zeit*. Th. I, S. 471 ff.

Bladz. 13. Jufvr. Schurman wordt vermeld als in 1643 voldaan te hebben aan het St. Lucas-gild.

Bladz. 14. Der vereinigt. Sammlungen u. s. w. in München, N°. 5. Schnitzwerken und Kunstarbeiten, N°. 318. Männliches Brustbild en medaillon in Elfenbein, Ruckwärts die Zuschrift, Dominus a Schühmann, Mariae Annae a Schühmann pater, N°. 319. Weibliches Brustbild en medaillon in Elfenbein. Ruckwärts die Zuschrift Anna Maria Schuhmann.

Bladz. 15. Zij zelve heeft dit beeld beschreven in Eukl. p. 20, 21, verg. ook Salmasius l. c. Lehms S. 195, 196, Beverwijck t. a. p. Op den rand van dit kunststuk las men:

„Non mihi propositum est humanam illudere sortem,

„Aut vultus solido sculpere in aëre meos:

„En nostram effigiem, quam cerâ expressimus. Atqui

„Materiae fragili mox peritura damus.”

Wat haar borduurkunst aangaat, volgens Beverwijck en Cats kon zij zijden bloemen en diergelijke naar het leven borduren. „In nendi atque acu pingendi studio felix erat araneorum et bombycum aemula.” Mollerus l. c. p. 885.

Thomasius ap. Burch. Gotth. Struvium Act. liter. e. m. s. s. erudit. fasc. VII, p. 22. Salmasius l. c. Nicéron l. c. Bij de familie Alewijn berust een tasch van fluweel met gouddraad belegd, met kleine parelen geborduurd en de initialen D (erck) A (lewijn) en M (aria) S (churman). Zij heeft haar aan haar oom en moei ten geschenke gegeven. „Ihre stickereien machten den tauschenden Eindruck von Gemälden. Eines solchen Kunstwerks gedenkt der durch seine religiösen Lieder und mystischen Schriften berühmt geworden Johann Wilhelm Petersen, welcher als Kind von seinem Vater auf einer Reise nach Holland dem Fräulein von Schurman vorgestellt, von ihr zährtlich auf den Arm genommen und mit einem Bilde von ihrer Arbeit beschenkt wurde.” Raumer, Hist. Taschenb. Dritte Folge. Ersten Jahrg. S. 39.

Bladz. 16. „Elle n'avoit par seulement la théorie de tous les beaux arts, elle s'étoit même perfectionnée dans leur pratique et y avoit acquis une délicatesse exquise, de sorte qu'on alloit voir avec admiration les merveilleux ouvrages de ses mains tant de peinture, de miniature, d'enluminure, de sculpture que de gravure au burin et au diamant, sur le verre, sur la cire, sur le bois et sur la pierre.” Baillet, vie de Descartes, lib. V, c. VIII. „Schrijft geestigh op glas met een diamant.” Beverwijk en Cats t. a. p. Verg. Opuscula p. 238. Van Alkemade en van der Schelling, Dischplegtigh. d. II, bl. 528, 529. Collot d'Escury, Holl. roem d. I, bl. 238.

Bladz. 17. Over haar houtsnijden en plaatsnijden zie: Houbraken, Jacob Campo Weijerman en Beverwijk t. a. p. Volgens den laatste was zij „loffelyck ervaren in musyck en sloegh konstigh op de luyt.” Cats zegt hetzelfde. Bidloo, Panpoëtie. Bat. p. 272.

„En 't werk der ving'ren bragt dat van de geest te rust.
 „'t Pinceel, bordurnaald en graveerstift was haar lust,
 „Op koper, glas en staal, de hardste der juwelen;
 „Dan door den cimbél, luyt of violon te streelen,
 „Den slaap te ontbieden.”

Bladz. 20. Verg. o. a. Bidloo t. a. p. bl. 270, 271. Salmasius l. c. Lublink Weddik Pandora d. X, bl. 152 volg. J. Rachelii Satyr. Germ. VIII de Poëtis. M. Kempus in Balthide oder d. Gedicht. dreyer am Belthe weidenden Pegnitz-Schäffer. P. I, S. 97—100. en bij Christ. Franc. Paulinus, Philos. Feyrabend C. V. S. 205, en in zijn Hoch- und-wogelährter Frauenzimmer. S. 124, 128.

Bladz. 21. De eerste uitgaaf van Beverwijcks boekje: Van de uytinementheyt des vrouwelicken geslachts, verciert met koperen platen ende verssen van mr. Corn. Boy, verscheen te Dordrecht 1639 in 12°., de tweede, verciert met historyen ende kopere platen als ook Latynsche ende Nederlantsche versen van mr. Corn. Boy. (In dezen tweeden druck op verscheyde plaetschen vermeerderd) tot Dordrecht 1643 in 12°. Tegen dit boekje, ook in het hoogd. overgebracht, schreef Joncktyts: Der mannen opperwaardigheit beweerd tegen de vrouwelycke lofredenen van dr. van Beverwijck z. j., doch Huygens gaf een Toemaat op het lof der Vrouwen van dr. Beverwijck. (Korenbloem, bladz. 632). Dat Anna Maria dikwijls te Dort vertoefde blijkt uit de werken harer tijdgenooten, de gedichten van de toen levende dortsche zangers en vele m. s. s. aantekenen. Zie ook mijne verhandelingen over M. Godewyck en Develstein.

Bladz. 26. Den brief van Balsac vindt men onder zijne Lettres choisies P. 1. Liv. IV, p. 197, 198 en in hare Opusc. p. 345, 346; het oordeel van Saumaise, t. a. p. en bij Menage in Lectionibus Italicis p. 64, 65, (verg. Christ. Junckeri Dresd. Schediasma historicum, de Ephemeridibus s. diariis eruditorum cet. In Append. exhibitur centuria Foemin. eruditione et scriptis illustrium. Lips. 1692 8°. min. — Append. p. 119, 120) en van Rivet in A. M. a S. Opusc. p. 62. Spanheim zag te Parijs hare fr. brieven aan Anna van Oostenrijk, Richelieu, Duchesne, Marie de Jars Gournay. Verg. Opusc. p. 363. Baillet, t. a. p. „Elle possédoit un très grand nombre de langues, qu'elle scavoit parler et escrire également, elle n'en ignoroit aucune de celles qui sont vivantes

ou vulgaires en Europe, sans en excepter le Turc." — Nicéron t. a. p. "Pour les langues vivantes elle entendoit parfaitement et parloit sans peine le François, l'Anglais et l'Italien;" doch verg. Paquot t. III. p. 658. Beverwijck schrijft t. a. p. bl. 97: "dat zij de Nederlandsche, Hoogduitsche, Fransche, Italiaansche en Engelsche talen verstond," hetgeen Cats, t. a. p. bevestigt. Lehms, zegt t. a. p. S. 196. dat zij 14 talen kende, o. a. "galant Französisch u. Italiänisch, zierlich Englisch u. Teutsch." Jacob Campo Weijerman, dat zij er 9 sprak.

"Vergeefs gaat Rome sich beroemen

"Op een Kornelia,

"En Grieken durft geen' Sapho noemen

"Die haaren minnaar na

"Sprong van de rots in zee, om Venus gloet te koelen,

"Die als een heete koorts de jonge juffers blaakt;

"Ja zelfs het negental kan haar niet tegen woelen

"Die negen taalen sprak en dat getal volmaakt.

"Zwijg Rome en Atheen, ghij kond geen wonder tellen

"Om tot een wedergade bij onze Anna te stellen."

Thomasius (Diss. I. de foem. erudit. P. I. § 48) "quae omnium ferme gentium linguis locuta est peregrinis expeditior quam materna." Zoo ook Sperlingius in Tract. m. s. de foemin. doct. n. 152 en Lud. Jacob a S. Carolo in Bibl. illustr. Foem. bij Mollerus aangeh. en de Opuscula p. 348. "Versatissima est in lingua Hebraeâ, Chaldaicâ, Syriacâ, Arabicâ, Turcicâ, Graecâ, Latinâ, Gallicâ, Anglicâ, Italicâ, Hispanicâ, Germanicâ, Belgicâ et Batavicâ. "*Bilinguis* inquit Gallenus *olim quidam dicebatur, eratque res miraculo mortalium, homo unus duas exacte linguas tenens,*" (schreef Jacobus Martinus (verg. A. M. a S. Opusc. p. 359) "quid, obsecro, dicturus princeps ille medicorum, si hoc seculo revixisset, videretque nobilissimam simul et doctissimam virginem, non *δίγλωττον* aut *τερίγλωττον*, neque etiam *πεντάγλωττον*, sed (ut novo et inaudito in re similiter nova atque inaudita utar vocabulo) *παντάγλωττον*? Tot enim linguas intelligit

Anna, ut vix duas perfecta loqui credi possit, rursus unum quodque idioma tam exacte callet et loquitur, ut in singulis ediscendis totum otium suum contrivisse videatur. Possunt jam audacter nationes omnes suis quaeque linguis Annae Panegyricum conficere, nec vereri debent ne ab ipsa exaudiantur, quae omnes intelligit: illud certe ingenio suo et doctrina consecuta est. Virgo famâ super aethera nota, ut nationes pene omnes Annae laudibus personantes intelligat, jamque

„Unus Schurmanae famae non sufficit orbis.

Patere, quaeso, clarissimum totius Europae sidus et immortale literarum decus hoc quaecunque tuarum virtutum praeconium,

„Hancque hederam virides inter tibi serpere lauros”

Bladz. 27. Apologia A. M. a S. contra erroneos quosdam rumores, quibus propter nominis Schurmanni homonymiam Astraeam d'Urfé e Gallico in Belgicum sermonem vertisse creditur; afzonderlijk in plano in de Opusc.en bij Beverwijck gedrukt. Hier op heeft waarschijnlijk betrekking een lat. epigram. van A. M. a S. de historiâ fabulosâ alterius Batavae Annae Mariae Schurmaniae, dat Spanheim gelezen heeft, doch niet is uitgegeven. Zie Opusc. p. 361.

Bladz. 29. Salmasius, l. c.

Bladz. 30. Zie Schröckh, von Munich, Bidloo, alle t. a. p. Joh. Paschius in Gynaecio doct. p. 35. Christ. Franc. Paulinus, in Hog. u. wohlgel. teuts. Frauenz. S. 129. George, Christ. Lehms. t. a. p. s. 209. Baillet: „elle écrivoit en latin avec plus de politesse que les sçavants, qui n'avoient fait autre chose pendant tout leur vie.” Nicéron, t. a. p. „Le Latin et le Grec et l'Hébreu lui devinrent si familiers, que lorsqu'elle vouloit s'y appliquer avec quelque soin, elle s'en servoit non seulement par écrit, mais aussi de vive voix avec un succès, qui surprenoit les plus savans.” — Sorberius (in Sorberianis P.

III. p. 159) „linguam latinam, graecam et caeteras orientales ita innumerato habet ut illarum regionum civis haberi possit.” Verg. La fama trionf. van Dom. Gilb. Caenas en Spanheim in A. M. a S. Opusc. p. 363.

Bladz. 31. Dat zij het Lexicon philoog. „ingente illo Matthiae majus” zou hebben willen uitgeven, verhaalt, doch zonder eenig gezag, Joh. Paschius in Gynaecio docto p. 55 en na hem Christ. Franc. Paulinus t. a. p. s. 129 en Georg. Christ. Lehms t. a. p. s. 209.

Bladz. 32. Over de hier en elders genoemde beroemde vrouwen, vergelijke men, behalve de genoemde werken van Beverwijck en Lehms, ook Hilarion de Coste in Elog. mulier-virtute et erudit. illustr. Lutet. 1620—47 2 t., Joh. Paschius, in Gynaec. doct., Christ. Junckerus, in Centuria foemin. erudit. tractatui de Diariis erud., adject., Joh. Christ. Ebertus in Cabinet d. gelehrt. Frauenzimmers en andd. over H. C. Frisius Z. Burmanni Syll. epist. t. IV p. 88. J. Bonnet heeft het leven van Olympia Morata geschreven, dat in het nederd. is overgebracht door G. W. Stemler, Amst. 1852 — Over hare kennis van het hebreeuwsch leze men Baillet, Nicéron, Chauffepiè, Mollerus, Caenas, Paschius, Lehms, Jac. Thomasius, Joh. Christ. Ebert, Salmasius, Beverwijck, Schroekh, alle t. a. p. Hofmanni Lexic. univers. t. 1 p. 124, Fred. Lucae Europ. Helikon p. VII p. 886—889 Mollerus Isag. ad Hist. Cimbr. c. v. § 10, p. 122, 124, 126, 127. Collot d. Escury t. a. p. d. III.

Bladz 34. Over Joh. Elichman schreef zij o. a. aan Salmasius: „Ad obitum quod attinet doctissimi viri Elichmanni, vix dici potest quantum inde moerorem contraxerim, cum ob publicam politioris literaturae jacturam (quis enim hoc uno felicius orientalis sapientiae sacrarium nobis reserare potuisset) tum ob privata studiorum meorum commoda, quae mihi non temere ab ejus insigni comitate niveoque candore polliceri poteram.” Opusc. p. 193.

Bladz. 34. 35. Verg. Hagenbach, het wezen en de ge-

schiedenis der Hervorming d. VI bl. 47, volg. Reiz, Geschichte der Wiedergeborenen Th. VI, S. 692, Bouginé, Handbuch der litter. Geschichte Th. III S. 253. Iselin's Lexikon. i. v. Bauer B. H. L. Handwörterbuch T. III. p. 145, 146. Voor deze bladzijden gebruikten wij belangrijke m. s. s. aantekeningen, en ook Molleri Cimbria liter. — Spanheim had de Arabische brieven van Beverwijck gezien. — Over haar hands. van den koran, z. Abr. Hinckelmanni Praefat. Alcorani Arabici; Seb., Gotfr., Starckii Catal. m. s. s. Biblioth. Hinckelm. num. 6. Molleri l. c. p. 806. Volgens getuigenis van deskundigen zijn hare arabische schoonschriften allerheerlijkst. Men vindt op de meeste harer albumblaadjes hebreeuwsche of arabische spreuken. Cats is de eerste, die van hare oostersche taalkennis gewaagt, bij haar beeld voor zijn' Trouwingh. Zij was toen «in de grieksche bijbels, hebreuwsche talen zóó welgeoefend, dat ze daarin de auteurs lezen, verstaan, daar van oordeelen, ook in schrijven konde; had in de rabbijnsche, hebreuwsche, chaldeeuwsche, syrische, arabische talen zoo veel geleerd, dat ze die konde verstaan, en met de H. hebreuwsche taal confereren; had het voorneemen, in toekomstenden tijd met Godes hulp daarin voort te gaan, en daar nog bij te voegen het samaritaansch, aethiopisch en persisch.” Al deze talen kende en deze voornemens had Anna Maria in 1636. Drie jaren later (1639) getuigt van Beverwijck t. a. p. bl. 97 «dat zij wonderbaar ervaren was in de latijnsche, grieksche, bijbelsche, rabijnsch-hebreuwsche, chaldeeuwsche, syrische, arabische, persische, ethiopische talen en diergelijken.” «In 1642 zong Jac. Crucius in zijn Virgo Batava. (Merc. Bat. p. 524).”

„Quos persa sonos, quae verba loquuntur
 „Aethiopes, tuus quae Samaritum gratia linguae
 „Discere amas.”

In een onuitgegeven brief van Andreas Colvius aan haar, leest men:

„J'y adjousteray quelques rariétés, caractères persiques, japonnais et du royaume de Siam, ou est cette grande ville d'Odia, s'il vous plaît retenir tout ceci, je me contenteray des copies de vôstre main, vous laissant l'authentique.” Bijl. E. — Wat haar aethiopisch betreft, hierover leze men Mollerus l. c. p. 806. Nova litter. Hamburg p. 245. Christ Junckerus comment. de vita Jobi Ludolfi p. 43, en de verhandeling van H. E. Weijers over Ludolf, in het Archief voor kerkel. Gesch. van de heeren Kist en Royaards d. IX. — Behalve Scaliger beoefenden ook Dionysius Vossius en Jonkvrouwe Frisius het aethiopisch. Onder de m. s. s. gedichten van Anna Maria vindt men o. a. de volgende regels aan Huygens:

Ad nobilissimum virum Sulichemii Dominum pro Musis
aethiopici responsio.

„Non leviter Clarias tetigisti carmine divas,
„Hugeni, fuscas dum casus esse Deas.
„An Erybi ingratam sobolem noctisque sorores,
„Quas Phoebus gratum crederet esse chorum.
„At fallor: socias, quas proximus ardet Apollo,
„Scilicet has albas non sinit esse Deas.”

Te regt roemt haar Lud. Jacob. à. S. Carolo.

„Sexus foeminei nostra aetate miraculum s. naturae monstrum ob ingenii stupendi facunditatem ab omnibus praedicatur et vocatur — nullamque linguam s. Orientalem s. Occidentalem ignorat.” Z. Mollerus p. 807, en, „cette sçavante A. M. de Scurman, l'honneur du sexe féminin pour les sciences et les langues, qui luy sont très familières.”

Bladz. 39. Hare lat. verzen zijn door allen, die over haar geschreven hebben, geprezen; vooral door Bullart, de Coste Balsac, Morhoff, Borrichius, die in zijne Dissert. Acad. de poëtis p. 146 haar „illustris poëtria,” en hare „opera culta et

compta' noemt, voorts door Herm. Conringius de scriptoribus sec. XVII C. V. ad fin (Opp. t. v. p. 858), Hoeufft l. c. p. 166.

Bladz. 45. Het gedicht op Spanheim is overgenomen door Lehms p. 210 en vindt men achter de Pia desideria van Herm. Hugo p. 250. seqq. Men vindt het ook in hands. te Franeker met nog andere fragmenten van lat. en nederd. dichtstukken. Haar Epigramma in obitum Joh. Polyand. a Kerekhove is L. B. 1646 in fol. afzonderlijk uitgegeven; dat op Buchelius vindt men vóór zijne Hist. Ultraj. Traj. ad Rhen. 1643. Behalve de genoemde gedichten, vindt men er nog eenige in hands. op de bibliotheek te Leyden, o. a. één

In Imaginem Juliae a Joh. Secundo quam artificiosissime exsculptam.

- " Julia, cui forma vix ulla secunda, secundi
- " Sculpta poëtarum principis arte fuit.
- " Ut vidi, denuo tam pulchram posse figuram
- " De nostra nasci vota fuëre manu.
- " Mi sat est primas vati cessisse secundo,
- " Cui nemo est alius, signa secunda forem.

Bladz. 47. De Apologia pro Maria Virgine is L. B. 1639 afzonderlijk in het licht verschenen.

Bladz. 49. De Jars Gournay roemt haar in haar werkje: De l'Egalité des hommes et des femmes, ook zijn er brieven van haar aan Anna in het licht. Opusc. p. 363. Over Gournay leze men Vie de la demoiselle Gournay envoyée a Hinchenton Anglais, vóór de derde editie van l'Ombre de la demoiselle de Gournay 1641. Men leze over haar behalve Nicéron, Madam. de Gournay par M. Paul de Musset in Revue de Paris t. IX, p. 47. 67 (Sept. 1851).

Bladz. 50. Zie over haar Huygens, Korenbloemen d. III, bl. 150 d. IV bl. 297, Momenta desultoria p. 195. Astraea bl. 242 (1852).

Bladz. 53. Dit gedicht vindt men in m. s. op de bibl. te Leyden en gedrukt bij Beverwijck t. a. p. bl. 192.

Bladz. 55. Dit gedicht vindt men ook in Mnemosyne St. XVI. Dordr. 1826.

Bladz. 69. Men verg. o. a. Guhrauer t. a. p. s. 37, 38. Beverwijck t. a. p. bl. 4, 5 en voege er bij Agrippa's werkje in 1803 door T. Peyrard in het fr. overgezet (de la superiorité de la femme).

Bladz. 70. De titel van Marinella's boekje is: *La nobilita e l'excellenza delle Donne con diffetti e mancamenti degli huomini*, en dat van Gournay, *De l'égalité des hommes et des femmes*. Verg. *Opusc. p. 93*. Fanny Mouchard dame de Beauharnais gaf tien jaren oud in het licht een stukje getiteld: *«A tous les penseurs salut!» «C'est une apologie des femmes et un spirituel et gai plaidoyer en leur faveur contre les injustes prétensions des hommes.»* Ook S. de Vries heeft in zijne *Philos. en Polit. rustuyren* bl. 204 de vraag beantwoord *«of de vrouwen bequaam zijn tot de studie.»* Men weet dat Constantia Peutingen, zegevierend het gevoel van Emser, dat eene vrouw aan eene geleerde gehuwd niet gelukkig kon zijn, wederlegd heeft.

Bladz. 71. De titel dezer brieven is: *«Amica dissertatio. inter Annam Mariam Schurmanniam et Andream Rivetum de capacitate ingenii muliebris ad scientias, curante Riveto. Paris 1638 in 8º. — herdrukt Lugd. Bat. off. Elzevir. 1641 in 8º. met den volgende titel: Dissertatio logica de ingenii muliebris ad doctrinam et meliores literas aptitudine, cui accedunt epistolae aliquot (Schurm. et Riveti) ejusdem argumenti. Z. Brunet, Manuel du libraire t. III p. 309 en met den titel Annae Mariae a Schurman, Problema practicum ad Rever. et Clariss. Theol. D. Andream Rivetum. Num faeminae etc., in hare Opuscula p. 28 sqq. De titel der fr. overzetting is: Question célèbre, s'il est nécessaire, ou non, que les filles soient sçavantes? Agitée de part et d'autre par Mademoiselle Anne Marie de Schurman, Hollandoise et le sieur André Rivet,*

Poitevin; le tout mis en françois par le sieur Colletet, Paris 1646 in 8°. — verg. Paul Pellison, *Rélation de l'hist. de l'Acad. franç.* p. 234. Bij de hier genoemde geleerden, die dit werk geprezen hebben, voege men Johan George Pritius, in *Dissert. de republ. liter. Membr. XI* p. 16 en Otto Sperlingius, de ingenii muliebris ad doctrinam aptitudine in *Tr. m. s de foeminis doctis* p. 152. Het oordeel van Jac. a S. Carolo vindt men in zijn *Elog. Schurman.*, dat van J. Bartholinus in *Diss. VI de legendis libris* p. 164, van Christ. Franc. Paulinus in *Hog. u. wolgel. teutschen Frauenz.* p. 7. en van Frederic. Lucas in *Europaeis. Helicon* p. VII p. 887. Verg. Paquot III p. 357 en A. M. à S. *Opusc.* p. 361.

Bladz. 72 en 73. Zie Beverwijck t. a. p., Cats t. a. p. Moreri, andd. Voorts hebben wij van eenige m. s. s. aantekeningen gebruik gemaakt. Zie ook mijn verhandeling over M. Godewyck.

Bladz. 75. De brieven van B. Swalue in Bijlage E.

Bladz. 76. Men vindt dezen brief in Joh. Beverovicii *Epistolicae quaestiones cum doctorum responsis. Accedit ejusdem nec non Erasmi, Cardani et Melanchtonis Medicinae encomium.* Rotter. ap. Arnold. Leers 1644. 8°. Ibidem ap. Rudolph a Nuyssel. 1665 8°, p. 1—14. en overgezet in een Aenhangsel van Brieven achter d. III van Beverwijck's Schat der gezondh. en ongezondd. Amsterd. 1671.

Bladz. 76. „Die Philosophischen Knöten waren ihr Kleinigkeiten, die Theologische Geheimnisse entdeckte Siegel, und die Mathematischen Ergötzlichkeiten leichte und anmutthige verwirrungen, deswegen sie sich auch nicht scheuete davon zu discouriren und zu schreiben.” Lehms t. a. p. S. 195.

Bladz. 77. Ofschoon er in de verschillende uitgaven van Descartes' brieven niet één aan of van A. M. van Schurman bestaat, zoo heb ik toch bevonden dat zij in briefwisseling met hem was. Miss Benger dwaalt evenwel wanneer zij schrijft dat Anna Maria vroeger een aanhangster der philosophie van Descartes was (*Memoirs of Elisabeth Stuart queen of Bohemia.*

T. II. p. 450.) Verg. over hare betrekking tot Descartes, behaive Baillet, Domela Nieuwenhuis. *Comment. de Ren. Cartesii commercio cum Philosophis Belgis*, Lovan 1827 p. 17, 18. Eerst later kwam mij het verhaal van Guhrauer t. a. p. s. 45, 46, uit het *Abrégé sincère de la vie de Labadie* p. 182, 183, vertaald onder de oogen. „Bei einem Besuche, welchen Descartes dem Fräulein zu Utrecht abstattete, fand er sie eben bei dem Studium der Heiligen Schrift nach dem hebraïschen Urtext. Descartes, heiszt es nun, war erstaunt, dasz eine Person von diesem Geiste ihre Zeit auf eine Sache von so geringer Wichtigkeit verwandte. Als das Fräulein darauf ihm die grosze Wichtigkeit dieses Studiums für die richtige Erkenntnis des götlichen Geistes zu beweisen suchte, habe Descartes geantwortet dasz er ehemals dieselben Gedanken gehegt und in dieser Absicht die Sprache, welche man die heilige nennt, gelernt und nun angefangen habe, das erste Capitel der Genesis, welches von der Schöpfung der Welt handelt, zu lesen; allein so viel er auch dabei nachgedacht habe, habe er doch nicht Klares und Deutliches dabei verstehen können. Weil er nun nicht verstanden, was Moses sagen wollen, und gesehen, dasz, statt ihm ein Licht anzuzünden, Alles, was er sagte, nur dazu diene, ihm noch mehr zu verirren, so habe er es dabei bewenden lassen. Diese Antwort, heiszt es, überraschte Fräulein von Schurmann ungemein, verletzte sie so tief und erfüllte sie mit solchem Widerwillen gegen diesen Philosophen, dasz sie sich hütete, jemals wieder mit ihm in Verbindung zu treten. In der Denkschrift, wo sich dessen Erwähnung thut, hat sie an den Rand unter der Ueberschrift: Wohlthaten des Herrn, folgende Worte gesetzt: „Gott hat mein Herz von dem profanen Menschen abgewandt und sich dessen wie eines Stachels bedient, um mich zu Frömmigkeit zu reizen und mich ihr völliger zu ergeben.“

Bladz. 82. Men vindt dezen brief in J. Bever. *Epistolica quaestio de vitae termino fatali an mobili cum doctorum responsis. Pars tertia et ultima, nunc primum edita. Seorsim accedit*

nobil. et doctiss. virginis A. M. à S. de eodem argumento epistola, totius disputationis terminus, cet. L. B. ex offic. Joannis Maire 1639. *ibid.* id. 1650 in 4°. Ook in de verschillende uitgaven der *Opuscula* van A. M. v. Schurman en in het nederd. vertaald in het in den tekst genoemde Aenhangsel Amst. 1671 in 4°. Afzonderlijk met den titel: A. M. van Schurman, Paelsteen van den tijt onzes Levens. Dordr. 1639. 4°. Amst. 1639 8°, in het lat. Leiden 1639 4°. 1651 4°. Rotterdam. ap. Arn. Leers 1644 12°. in het Hgd. Door S. W. Z. B. Des Marcksteins vom Ziel und Zeit unseres Lebens. z. p. 1678 8°. In 1730 verschenen te Parijs (Rebuffé) in 12°, *Lettres traduites du Hollandois par Madame de Zoutelande*. Deze brieven zijn de beide aan Beverwijk geschrevene over den paalsteen en over den door Jezus genezen blinde. Verg. bl. 76, Z. C. Hendreichius in *Pandect.* Brandb. p. 557. en Quérard, *La France littéraire* t. VIII p. 551.

Bladz. 84. Joh. Conr. Dannhaueri theol. argent. in *Theol. conscient.* t. II p. 170. en in *Dissert. de fato flagelli turcici* p. 13. *Hodomoria Calviniana* p. 876. Mollerus. l. c.

Bladz. 86. De ode van Philippus Zesius vindt men in *Vorschmacke des gekreutzigten Liebes-flamme* p. 1—6 en in *Th. II* lit. E. 7, 8, van den Hochdeuts. *Helicon*; het epigram van R. Keuchenius, in zijn *Musae juveniles*, Amst. p. 128 en van Joh. de Laet, in A. M. à S. *Opusc.* p. 341 en in Fred. Lucae *Europ. Helicon* p. VII p. 888. „Quae, quia nil nisi divinum sapit et excellens, hominibus nubere non vult et Deos amasios expectat. Debebat autem nulli illa aut docto nubere, ut mixtis magnae indolis ingeniique principiis, Apollines nobis aut Pallades gignat.” schreef Barlaeus, aan C. Huygens. *Epist.* p. 258. Het gedicht van Anna Maria is in den vorm van een echo. Deze echoos kwamen toen in zwang. „Je n'ai point lu d'Echos chez les Anciens, comme on a effecté d'en faire dans ces derniers temps. C'est une badinnerie que les Echos,” *Managiana* p. 292. Anna Maria heeft nog andere echoos vervaardigd, o. a. één *Ad serenissimam Angliae reginam e puerperio nuper egressam* A° 1635,

tempore hyberno. Echo. Alludens ad insignia Regni Britannii tribus rosis figurata," en "Provocatio ad *ΗΧΟΥΣ* Dousiacas. Num a nobilissimo viro D. Dousa provocata, in lucem prodire debeat, nec ne? Opusc. p. 262, 265.

Bladz. 90. Opusc. p. 262, 263. Beverwijck. uitn. d. v. G. H. II. bl. 890. Lehms S. 214. Barlaeus schreef een gedicht "in masculos versus Annae Mariae à Schurman, quibus trajectinae urbi novum academiae decus gratulatur" Z. Poëm. P. II. p. 173, 174. Zij gaf het gedicht op raad van Voet uit. Zie Mollerus p. 807. "Non minimum athenaeo nostro decus accedit admirandis versibus nobilissimae doctissimaeque civis nostrae" schreef Petrus Cunaeus aan Joh. Niepoort. V. P. Cunaei Epistol. curâ P. Burmanni, p. 846. Het nederduitsch gedicht vindt men vóór de Redevoer. van Voet, met de "Hondertjarige jubel-gedachtenisse der Akademie van Utrecht" op nieuw uitgegeven door Isaac le Long. Utrecht 1736 en met twee andere in den "Algemeenen feestwijzer" bij L. E. Bosch te Utrecht 1836. Zie ook ald. bl. 75.

Bladz. 93. Een gedicht van L. Nyendalius (Nob. doctissimaeque virgini A. M. à S. cum ei meditationem meam de Christo in cruce pendente, belgicis rythmis conscriptam, offerrem) komt voor onder zijne Poëmata p. 163, 164, dat van Neuhausius, in zijn Thalia Alcmariana Amst. 1661. Janus de Bisschop, een gewezen jesuit, rector der lat. school te Veere, schreef in zijn Choro Musarum. Leidae 1700, p. 110.

"Aurea Virgo jacet, virgo admiranda, virago est.

"Lingua virum loquitur, loquitur lingua unica linguas.

"Quarta Charis, decima est Musarum, mascula Pallas."

Antonius Aemilius vervaardigde een grieksch vers, dat hij zelf in het latijn overzette, "Ad nobilissimam omnique literarum genere incomparabilem virginem Annam Mariam à Schurman, Musam decimam: quod gloriosum nomen, longè minore jure, Antipater Sidonius olim tribuit Lesbiae poëtriae," in Orationes et Poëmata. Traject. ad Rhen. 1651 p. 387. — Hij noemt haar elders

„virgo celeberrima.” Hij schreef ook een ander grieksch gedicht ter harer eere „Urbis nostrae decus” noemt haar Voet in Polit. Eccles. part I. lib. IV. tract. IV. c. 1. en Anthonius Thysius: „nobilissima virgo quae omnes fere scientias et linguas muliebri pectore clausit,” in Orat. funeb. Dan. Heinsii. Guel. Saldenus, „Urbis scholaeque Ultrajectinae splendidissimum pridem decus.” V. De libr. ac illorum usu ac ubusu lib. I. c. I. p. 15, 16 conf. lib. II. c. 3. p. 353, 354.

Graevius, in Orat. in Acad. natalem: „ejus ingenium et tot linguarum peritiam tantis laudibus decantarunt Itali, Galli, Belgae, Germani ut aetas nulla de iis poterit conticescere.” Mollinaeus getuigt achter zijne Stricturae in Reinerum Vogelsangium: „nihil muliebrè praeter corpus habet (quod maligno naturae errore sortita est) et virilibus curis et studiis foeminarum vitia exuit.” De hulde door Simon de Vries aan Anna Maria toegebracht, vindt men in zijne Hist. rariteitkamer d. III. bl. 274 en in zijn Philos. en Polit. rustuyren bl. 204, en Gerard de Vries schreef in zijn Oratio de obit. Joh. Leusden p. 7. „Tanta nobis domi (Utrecht) ingeniorum ubertas, ut ejus copia sequiorem quoque sexum in doctrinae studiis paria cum viris praestare posse exemplo probavit egregie virgo nobilissima, quam nominasse sat est, Anna Maria Schurmannia.” De lofredenen van Hoornbeek, Cloppenburg en Nethenus vindt men in de opdracht hunner werken aan Anna Maria. Heumann noemt haar: „doctissima virginum” en in zijn werkje de Anonym. et Pseudon. p. II c. II d. LXII. Hoe Luffridus Osterwick, die haar te Utrecht bezocht, over haar dacht, meldt A. M. zelf in hare brieven, aan hem in Opusc. p. 224 seqq. Het oordeel van Gerh. Croese leest men in zijne Historia Quaker. p. 668, 669. en dat van M. Z. Boxhorn in zijne Biblioth. erudit. et scriptis illustr. foemin. inedita.

Bladz. 94. Over den afgodischen lof aan Anna Maria gegeven zie: Aschpanus, de superstitione erudita et literaria c. I en Saldenus de libr. leg. c. 3 p. 10. Scheltema oordeelde, dat zij al haren roem aan Beverwijck en Cats te danken had.

„Anna Maria van Schurman (schreef hij aan den hoogl. de Wal) heeft UEd. naar mijn inzien wat te veel geprezen. Ik heb plan gehad hare biographie te bewerken als een pendant van de dochters van Roemer Visscher, dan niet alleen dat het oordeel van Hooft, die haar van schoolvosserij beschuldigt, waar is, was zij blijkens vele stukken van dien tijd, eene echte oude vrijster in hare leelijkheid en werd toen zij oud werd fijn en eene dweepster met Labadie in folio. Er bestaat nog een brief van Goddaeus, de schrijver van den lof des uils, die van haar een breedvoerig latijnsch berigt geeft. De hekel-schriften zijn zeker geen bronnen voor de geschiedenis, maar als de vierde part waar is, dan was er geen huishouden mede. Hare brieven zelf zijn ook stijf en kunstig geschreven, met één woord zij was eene echte Scavante in de volle betekenis des woords. Onlangs zijn te Weenen vele m. s. s. van haar en eenige onbekende boekjes verkocht. Er is door een rijk liefhebber nog al voor een goede som commissie opgegeven, dan er niets naders van gehoord hebbende, zal het hooger zijn geloopen. Een kort berigt over haar graf en over de Labadisten te Wiewert heb ik eens in de Letteroefen. 1804 September of October geplaatst. Dat zij onder den muur der kerk heeft willen liggen is ook een van hare kuren. Het geluk dat Cats en Beverwijk haar zoo vroeg geprezen hebben heeft haren roem gevestigd.” — P. D. Huët in *Iter Suecicum* (Recent. poët. carm. L. B. 1743 p. 74 en achter de *Huetiana* (Amst. 1733) p. 441, en in zijne *Carmina*, in 1664, 1668, 1672, 1700 in Holland en in 1709 te Parijs uitgegeven.

„Inde Ultrajectum petimus; Schurmannia nobis

„Anna salutatur, muliebris gloria sexus.

„Artis opus miror varium, quod mente sagaci,

„Aut manibus doctis virgo ingeniosa paravit.”

Aeg. Menagius, Epigramm. p. 97.

„Batavi audit gloria prima soli.”

Peyrarède, Balsac, Sorbiere hebben gedichten op hare beeldtenis vervaardigd. *«Carmina in ejus laudem lusit Colletetus in Praefatione in Versionem Dissert. de ingenii muliebri, ad doctrinam et meliores doctrinas aptitudine, et in vitis poëtarum, nempe in vita Mariae de Romieu.»* Z. A. M. à S. Opusc. p. 364. Ald. wordt ook van de gedichten van François Colletet en van Charles Duchesne op Anna Maria gesproken. Het epigram van Iacques Martin, luidt dus:

*«Gracchorum matrem sileat Romana vetustas,
 «Et taceat Sappho Graecia victa suam.
 «Cedite Romanae, Graecae quoque cedite Musae,
 «Nescio quid Batavo majus in orbe micat.»*

Het bundeltje epigrammata van Hayons wordt als hoogst zeldzaam medegedeeld in Bijlage D. Hilarion de Coste schreef tot haar lof in zijn *Elogia mulier. virtute et eruditione illustr.* De woorden van Gabriel Naudé zijn aangehaald in A. M. à S. Opusc. p. 351, die van Messenne vindt men in een zijner brieven aan Beverwijck, die van Lud. Jacob. à S. Carolo, in zijn *Bibl. illustr. foem. quae scriptis claruerunt.* Paris. 1646 in 8°. A. M. à S. Opusc. p. 347; die van Is. Bullart. in l'Acad. des sciences et des arts t. II. p. 228 sqq., die van Petr. Gassendi, in zijn *Tract. de vitâ et moribus Epicuri. lib. VII, p 127.* Sorel schrijft in zijne *Bibliothèque françoise c. IX p. 186. 187.* *«Une made-moiselle qui possède tant de belles sciences et écrit plusieurs choses en diverses langues.»* Rob. Maresius, *Epist. 52. lib. II philolog. de eruditione muliebri ad Mariam Pratensem exarat., p. 509.* *«Hoc etiam tempestate sunt aliquot inter quas praecipue eminet in Batavia A. M. à Schurman, virgo, varias sententias et linguas animo complexa, et quae more Hippiae sophistae, praeter disciplinas etiam artificia plurima, mulieribus convenientia, novit.»* Paulus Colomesius schrijft in het slot van zijne *Gallia Orientalis (Opp. p. 272.)* *«Non Germaniae tantum sed orbis etiam miraculum.»* Lazarus Meyssonnerius prijst haar in een brief aan Beverwijck. Z. *Epist. vi-*

rorum et responsa cum medica tum philosophica p. 104. Bayle, in Nouvelles de la republique des lettres de l'an 1684 p. 391, Balsac in Lettres choisies. P. II. lib. IV p. 211—213. Ook vermeldt Spanheim: Paulus Jacob Lugdunensis in Elogio Gallico Annae Mariae Schurmanniae. (de vertaling van het elogium van Ludovicus Jacobus à S. Carolo). A. M. à S. Opusc. p. 364. Zie ook de Vigneul-Marville, Melanges. vol. II. p. 30. Baillet, in Vie de Descartes p. II. liv. IV. p. 211—213. Octavius Ferrarius schrijft in Prolus. XX s. Panegyrico Christ. Suec. regin. scripto. (Opp Vol 1 p. 274). „Nunc in Belgio sexum et seculum virgo privata nobilitat, capaci ingenio scientiarum orbem complexa, usque in certamen summorum virorum eorundemque praecinio nobilitata.” — Verg. Burmanni Syll. Epist. t. III. p. 601; — Nic. Antonius, in Praef. Gynaecei Hispan. Bibl. Hisp. subj. P. II. p. 138, „miraculum hujus seculi futura esset, nisi praestantissimas dotes haeretici coeli contracta infectione dehonestaret;” Zachutus Lusitanus in Historia Medicorum. Baillet, Jugemens des Savans § 1588 n°. 6.

Bladz. 95. Joh. Henricus Heideggerus, in Vita J. H. Hottingeri lit. E. 6. a. J. H. Hottinger noemt haar, in Biblioth. Quadripart. c. 6. p. 435. „Pallas Ultrajectina” in Epist. dedic. part. V. Hist. eccl. „Novum orbis prodigium.” „Sidus Ultrajectinum, omnisque bonae literaturae cornu;” Aug. Pfeiffer (Antichiliasm. c. 2 p. 77) „eine gelehrte, iedoch ziemlich verkehrte Jungfer;” Lochner (Diss. inaug. de Separatismo § 14): „Virgo in ore et orbe eruditorum multo celebratissima;” Drechsler (in *Εὐκλῶτα* Schurmanniae *ἐνκεῖντῳ* p. 9): „Virgo eruditissima et prodigium nostri seculi.” in Epist. dedicat. p. 9, 10): „Batavum virginale decus et rarum atque admirabile in hoc sexu doctrinae et eruditionis exemplum;” Pritius (Dissert. de republ. litt. p. 10): „Virgo doctissima;” Junckerus (Cent. foem. erudit. p. 119): „Seculi nostri miraculum.” (Comment. de Vita Jobi Ludolfi p. 43): „Virgo nobilissima ac eruditione sua vitaeque sanctitate memorabilis.” Zie verder: Arnold, in Hist. Eccles. t. II. l. t. VIII p. 723 sqq. Paschius, in Gy-

naeceo docto p. 54, 55. Jac. Thomasius, in *Programma de Schurmanniae ac aliorum in bonas literas odio*, Lipsiae 1678 p. 4, 5. sqq; Joh. Jac. Hofmann, in *Lexicon Univers. t. I.* p. 124. Joh. Lassenus, in *Lohn und Kron der Bürger und Kaufleute* S. 52, 53, 54. Joh. Franc. Buddeus in *Lexic. histor. Germanic. t. IV* p. 397. Morhoff, in *Polyhist. p. 1 l. 1 c. 24* en in *Unterricht von der teutsche Sprache und Poesie C. V* S. 271. Conringius, in *Epist. posth. p. 54*. Laurenberg, in *Acerra philolog. cent. IV n°. 17*. Mayer, in *Dissert. de Mataeologia Labadiana* p. 8, Feller, in *Horatius ad Philosophiam exactus obs. IV ad libr. III od. 7*. Paulinus in *Hoch und wolgel. Frauenzimmer* p. 122. Luca, in *Europ. Helicon* p. VII p. 886, 889. Ebert, in *Cabinette d. gelehrt. Frauenzim.* S. 120. George Schiebel, in *Histor. Lusthause. p. I. S. 120*. Michael Widmann in *Abgebüssten Wollust* S. 34, Lehms in *Teutschlands galante Poetinnen* S. 194, 218, 219.

Lehms vervaardigde ook het volgende sonnet op haar:

„Ihr Musen kommt, und mahlt die kluge Schurmannin,
 „Die sich die halbe Welt im Hertzen abgerissen;
 „Denn ob ich mich gleich auch schon längst darauff besliessen,
 „So seh ich doch, dass ich zu swack en krafftlos bin.
 „Ihr Bildnisz lieget mir zwar täglich in dem Sinn,
 „Und Ihrer Schrifften Schats lässt mich diss Glück geniessen,
 „Viel Züge, wie von Ihr, als Ihrem Geist zu wissen,
 „Und doch fällt aller Muth bey meinem Pinsel hin.
 „Ick mahle Schattenwerck, zu solchen Weisheits-Bildern
 „Gehöret Kunst und Wiss sie völlig abzuschildern.“

Wanneer wij al deze en zoo veel andere lofspraken lezen, zeggen wij met Gervinus: „Die allgemeine Stimme der Zeit, begrüßte die verkörpert scheinenden Musen mit fast ungetheiltem Jubel. Mit dem Auslande auch hier zu wetteifern war ein allgemein erregtes Streben. Die Engländerin Weston, die Polin Anna Memorata, die Italienerin Fulvia Morata, vor Allen die Niederländerin Schurmann, eine geborene Deutsche,

waren ihrer Poesie und Gelehrsamkeit wegen wie Wunder der Welt von den grössten Männern der Zeit bestaunt." Zie Guhrauer t. a. p. S. 38. Joh. Hallebordius schre.f, in Biblioth. curios. p. 13, „Virgo divina ad varias artes ac scientias capessendas, apto ingenio praedita, qua plurimas calluit linguas, novum seculi miraculum;" Frederik Besselius, in Notis ad Eginhardi vitam Caroli M. p. 17. „Inter virgines, quas seculum nostrum, summa literarum laude floruisse miratur, velut inter ignes Luna minores, merito suo excellet;" Henr. Müller, in Dissert. de baptismo pro mortuis p. 20, „foemina illustris;" Kortholt, in Hist. eccl. p. 904, „illustris illa et ob omnigenam eruditionem variasque dotes celeberrima virgo batava;" Joh. Willh. Petraeus, in Beste Grunde des künft. Reiches Christi, S. 89. „Eine gelehrte und gottselige Jungfrau." Feustkingius, in Gynaeeo haeretico-fanatico p. 593. „Eine Dame von vornehmen Geslechte, hohen Ahnen, stattlichen Mitteln, vortrefflichem Reichthum und mannigfaltigen Wissenschaften, welche nicht allein alte und vor langen Zeiten übliche sondern auch allererst be-
kandt gewordene und neue Sprachen verstanden und fertig geredet."

Bladz. 96. Bartholinus vervaardigde deze regelen op haar:

„Mascula mens aliis torpet, premiturque virilis

„Foemineo tandem pondere victa manus.

„Hic superat natura fidem: Schurmannia sexum

„Egregio vincit corpore, mente viros."

(Cent. 11. Epp. Med., Ep. 12 p. 433). „In eruditione (luiden de woorden van Otto Sperlingius in Tract. m. s. de foem. doct. n°. 152) „omnigena solide et ad miraculum usque versata fuit. — Ne nunc dicam de severioribus studiis, seu theologicis, seu juridicis et mathematicis, in quibus omnibus specimina capacissimi et spatiosissimi ingenii sui quam plurimis doctis dedit. Nullam etiam fere artium bonarum reliquarum intactam reliquit et pingendi solertia inter artifices summos collocatur." Joh. Esbergius schrijft, in Diss. de mulierib. philosophan-

tibus (1699 t. p. 10). „A. M. à S. eo demum processit doctrinae, ut seculi sui miraculum habeatur et plus laudis, quam sors humana mereri et ferre unquam possit, ei tribuatur,” en Rotger zum Bergen, (bij Joh. Paschius p. 15) „unicum omnium mirandorum in homine docto exemplar ac sui sexus prorsus monstrum, absquae omni tamen vitio.” Mollerus, in Isagog. ad Histor. Ducat. Sleswick. Holsat. p. II. c. V. „Vera Belgii Pallas.”

Bladz. 97. Tot degenen, die haar te Utrecht bezochten, behoorden Spanheim, Luffridus ab Osterwick, Petersen, Johannes Pomeraschius uit Grypswalde en andd. Het bezoek van Christina is uitvoerig bij Mollerus l. c. p. 807 en dat van M. L. de Gonzague bij Collot d'Escury t. a. p. d. III bl. 366 en vooral bij Jean le Laboureur, in zijne Histoire du Voyage de la reine de Pologne. Paris 1648. beschreven. Verg. Opuscula p. 330 sqq. Mollerus p. 807. Aitzema, Saken van Staet en oorlog B. XXV p. 189 (uitgeg. in 4°.), Paschius in Gynaec. doct. p. 55. en M. Franc. Paulinus, Hochgelehrt. Frauenzimmer S. 129.

Bladz. 102. Over haar huwelijk met Labadie, zie Huet, Comment. de rebus ad se pertinentibus lib. III. c. 50. Baillet, jugemens des Savans § 1588 n°. 6.

Bladz. 104. Men vindt den dichterlijken brief van Cats aan A. M. v. S., ten geleide van het geschenk der folio uitgave zijner werken, gedagteekent 12 Dec. 1655, en gevolgd door hare dankzegging in een zesregelig latijnsch versje, in de 4°. uitgaaf van het werk „Ouderdom en Buitenleven op Sorgvliet,” in 1656 bij J. J. Schippers uitgegeven en onder de Eeredichten achter de Mengelingen der folio uitgaaf van Schippers. 1655. Men vindt ze ook in de Verzameling van Cats gedichten, die in zijne werken niet gevonden worden, benevens lofrouw-dichten en grafschriften. Leyden 1767. Uit deze verzameling heeft Feith ze met andere in zijne uitgaaf van Cats overgenomen d. X bl. 20 en 225. — Van de latijnsche en grieksche brieven tusschen Anna Maria en Beverwijck wordt gesproken in Opusc. p. 362, 363. Volgens Lydius, Vrol. le-

ven des doods bl. 217 gaf J. v. Beverwijk brieven van A. M. v. Schurman in het licht. Hij prijst haar o. a. in een brief aan Joh. Elichman. Z. Ep. quæst. de vitæ termino. L. B. 1639. p. 140.

Bladz. 105. De brieven aan Colvius komen in de Opusc. van A. M. à S. voor; die op bl. 106—108 berusten op de leydsche bibliotheek en er is er nog een, boven vermeld, te Leeuwarden. Z. Bijlage E. Zijne verzen op Anna Maria vindt men hier achter en komen voor, gelijk ook het gedicht van Lydius, in de Uitnem. des vrouwel. geslachts.

Bladz. 110. In Crucii Merc. Bat. Amst. 1661 komen hebreuwsche, grieksche, latijnsche en fransche brieven van hem aan Anna Maria voor. Z. p. 491, 510, 517, 520, 663. Zijne Virgo Batava s. encomia clarissimæ doctissimæque Annae Mariae Schurman vindt men p. 505—510, en nog een ander p. 510, 511. Hij noemt haar „Muserum decima,” „virginum ocellus,” „patriæ decus varium,” „virgo nobilissima, quæ linguas exoticas ad miraculum pene et supra viros calet”

Bladz. 111. op Catal. Bibl. te Water, II. p. 26 n°. 64, komen voor een aantal latijnsche en fransche brieven, eigenhandig door A. M. à Schurman, tusschen den jare 1631 en 1652, vooral aan professor A. Rivetus geschreven. Het grootste gedeelte dezer brieven is niet te vinden onder de reeds gedrukte in hare Opuscula, in 't jaar 1650 uitgegeven. Vooraan liggen verschillende portretten van haar en twee door haar gecopieerde elegiën van Vincent Fabricius (conf. Fabricii Poëm. Amst. 1638 p. 25 en 44); achteraan een brief van Fr. Rivetus aan zijn vader en vier latijnsche dichtstukken, benevens één fransch van gemelde vrouw, mede eigenhandig geschreven. Deze brieven zijn voor f 80 verkocht aan de firma Bohn te Londen en naar Engeland verzonden, waar zij aan den bekenden verzamelaar van autographen, Mr. Dawson Turner, behooren, en binnen kort onder den hamer zijn geweest of zullen komen. Onder n°. 58 t. a. p. bl. 24 komt ook een brief van A. M. v. Schurman

voor. Op Cat. J. Koning d. I. bl. 90 n°. 1304. een ander met een eigenh. gegraveerd portret voor *f* 10 verkocht aan J. Schouten. Zie ook Cat. J. Schouten, bl. 57.

Bladz. 112. Z. Laetste ueren van mijnheer Rivet 2de dr. 1651 p. 92, 93.

Bladz. 113. Behalve de brieven in de Opuscula van A. M. à Schurman, bezit de heer van Dam van Noordeloos nog een brief van haar aan Huygens. In de Momenta desultoria Const. Hugonii L. B. 1644 vindt men p. 92 een gedicht getiteld „*Annae Mariae à Schurmans unioni ut minus lateat*,” met „*Schurmannae responsio*,” ook in hare Opusc. p. 259 te vinden. Voorts gedichten van Huygens p. 93. „*Ad ipsam*.” „*Ad Barlaeum cum superiore Epigrammate*.” „*Barlaei responsio* „*Ad Barlaeum*” en vier gedichten „*in effigiem Schurmannae*,” ook in hare Opusc. p. 326 te vinden. Nog wordt bij Saldenus, de libris ac illorum usu et abusu p. 15, 16 een gedicht van Huygens aan haar gevonden, beginnende: „*Anna, Dei dono, patriae decus cet.*” niet in de Momenta te vinden. Anna Maria vervaardigde verschillende epigramma's op hem, die men vindt in hare Opusc. p. 259 en 261, waaronder niet het volgende dat in m. s. s. op de leydsehe bibliotheek berust.

Ad illustrem virum, D. Constantinum Hugenum.

Publica nos pietas olim ad spectacula duxit
 Delphica, quæis mos est solvere justa Deûm.
 Sed sua difficilis subduxit lumina Apollo;
 Ne patrii solis cerneret ipse rogum.
 Splendida sic tristi pompa obvelata sub umbra
 Visa est; atque umbrae corpora visa mihi.
 Excipit Hugenus suppletque illustria Phoebi
 Munia; ne tantum nocte lateret opus.
 Hic rediviva suo jam funera redidit orbi,
 Atque umbras clara luce redire facit.
 Nec mirum est, umbrae si post sua corpora durent:
 Scilicet extincti funeris umbra manet,
 In solidum accipio tam magni Nominis umbram:
 Lumine quæ splendet lux erit umbra tuo.
 A. M. à Schurman.

Aan den Heer van Zuilichem.

Cur me mortalem poseunt tua carmina testem,
 Quae testes Clarias promeruêre Deas?
 Sed tua jure meas poseunt sibi munera grates,
 Quas tibi cum nequeam reddere, nomen habe.

d. i.

Wat zal ik sterveling uw liederen verheffen,
 Die door hun schoon zelfs 't oor der zanggodinnen treffen?
 Toch hebt gij regt op dank: maar zoo uw kunst dien vroeg
 Ik schoot ook hier te kort: zij u mijn naam genoeg.

Morhoff gewaagt nog van „Carmina ad eam de novo anno gratulatoria,” die in dezelfde Monumentis Hugeanis, p. 369, 376, 379, voorkomen; doch ik heb die uitgaaf niet bij de hand. Zie Polyhistor. lib. III. p. 727.

Onder de sneldichten van Huygens komen er vijf voor: „Op de print van Joffrou Anna Mariae Schurmans, sonder handen uytgebeeld, ende door haer selver gesneden,” (Korenbloemen 1658; bl. 625—628) een ander „Aen joffrou Anna Maria Schurmans uyt mijn latijnsch, Mom. desult. p. 378. *Fugi nuper; an hic fuerit pudor* etc.” en „Aen deselve uit mijn latijnsch, Mom. desult. p. 386. *Hic es et non es.* etc.” (Korenbloemen 1085, 1086).

De beide volgende gedichten van hare hand zijn nog in m. s. s. op de leydsche bibliotheek.

Illustro viro domino Constantino Hugenio
 A. M. à S.

Ordinis et pulchi spiras sub imagine veri,
 Hanc tamen, Hugeni, quis putet esse tuam,
 Dum nos astra locas inter preclara, culina
 Me vero potius vindicat una sibi.

Attamen errori jam mente assentior illi;
 Meque pudet contra dicere vera tibi.
 Ista mihi indixit tam longa silentia cura,
 Vel quia nulla libro gratia digna tuo est.

Illustri viro Domino Constantino Hugenio s. p. d.
 A. M à S.

Constanter pergis varium decus addere mundo,
 Et patriae indigenas demeruisse tibi.
 Quo magis insistis nova carmina fundere; pergit
 Hoc magis et Nectar Belga sitire tuum.
 Quid tua torpentem meditatur Musa quietem?
 Naturam sequitur mobilis illa Poli.
 Filia si terrae possit tibi nostra videri:
 Attamen aethereis partibus illa favet:
 Ne dignum expectes tanto pro munere munus,
 Nam debere tibi plus mea Musa cupit.

Bladz. 114. Graswinckel en Saldenus hebben ook lat. gedichten op Anna Maria vervaardigd. Gruterus drie, die èn in de Opusc. p. 344 èn voor de lat. uitg. van haar Dissertatio gedrukt zijn. Het vers van Kinschot vindt men onder zijne Poëmata. Hagae Comit. 1675 p. 182 (Virgini incomparabili Annae Mariae à Schurman). Voorts zijn er nog oden ter eere van Anna Maria van M. Kemp. Amst. 1670.

Bladz. 115. Een gedicht van Heinsius, Bijlage C. Zie verder Opusc. p. 327. Hoe hoog zij Salmasius achtte blijkt o. a. uit haar gedicht op hem, Opusc. p. 269, en nog meer uit haar brief, waarin zij hem haar oordeel over zijn geschrift de annis climacteriis mededeelt. „Certes,” schreef zij (Opusc. p. 370), „à mon opinion la recherche de ce sujet n'estoit point indigne de votre incomparable sçavoir, qui ne reçoit pas d'autres bornes, *que celles de tous les siecles ensemble*; et il y falloit un oeil clairvoyant et penetrant dans les plus reculez cabinets de l'antiquité, comme le vostre, pour decouvrir etc. — Joh. de Laet noemt haar in zijne Hist. Univers. p. 647, „virgo nobilissima et ad stuporem usque erudita.”

Bladz. 116. Bij jonkheer Beeldsnijder van Voshol berust behalve een album van Anna Maria à Schurman. Ultraj. 1638; een ander van Abraham de Zadeler en een van J. F. Groenovius, waarin blaadjes van Anna Maria voorkomen. Ook heeft hij een schoonschrift van hare hand op den beroemden schermmeester Gerard Thibaut, op wien ook gedichten van Huygens en Barlaeus bestaan. Op het hare leest men:

Domino Geraldo Thibaut!

Qui primus heroicam artem rotandi ense, omnibus retro saeculis et gentibus penitus ignotam, aut quod fere idem est, temere tractatam, mirabili plane methodo, ad matheseos praecepta ingeniosissime adaptavit. Quo nomine, ipsis heroibus summe commendandus, an et ascribendus?

1623 Aug. 25 Rhenae.

Anna Maria à Schurman.

Het gedicht van Bodecher Banningh vindt men p. 176 zijner Poëmata. L. B. 1636.

Bladz. 117. Vogt, Catal. lib. rar. p. 617, rangschikt de uitgaaf van 1648 onder de zeldzame boeken. Op Catal. J. Koning d. II. bl. 304 n°. 1329, komt de derde uitgaaf (Traj. ad Rhen. 1653) voor, waarin het levensberigt der schrijfster op de schutbladen voor en achter en het handschrift van prof. Gijsb. Voet tegenover de laatste bladzijden geschreven. Zie ook Fred. Goth. Freytag, Anal. litter. de libris rarioribus. Lips. 1750 p. 833, 834. Het gedicht op Spanheim vindt men in de Opusc. p. 270—273 en bij Lehms S. 210—213, dat op zijn dood, in m. s. s. op de bibliotheek te Leyden, luidt dus:

In obitum eminentissimi Theologi D. Frederic.
Spanhemii.

Ne tibi, Lugdunum, Spanhemi funera tantum
Flenda putes; omnes percudit ille dolor.

Is sibi demeruit totum virtutibus orbem,
 Hunc orbis merito lugeat ergo suum.
 Et Trajectinum ingemuit tua fata Lyceum,
 Et Musae madidis condoluere genis.
 Et mea dilacerant tristes praecordia curae,
 Sollicitant numeros publica damna meos.
 Sed nos forte decent magis alta silentia; luctus
 Nos facient tanti carmina nostra fidem.
 Ille quidem laetus patrium conscendit Olympum,
 Lumen ubi, magni sideris instar, habet:
 Nos vero eximii torquent spendia mystae,
 Cui vix invenient saecula nostra parem.
 Conquerimur frustra divinae oracula linguae
 Protinus abruptis conticuisse modis.
 Et morum charites, et magnae mentis imago
 Occursant animo, non reditura, meo.
 Singula quid memorem? Renuit mea Musa, canendis
 Nec satis innumeris dotibus una foret.
 Tot clara ingenii potius monumenta loquantur,
 Sat laudes Domino docta referre suo.
 Ipsa coronabit victurum gratia nomen,
 Cuius praesidio Gratia tuta fuit.

A. M. à Schurman.

Bladz. 118. Vossius schreef: „neque hoc tempore deest foederatae belgicae illustre et admirandum Annae Schurmannae ingenium, nobilis virginis, sed varia linguarum, artium, doctrinarumque notitia longe nobilioris.” De Philol. c. 2. p. 14. Barlaeus noemt haar (Epist. part. I. Epist. 128 ad Arnold. Buchelium) „virgo doctissima rarique exempli” en (p. 307, 308 ad Godsch. Schurman) „par (frater et soror) doctissimum, Apollini et Dianae gemellis Latonae comparandum.” Aan Const. Huygens schreef hij (Part. II. Epist. 258 p. 549): „Cum illam laudas, res tibi est cum virgine diva etc.” Zijne gedichten op haar hebben tot opschrift (Poëm. edit. V. Amst. 255 P. I. p. 446). „Ad doctissimam virginem Annam Mariam à Schurmans Trajecti in Batavis habitantem.” P. II. p. 173. „In masculos etc.” Ook bij Pars, Naamrol. bl. 393. p. 485 „Ad Zulichemi

dominum cum Annam Mariam virginem ultrajectinam e tenebris in solem protrahi cuperet." p. 466 "Ad G. Staackmans cum virginis ultrajectinae et incendii hagiensis meminisset." Verg. A. M. à Schurman, Opusc. p. 321. seqq. Haar gedichtje aan Barlaeus ibid. p. 258.

Bladz. 119. Het oordeel van Antonius Clement over Salmasius vindt men in zijn Vita Salmasii vóór diens Epistolarum lib. primus. Lugd. Bat. 1646. P. VIII noemt hij haar: "eruditissima virgo et Bataviae nostrae, quin orbis christiani illustrissimum sydus." Godefridus Udemans prijst haar in zijn Absaloms-hayr, dat hij onder den naam van Irenaeus Poimenander, Dord. 1643, uitgaf. Verg. G. Voetii Disp. Theol. T. IV p. 463. Placcii Theatr. Pseudonym p. 514 n°. 2183.

Bladz. 119. De Brune, Wetsteen der Vernuftten bl. 76—80. Hij schreef twee madrigalen op haar: "Juffer Schuurmans haar zelve uit een spiegel afteekenende" en "Afbeeldingh bij joffer Anna Maria Schuurmans, uit een spiegel van haar zelve gedaan." — Het gedicht van Anna Maria vindt men vóór zijne Historia Gelriae. Harderovici 1639 in folio; dat van hem luidt dus:

ANNAE MARIAE A SCHUERMANS,

Virgini omnibus elegantis, quae manu ac mente
perfici possunt, excultissimae

Sacr.

Quod sequi ore viris memoretur foemina sexu,
Incusare tuo jure Maria potes.
Pingis acu, cedro, pingisque coloribus ora,
Et proprias cerâ ducis et aere genas.
Et super haec, doctis mox ludens versibus, ipsas
Romano tabulas exprimis ore tuas.
Quin et culta suam fateatur Graecia alumnam,
Et Solymae dicant te simul esse suam.
Cetera quid memorem, te Gallica et Itala, teque
Haec ut nata domi, non aliena loqui?

Et quae plura potes, ceu cum coelestia coeptans,
 Quae superent hominem, voce lyraque sonas.
 Haec quis cuncta virum praestet vel praestitit unus?
 Si nullus; sexu cur meliore viri?

Joh. Isacius Pontanus.

Bladz. 119. Over de betrekking tusschen Smetius en Anna Maria van Schurman, leze men het levensberigt van den eerste, door prof. N. C. Kist, in het Archief voor kerkel. geschiedenis, inzonderheid van Nederland, d. IV, bl. 157, 158, 170, 210. — De brieven aan Smetius en Goris benevens de verzen van den eerste vindt men in de Opuscula van Anna Maria.

Bladz. 120. In de Opuscula van Anna Maria vindt men een uitvoerig lat. gedicht van Staackmans. „De sui seculi Minerva, Anna Maria à Schurman, Ultrajectum incolente,” en twee epigrammata (p. 328 seqq.); twee andere (een lat. en fr.) vóór het 2de B. der Uitnem. des Vrouwel. geslachts en een ital. in den opdragsbrief van dit boek van Beverwijck aan Anna Maria. De brieven tusschen Staackmans en juffr. Schurman vindt men in de Opuscula der laatste. Z. over Staackmans Beverwijck's Heelkonst bl. 246, Neuhusii Poëm. p. 136, 197. Huygens, Mom. desult. p. 35, 95, 155. — Een brief van Cloppenburg vindt men gelijk ook haar vers op Scotanus en Buchelius in de gemelde Opusc.; de onuitgegeven brieven van Revius volgen Bijlage E. Die van Poiret vermeldt Ypey, in Geschied. der System. Godgel. d. III, bl. 51.

Bladz. 122. Over Elizabeth, prinses van Boheme, leze men de hoogst merkwaardige, meermaal aangehaalde, verhandeling van Gottschalk Eduard Guhrauer (Elizabeth, Pfalzgräfin bei Rhein, Aebtissin von Herford) in Friedr. von Raumer's Hist. Taschenb. Dritte Folge. Leipzig 1850 en Max Goebel, Geschichte des Christl. Lebens u. s. w. 2 B. S. 208 volg. en de aldaar aangehaalde bronnen. In een m. s. s. getiteld: „MSS. varia Cartesii et aliorum,” op de leydsche bibliotheek, zijn mogelijk nog onuitgegeven brieven van Descartes aan haar.

Bladz. 123. Opusc. p. 300 suiv. Oeuvres de Descartes par V. Cousin, t. VIII, p. 388.

Bladz. 124. Over Anne de Rohan verg. men, behalve Beverwijck, Uitn. des vrouw. geslachts: „Anhang ausländischer Poetinnen p. 209—211, achter Teutschlands galante Poetinnen van Georg Christiaan Lehms.

Bladz. 130. In een „Lofdicht” van Charlotte de Hubert, „ter eeren van den Heer, mijnheer Johan van Beverwijck, op dit sijner Achtb. jegenwoordigh Werck (de Uitnem. d. vrouw. geslachts) ingestelt ter eeren van de Ed. welgeleerde juffrouw Juffr. Anna Maria van Schurman,” spreekt zij de laatste dus aan:

„ U juffrouw dancken wij, dat u begaefde geest

„ Van dat lofwaardigh werck de oorsaeck is geweest.

„ U deught blijft 's Vrouwen deugt, u wijsheyt 's Vrouwen wijsheyt:

„ Soo dat in uwen naem oock aller vrouwen prijs leyt.

„ U lof is ons tot lof: u tot een eenigh goet,

„ Dat u onsterflick maeckt en eeuwich leven doet.”

Brigitta Tott's overzetting verscheen Sorae, 1658 in fol.

Bladz. 131. Dat zij hare brieven verbrand heeft, zegt zij zelf in Eukleria II, XI, en de schrijver van het leven van Jean de Labadie bij Mollerus.

Bladz. 132. Het huis dat zij te Utrecht heeft bewoond, behoort thans aan den boekhandelaar J. A. van Woestenberg.

Bladz. 133. „Lastinea Mantinea ende Axiothea Phliasia zijn van Plato geleert geweest ende quamen om hem onverhindert te hooren, in mans kleederen in zijn lessen. Beter is 't, datter een bijzondere plaets voor de joffrouwen gemaect wert, daer sy alleen ende sonder gesien te worden, sitten: gelijk t' Utrecht voor de meer-wel-gemelte Joffrouw Anna Maria van Schurman.” Beverwijck t. a. p. blz. 27, 28. Dat Anna Maria zelf deel aan de disputen zou genomen hebben, schrijft Lehms t. a. p. blz. 196. „Ja, sie hat in der Zeit, als sie sich zu Utrecht aufgehalten, offtermals in denen Auditoriis bey angestellten Disputationen die Stelle einer Opponentin vertreten, weswegen ihr auch daselbst ein ansehnlicher und

eigener Platz eingeraümet worden;" doch zie Mollerus p. 607 en Casp. Ebert's Eröffnet. Cabinet d. gelehrt. Frauenzimmers. Dat Descartes van Anna Maria's loge gebruik heeft gemaakt, verhaalt Baillet, t. a. p. t II, p. 60, en naar hem Guhrauer t. a. p. blz. 142. Zij vervaardigde de volgende regels op de afbeelding van Voet:

"Et tibi Voetiadae placida sub imagine vultus:

"Divinum ingenium linea quaeque notat.

"Si majora cupis: viva est virtutis imago,

"Quam vitâ et scriptis exprimit ipse suis."

dat is:

"Siet hier het soet gelaet van Voetius nae 't leven,

"En in een yeder treck sijn hooge geesten sweven.

"En wilt ghij nog wat meer: de deught is daer vertoont,

"Die uyt sijn schriften blijktt, en in sijn leven woont.

In Boissard's Chalkographiser Bibliotheek komt een door haar geteekend en geëst portret van Voet voor.

Bladz. 135. Onder de satyren, die op haar vervaardigd werden is de merkwaardigste die van Goddaeus, schrijver van den lof des uils.

Bladz. 141. Zoo schreef zij in 1642 aan Beverwijk (Epist. quaest. prima) "famam magnam nec optavi nec unquam merui. Ea invitae si obtigit non derelinquet invitam. Paucis vero bonisque probari satis magnum mihi theatrum est."

Haar gedicht op de utrechtsche hoogeschool gaf zij "hortatu Voetii" in het licht. "Alia monumenta ingenii ipsi extorta a Fred. Spanhemio," Mollerus p. 807. Verg. haar brief aan Spanheim in Opusc. p. 243 en vooral het oordeel van Dittelbach over haar bij Max Goebel S. 281.

Bladz. 142. Jac. Thomasius verhaalt zonder gezag dat zij gewoon was spinnekoppen te eten, ap. Struvium Act. litterar. fascic. VII, p. 2. Nicéron schrijft "on dit qu'elle aimoit beaucoup à manger des araignées." Na hen hebben meest alle schrijvers die bijzonderheid vermeld.

Bladz. 144. Hooft, Brieven CLXVI.

Bladz. 146. Twee brieven aan mevrouw van Soutekereken

zijn uitgegeven in mijne Letter- en Oudheidk. avondstonden. Zie ook Bijlage E. Ook was er een brief van haar aan deze vrouw onder de handschriften van den heer J. Schouten, die in 1852 te Amsterdam verkocht zijn.

Bladz. 148. G. v. Schurman was vroeger een vriend en bewonderaar van Descartes, later verfoeide hij diens philosophie. Hij schreef „De weegschaal van 't huwelijk” en „de Studio seu praxi pietatis, Basileae 1662 in 4°.” Barlaeus, met wien hij brieven wisselde, was hoog met hem ingenomen (Epist. p. I, p. 306—308). Morhoff prees hem in Praelect. m. s. s. de Oration. sacr., bij Mollerus aangeh. blz. 805. Een brief van hem aan C. Huygens, aan wien hij zeer verbonden was, volgt Bijlage E. Beverwijk noemt hem, blz. 59 van zijn Schat der ongesonth., „geneesmeester,” en in zijn Epist. quaest. de vitae termino p. 111, komt een brief voor van Franc. Sylvius S. Theol. et ejusdem in Acad. Duacensi reg. ac ordin. professor clar. viro. D. Joanni Godescalco de Schurman, waarin hij hem vraagt: „Quid sensit de quaestione de vitae termino.”

Bladz. 149. Verg. Nederl. stemmen over godsdienst-, staat-, geschied- en letterkunde, d. III, blz. 66, 67.

Blz. 154. Het was mijn oogmerk niet eene breedvoerige levensschets van Labadie te geven; maar slechts zooveel van hem mede te deelen als noodig is, om den man te leeren kennen, die zoo grooten invloed op Anna Maria heeft uitgeoefend. Een uitmuntende levensschets van hem vindt men bij Max Goebel t. a. p. blz. 180 volgg., bij Guhrauer, als ook bij Chauffepiè en Mollerus, doch vooral raadplege men zijne biographie in de Nederl. stemmen d. II, blz. 82 volgg. en het uitmuntende werk van H. van Berkum, De Labadie en de Labadisten, Sneek, 1851 2 d. Ook in „Godgeleerd Nederland” van B. Glasius vindt men een goed en uitvoerig artikel over hem. Voorts verg. men Yvon's oprecht verhaal van het leven, gedrag en gevoelen van wylen den heer J. de Labadie. Uit het fransch vertaalt, Amst. 1754. Ypey, system. godgeleerdh. d. III, blz. 75 volgg. Kerk. gesch. der XVIII eeuw, d. IV, bl. 270 volgg. Ypey

en Dermout, Gesch. der Nederl. Herv. kerk d. III, bl. 86—115 en Aanteek. bl. 55—70. Nicéron, Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres t. XVIII, p. 386. volgg. Senebier, Hist. litt. de Genève p. 208 sqq. Manduit, Histoire de Jean Labadie 8°. Histoire de l'archi-quaker Jean de Labadie 1668 8°. Paquot, Mémoires t. III, p. 533—543. G. Arnold's Kirch. u. Ketzer-Hist. Th. II, S. 1302—1339 en andd.

Bladz. 155. „Von nicht unbedeutendem Einfluss auf Spener war auch Johann von Labadie, damals Prediger zu Genf, die erbaulichen Vorträge dieses Mannes und seine damals noch von den spätern Ausartungen freien Bestrebungen für eine strenge Sittlichkeit und für die Reinigung des verderbten kirchlichen Lebens zogen den für gleiche Zwecke glühenden Jüngling an; er sprach ihn zwar nur einmal in seinem Hause, gewann aber für ihn eine Achtung die er selbst in manchen späteren missbilligenden Urtheilen nie verleugnete, und die ihm, wie wir weiter unten sehen werden, viele und harte Vorwürfe verursachte; er übersetzte sogar eine ascetische Schrift des Labadie: *Von andächtigen Betrachtungen, wie solche christlich und gottselig angestellet und geübt werden sollen*, aus dem Französischen ins Deutsche, die 1667 zu Frankfurt und später noch einmal zu Berlin gedruckt wurden.“ — Hofsbach, Ph. J. Spener und seine Zeit. Berl. 1828. Th. I, S. 92, 93.

Bladz. 169. „Si le etc.“ is ontleend aan Labadie's Divins hérauts de la penitence au monde, ou avis de saison par forme de remontrance et d'exhortation (Amst. 1667), p. 207.

Bladz. 161 In de Histoire curieuse de la vie du sieur Jean de Labadie leest men p. 83. volgg. „Il est bien vray et c'est ce qui nous a donné le plus d'étonnement, qu'une demoiselle de reputation et de sçavoir qui s'étoit renduë la merveille de son sexe aussi bien que celle de sa dignité, a eu la foiblesse d'épouser (sauf l'honneur du mariage) les interets de Labadie, et se rendre la protectrice de ses violences et de ses emporteneurs. Mais elle nous pardonnera s'il luy plait, si nous disons qu'elle s'est fait un tort si insigne à sa reputation, que quand même mon-

sieur de Saumaise se releveroit de son tombeau et se joindroit avec monsieur le professeur Voëtius, qui sont les deux principaux promoteurs de sa gloire, ils ne se trouvoient plus en état de reparer cette breche. Qu'autrefois une Reine Christine se soit jointe d'interets avec un Pimentel, le plus indigne de tous les hommes; qu'elle ait inventé en sa faveur un ordre de chevalerie que l'on a nommé celui de l'Amaranthe, cecy se pourroit pardonner à un esprit royal qui se croyoit tout permis, et qui se persuadoit que tous chemins menoient à la reputation, étant peut être de l'humeur de ce Louis de Gonzague surnommé le Rodomont, lequel s'estant trouvé à l'embrazement de Rome avec les troupes de Charles de Bourbon, prit pour devise le temple de Diane avec ce mot *Alterutra clarescere fama*: mais qu'une Demoiselle de naissance, que l'on a considéré toujours comme un modele de sçavoir, de prudence, de douceur, de modestie, ait renvoyé la lettre de divorce à un celebre professeur, qui ne luy avoit inspiré que de bons sentimens, pour faire son chevalier d'honneur, d'un homme turbulent, qui de tout tems parmy nous n'a eu d'autre dessein que de tramer un schisme, qu'il a enfin malheureusement executé comment cette fille pieuse en pourra-t'elle répondre à tout ce qu'il y a d'illustres reformés, mais comment pourra-t'elle s'en justifier et à son Dieu et à elle même."

Bladz. 172. "Il a inscript les premiers sermons qu'il fit à Middelbourg *l'Arrivée Apostolique (aux églises. Sermons. Middelb. 1667 in 8°)*, et il a l'audace de s'y comparer avec l'Apôtre S. Paul jusques à pretendre d'avoir été couppé à la mesme mesure et d'être de même taille que luy." Hist. Cur. p. 15, 16.

Bladz. 173. "Onsen Geneefchen prediker (schreef Boreel uit Middelburg, 4 Sept. 1666) De Labadie doet wonderen tot betering ende bekeering van leeven: hij predikt seer dickmael, eenichsints te meer om te voldoen de overkomste van jufvrouw Schuyrmans." Hist. Tijdschrift. Codex diplom. I, 77.

Bladz. 175. De inhoud van dezen brief wordt medegedeeld door Max Goebel t. a. p. en Glasius t. a. p. bl. 328.

Bladz. 178. „Je proteste qu'on me fait grand tort de me soupçonner d'aucune erreur, ni en foy, ni en piété, ni en discipline et ordre ecclesiastique, que je tiens à la rigueur et avec la pureté et fermeté que je dois; que j'embrasse étroitement toute la doctrine réformée et que j'en goûte extrêmement entr'autres livres, l'institution de Calvin, les lieux communs de Martyr, la théologie de Polan, celle d'Amese et ses oeuvres, dont je fais un très grand cas, aussi bien que de celles de Mrs. Voëtius, Essenius et Hornbeck, que je lis avec plaisir, approbation de goût." Holl. Mercurius 1668 bl. 184.

Bladz. 180. Holl. Mercurius bl. 183.

Bladz. 187. In de Aurora voor 1850 bl. 200 volg.

Bladz. 190. Eukleria Pars II, p. 176.

Bladz. 192. Joh. Georg. Graevius Nicolao Heinsio, in Burm. Syll. t. IV, p. 88. Traj. ad Rhen. (Eid. April. 1670) „Schurmannia nostra ejuravit non modo omne litterarium studium, sed et venditis possessionibus relictæque hac urbe, quam tot annos coluit, sectatur fanaticum quendam Gallum cui Labadio nomen. Huic propter *ἑτεροδοξίας* opinionem et synodus Gallica et magistratus Medioburgenses abdicarunt in coetu Christiano docendi munus. Fixit sedem Amsterodami, et specie mirificæ ejusdam pietatis multos allicit, qui ejus disciplinae se tradunt, diesque ac noctes ab ejus ore pendent. Hi societatem quandam Pythagoream instituere dicuntur, sive consortium, ut veteres loquebantur, hercto non cito, cui et Anna Maria nostra nomen dedit." — „Labadie (deceptor ille Gallicanus) nuper cum A. M. Schurmannia et aliis (numerabantur triginta circiter), clam se subduxit et multum aeris alieni, ad pedes nempe apostolorum depositi, corrasium abstulit secum." Epist. Christ. Arnoldi ad Spizelium. Schelhornii Amoenit. liter. tom V, p. 204.

„G. Voetius peculiari deploravit diatriba, denuo cum Vindicis repetita et Parti quoque ultimæ Politicæ Eccles. inserta" V. Programma rectoris Acad. Lipsiens. de pietismo festo pentecostes A^o 1691 publicatum, p. 6, 7. Gerh. à Maastricht Tract. de script. anon. et pseudon. P. II, 232 et t. II. Theatri

anon. et pseudon. p. 479. Hendr. Lud. Bentheim, Holl. Kirchen- und Schulstaat p. 11 c. IV, p. 427. Morhoff, Unterricht v. d. teutsche Sprache u. Poesie c. V, p. 271.

Bladz. 193. Aschpanus, de superstitione erudita et literaria c. I. sect. 1. § VIII. Saldenus, de Libr. leg. l. II, C. III, § 10.

Bladz. 202. Saldenus, of, gelijk hij zich op den titel van zijn „Zedig verzoek aan de Wel-edele seer vermaerde jufvrouw Anna Maria van Schurman over seker boekje, genoemd kenteekenen van de wedergeboorte, uytgegeven door een boer van Ebbinkhoven by Muller aan de Roer genaamt, Jan Bakhuis, mitsgaders de voorreden en sekere brief aan haar Wel-edelheyt er achter (Utrecht 1670. 4)” noemt Desiderius Pacius, meldt in hetzelfde, „dat hij door haren brief tot kennis gekomen is van de voornaamste gronden op welke de hedendaagsche droevige afscheydinge van de kerk begonnen en gebouwt wordt.”

Bladz. 204. Deze bijzonderheid is ontleend aan de Eukleria van Anna Maria van Schurman P. II, p. 178, 179.

Bladz. 208. Zie Guhrauer, t. a. p. Max Goebel. t. a. p.

Bladz. 211. Mijn vriend, Prof. Domela Nieuwenhuis, deelt mij het volgende uit de acta van den kerkeraad der luthersche gemeente te Amsterdam nopens de aankomst der labadisten te Herford mede: „Ds. Ligarius refereert schrijven ontvangen te hebben uit de stadt Herford van Mag. Bintsius, predikant, waarbij berigt, „dat de Labadie gewesen prediker der Geref. kerke in Zeeland nevens Juffr. Anna Maria Schurmans, de gebroeders Slutters, en Breckling aldaar tot Herford waren gekomen en dat de abdisse derzelver plaatse op het aanbrengen en voorgeven van den voorn. Labadie, dat hij de Geref. religie geheel was toegedaan en de synode van Dordrecht onderteekend had, denzelven Labadie daarop onder hare protectie genomen had en hem aldaar liberteit was geende, en alzoo bedrukt waren dat dezelve hem aldaar een aanhang en factie zal zoeken te maken, verzocht hem te willen berigten hoe hem hier te lande gehouden en gedragen had

en op wat wijze van hier geraakt en vertrokken is," waarop gedelibereerd zijnde, is verstaan dat Ds. Ligarius bij het antwoord zal toezenden het tractaat door Ds. van der Weyde over het bedrijf van Labadie."

"De hier genoemde Fried. Breckling," schrijft de hoogleeraar, "was in 1660 tegen den raad van het consistorie van Amsterdam te Zwolle beroepen. In 1664 heeft hij enkele malen in de vergadering der Deensche gemeente in het hoogduitsch gepredikt, waartegen het consistorie te regt waakte en 't geen het eindelijk geheel verhinderde. In 1667 werd hij beschuldigd zijne dienstmeid verkracht te hebben. Na behoorlijk onderzoek is hij wegens deze beschuldiging afgezet, gelijk blijkt uit de Notulen der Amst. Luth. gemeente. Sedert schijnt hij als corrector en schrijver te Amsterdam en te 's Hage geleefd te hebben, ondersteund door de Spenerianen en van de zijde der Gereformeerden door Conrad van Beuningen, burgemeester te Amsterdam, Wilh. Salden, predikant te Delft en de Engelsche koningin Maria, echtgenoot van Willem III. Hij was geboren 1629 te Handevith in Sleeswijk en gestorven te 's Hage 1711. In Arnolds Kirchen- und- Ketzer-historie en Adelung's Geschichte der Nahrheit, maar ook in Jocher's gelehrten Lexicon wordt de reeks zijner schriften opgeteld en eene voorstelling zijner afzetting gegeven, geheel met de waarheid in strijd. Gichtel, het hoofd der Gichtelianen, is vroeger zijn voorlezer te Zwolle geweest en heeft ook te Amsterdam gezworven. Op beiden moeten spotprenten het licht zien."

Bladz. 224. De brief is in het oorspronkelijke in de Bibliotheca Bremensis Classis VIII, p. 1010 volgg. vertaald bij Guhraurer S. 247—250 en verkort bij Max Goebel S. 497—487.

Bladz. 229 volg. Zie Guhraurer S. 503—508, Max, Goebel, Eukleria P. II, p. 28—42.

Bladz. 234. *Mysterium magnum oder Grosses Geheimniss, das ist ein sehr herliches und im heiligen Wort Gottes wohl begründetes Bedenken über die Zukunft des Reiches Christi.*

Wesel, Duisb. u. Frankf. 693. De brieven in Bijlage E.

Bladz. 235. Deze brief berust te Franeker. Dr. Banga, burgemeester dier stad liet mij er een afschrift van geworden waarvoor ik hem openlijk mijnen dank betuig.

Bladz. 239. De titel is: A. M. à Schurman *EYKAHPIA* seu Melioris Partis electio. Tractatus brevem vitae ejus delineationem exhibens. Luc. X: 41, 42. Unum necessarium. Maria optimam partem elegit. Altonae ad Albim. Ex officina Cornelii van der Meulen. Anno CIOIOCLXXIII 12° pp. 207. De titel der Nederd. vertaling, die voor ons ligt, luidt: A. M. van Schurman, Eucleria of uitkiezing van het Beste Deel, waarin vertoont wert een kort begrip van haar leven, alsmede veel hoofd-stukken van den godsdienst grondig werden verklaart. Van haar Ed. in 't latijn beschreven en nu in 't Nederduits vertaalt, te Amsterdam bij Jacob van de Velde, 1684 in 12° met eene voorrede, die niet zonder belang is.

Na haar dood is het tweede deel der Eukleria, Amstelodomi apud Jacobum van de Velde 1685 in 12° p. 206 in het licht gegeven; beide zijn in het latijn, te Dessau 1782 2 vol. in 8° en in 1783 in het hoogd., herdrukt. Sommigen hebben het bestaan van dit boekje, dat hoogst zeldzaam voorkomt, in twijfel getrokken, anderen, gelijk Joh. Feustkingius meenden dat het niet door Anna Maria geschreven is. Over de zeldzaamheid van dit boekje schrijven Reimmannus, in Catal. Biblioth. Theol. p. 427; Stolle, in Nachrichten von seiner Biblioth. P. XII. p. 367 sqq. Vogt, Cat. libr. rarior p. 616. Gerdes Florilegium libr. rar. p. 318.

Bladz. 239. Wij volgden de opgave in de ned. overzett.

Bladz. 240. Zie Joh. Wilh. Petraeus bl. 5 zijner eigene levensgeschiedenis, in het hgd. in het licht verschenen; Ger. Croese, in Hist. Quak. p. 668. Het werk van Drechsler heeft tot titel: *Εὐκλῆρια ἐνκεατος* sive Melioris partis electio rescissa, vel Dissertatiuncula renascentis, Ecclesiae Hierosolymitanæ propugnatoribus; novissimis schismaticis, D. Joh. de Labadie.

D. Petro Yvon etc. inprimis prodigio seculi, foeminae eruditissimae, Annae Mariae à Schurman, opposita, de studio sacro et profano. Lipsiae 1675 in 8°.

Bladz. 241. Z. Eukleria P. II, p. 166 sqq. „Responsum sive animadversio in Dissertatiuncula cujusdam Baccalaurei *Ευκλῆτα* meae oppositum.”

Bladz. 247. In Eukleria P. II. p. 113 sqq. „Ubi respondeatur ad literas A. Bourignon circa satisfactionem Jesu Christi et Dei praedestinationem.”

Bladz. 247. Eukleria P. II, p. 25 sqq. Nederl. Stemmen d. II, bl. 118, 119.

Bladz. 255. „Corpus ejus (Sarae Moot) sepultum est in coemeterio Wiewerti, non procul a loco habitationis nostrae, ubi, si quidem hic mori divinitus conceditur, ad latus ejus, eodem quo illa sepulta est modo, sepeliri desidero, quam etiam velut ultimam voluntatem meam Ecclesiae nostrae declaravi.” Eukl. II, p. 35. — Over Elizabeth Sluter l. c. p. 38. — Over Johannes de Rothe l. c. p. 28. Overigens is, behalve het werk van van Berkum en van Max Goebel, hier het tweede deel der Eukleria onze voornaamste bron.

Bladz. 259. Het bezoek van Penn is uitvoerigst door Chaufepié uit de reisbeschrijving van Penn beschreven. Zie ook het leven van Anna Maria in de Levensb. van beroemde mannen en vrouwen en Guhrauer S. 517 ff.

Bladz. 260. Zie over deze mannen en anderen van Berkum en Max Goebel. Over van Deventer bestaat een belangrijk opstel van J. J. Kiestra, in het Tijdschrift der Nederl. Maats. tot bevordering der geneeskunst, 1853, Maart.

Bladz. 261. Deze brieven vindt men in *Scrinium antiquarium* van D. Gerdes T. V. p. I, p. 179—187, van den tweeden heeft Ypey in de *Geschied. der Chr. kerk in de XVIII eeuw d. X*, bl. 400 en Kiestra, t. a. p. bl. 17 een gedeelte medegedeeld. Z. Bijlage E.

Bladz. 262. Zie de lat. vertaling van twee fransche brieven, 12 Maji 1678, uit Wiewert aan de prinzes Elizabeth en aan

sommige vrienden der overledene geschreven achter de Eukleria P. II, p. 104—189.

Bladz. 263. Het verhaal dat zij wanhopend zou gestorven zijn, vindt men o. a. bij Croese, Hist. Quak. p. 54, 513 en bij Mollerus. Verkeerdelijk schrijft Christ. Fred. Paulinus, in Zeitkürz. erbaulichen Lust. Tit. 193. p. 1166, 1177 en in Philos. Feyerab.-c. V. p. 203, dat zij te Altona, en anderen, volgens Otto Sperlingius, in Tract. m. s. de foem. doct. n°. 152, dat zij te Leyden gestorven is. Otto Sperlingius schrijft ten onregte, dat zij in 1679; Niceron, Max Goebel en anderen, dat zij den 5 Mei, Niceron en Chaufepié dat zij in 61 jarigen, Paquot in 60- Witte in 72jarigen leeftijd gestorven is. In het artikel over haar in Nögler's Künstler Lexicon leest men: „Anna Schurman erreigte aber nur ein Alter von 33 Jahren,” — „Brulliot sagt im Cataloge der Sammlung des Baron von Aretin, das A. M. v. Schurman eine solche Darstellung in schwarzer Marnier gestochen habe. Wenn sich dieses so verhält, so hat Schurman gleichzeitig mit dem Erfinder Ludwig von Siegen, in schwarzer Manier sich versacht. *Sie Starb* 1640, und um diese Zeit fallen die Arbeiten Siegen's.” Zij is gelijk Lehms, Mollerus, Burmannus teregt getuigen 71 jaren oud geworden.

MNHMOΣYNON

Beatae virginis

ANNAE MARIAE A SCHURMAN.

Anna domos petiit superas nunc tertia vates,

Perfruiturque suo virgo beata Deo.

Mundus ad immensos hanc conquistavit honores;

Ast mundi sanctae spernitur omnis honos.

Munera, quae male sana cohors multum eminet, et se

Celsioringreditur, nonnisi damna putat.

Nobilitas generis, res ampla domi, pectusque stupendis

Artibus imbutum, nil pia corda movent.

Ignibus aethereis Christi dum flagrat Amici,

Plena fide Christo serviit illa suo.
 Pauperiem Christi sequitur, prae paupere Christo
 Ingentes sordient totius Orbis opes.
 Finibus a patriis insons procul exulat, atque
 Omnia pro Christo gestit amara pati.
 Ast fallor. Terris Schurmanna extorris oberrat;
 Nam praeter coelum patria nulla fuit.
 Quoque polo est propior, tanto ferventior instat,
 Victricique manu coelica Regna rapit.
 Miles ut urgeret fulgentibus acer in armis,
 Urbs obsessa diu si potiunda detur.
 Diffluus aut multo veluti sudore viator
 Festinat, quum sit jam prope grata quies.
 Vidi ego vicienas cum ter numerasset aristas
 Et denas, vidi quae veneranda dedit.
 Quam non quaesita! ast vivo quam pectore prompta
 Sicut sponte sua quae mera mella fluunt,
 Plena favis et flore thymi fragrantia, quaeque
 Aeternum Flamen corde ciere solet.
 Hoc vixisse Deo diu, et est in fine renasci;
 Sit coeli soboles alitis instar eunt.
 Non in deliciis mundi, at cruce quaerit Jesum;
 Hic meus emoriens in cruce pendet Amor.
 Nulla sancta diu potuit statione morari;
 Nec mundus tanto dignus honore fuit.
 Et fuerat gravius coelesti exercita Patri,
 Solamen longae nî daret ille fugae.
 Nî foret Angelicus Doctor, cui rore perenni
 Pectora stillabant, Duxque comesque viae.
 Quidum ignoratum (dictu miserabile) Christum
 Indicat, in parvâ gente mori voluit.
 Gens nimium dilecta Deo, gens sancta Redemptum,
 In qua una Christus Relligioque vigent.
 Quam pariter pietas et amor, studiumq revinxit
 Unum. Delicias, maxime Christe, tuas!
 Has inter sanctas vixit Schurmanna sorores;
 Hos inter fratres gestiit illa mori.
 Ipsa soror, mater, conjunx et filia Christi,
 Quem peperit jugiter, quem veneratur amans.
 Esto procul livor. Quae sancto pectore Christum

Enixa est, Christo judice, Mater erat.
 Quin Christum quod corde magis quam corpore gestat,
 Esse Dei Matrem Sancta Maria probat.
 Hanc deflere nefas; alto namque aethere ducit
 Inter coelestes gaudia magna choros.
 Mens mea anhela Deum cupide desiderat, inquit
 Expirans. Vivit jam quoque plena Deo.

Gratulabundus accinui.

DANIEL MEYERUS.

V. D. *Minister.*

Bladz. 264. Zie van Berkum d. II, bl. 68. J. Scheltema, iets over een grafkelder te Wiewert en over het lijk van Anna Maria van Schurman in de Vaderl. letteroef. van 1804, bl. 690 volgg.

Het berigt van N. Schotsman is mij medegedeeld door mijn vriend Bodel Nyenhuis. Wij hebben het VI d. 2^e stuk van de Vrije Fries, waarin aanteekeningen omtrent den grafkelder te Wiewerd en de zich aldaar bevindende mummien, door J. Leder, Med. et Art. Obst. Dr. te Leeuwarden, voorkomen, bij het sluiten van dit werk nog niet ontvangen.

BIJLAGEN.

BIJLAGE A.

GENEALOGIA SCHURMANNIANA ¹⁾.

Frederik van Schurman en Samuel van Schurman en Jenneke van Schurman hunne zuster, waren geboren te Antwerpen.

Frederik van Schurman, huwt Clara van Lemens of Lemans. Hij stierf in 1599, zij te Harderwijk ten huize van den voormaligen muntmeester Jacob Dircksz. Alewijn of van Halewijn ²⁾. 8 April 1608.

¹⁾ Deze genealogie is opgemaakt door Dr. Banga te Franeker. Ik voegde er eenige aantekeningen bij uit de familiepapieren van de heeren Opperdoes Alewijn te Hoorn en J. J. Meijen te Utrecht. Zie ook Stamboek van den Frieschen vroegeren en lateren adel. Leeuwarden 1846, I. d. bl. 137 gener. 11 nob. en II d. bl. 86 aant. 29, d. I, bl. 258, gener. 4. c. d. II, aantek. 27 en 28 bl. 174, medegedeeld door den heer de Haan Hettema.

²⁾ De eerste Alewijn was Dirck Alewijn, gehuwd met Cornelia Cannius, wiens afbeelding, met eene schrijfpenn in de hand en een vierregelig versje voor zich, waarboven staat: *Espor me conforte*, nog bij de familie Alewijn berust. Dit portret stelt hem voor in 33jarigen leeftijd en is van 1560. Zijn zoon Jacob Dircksz. Alewijn was pachter der koninkl. munt te Nij-

Kinderen:

- I. Frederik van Schurman, geb. te Antwerpen 22 October 1564, gest. te Franeker 15 Nov. 1623 (volgt.)
- II. Abraham van Schurman, geb. te Antwerpen 26 April 1565, overl. 1631 (volgt.)
- III. Clara van Schurman, geb. te Antwerpen 26 Julij 1567, overl. Mogelijk was zij de huisvrouw van Balthasar Jansz. Jacot, een zwager van Dirck Alewijn uit Alkmaar, overl. 7 Sept. 1624 ¹⁾.
- IV. Susanne van Schurman, geb. te Antwerpen 5 Julij 1569, overl. te Frankfort 15 Aug. 1587 en ald. begraven.
- V. Hans van Schurman, geb. te Frankfort 25 Julij 1571, overl. te Franeker 19 Febr. 1633.
- VI. Maria van Schurman, geb. te Frankfort 4 Mei 1573, huwt 14 Sept. 1599 met Dirck Alewijn, geb. te Amsterdam 1574. Zij stierf 19 Aug. (and. 16 Junij) 1621, op weg naar Delft in zijne armen. Hij hertrouwt 8 Mei 1622 met Eva Stalpart van der Wielen, wed. Philipp.

megen, 25 Oct. 1569, later muntmeester. Op zijn voorstel is de munt 16 Maart 1584 naar Harderwijk verplaatst, waar hij 16 Mei 1606 overleed. Hij huwde Margaretha van Sloten. Zij overleed 1618. Hij was doopgetuige van het oudste kind van Dircksz. Alewijn.

¹⁾ Het blijkt ten minste dat Balthasar Jansz. Jacot gehuwd is geweest met van Schurman, zoo ook Rymer van Lockeren, gehuwd met Margaretha Eversdr. van Schurman. Doopgetuigen van de kinderen van Dirck Alewijn en Maria van Schurman: „Van Clara geb. 13 Junij 1600, Mameer Schuurmans en Balthasar Jacot; van Diederick geb. 5 Nov. 1601, Jacob Dircksz. Alewijn, in zijn plaats Benjamyn Alewijn, en Sara Schuurmans; van Cornelia, geb. 13 Jan. 1606, Maximiliaan van Geel, zijn broeder Pieter van Geel in zijne plaats, Anna Schuurmans, in hare plaats de huisvrouw van Elias de Raet; van Abraham, geb. 11 Dec. 1607, Maximiliaan van Geel, in zijne plaats Balthasar Jacot, Clara van Geel, in de plaats van ons moeder Clara Lemans; van Sara, geb. 5 Jan. 1612; masecur Margriet de Lockeren en Balthasar Jacot, in zijn soeurs Jacots plaats.”

de Soette, van Gent, die te Amsterdam overleed 1620. Zij sterft 20 Mei 1655, hij 17 Julij 1637 te Amsterdam. Van hem stammen af de Alewijns, wier volledige genealogie berust bij den heer Oppendoes van Alewijn te Hoorn.

VII. Sara van Schurman, geb. te Hamburg 6 Febr. 1575, gest. ald. 5 Aug. 1576.

VIII. Samuel van Schurman, geb. te Hamburg 20 Oct. 1576, gest. 1610.

IX. Sara van Schurman, geb. te Hamburg 18 Nov. 1578, huwt 15 Febr. 1607, met mr. Dirck Jacobi Alewijn of van Halewijn, burgemeester van Harderwijk; aldaar ingedaagd als schepen 31 Dec. 1621, 26 Jan. 1622 en 24 Jan. 1623, lid der staten-generaal voor Gelderland, 10 Nov. 1621, 22, 24, 26, commissaris-generaal van de schepen en schippers in het leger, 5 Junij 1626—1628. Hij schijnt eenige moeilijkheid te hebben ondervonden in zijne administratie, want benoemd tot een buitengewone zending (naar Straalsund?) werd zijne commissie ingetrokken, omdat de staten-generaal (1628—1629) hem weigerden het doen van rekening en verantwoording aan een zijner zonen, onder voorgeven dat zij dien daartoe onbekwaam en ongeschikt achtten, te mogen overdragen. Hij komt voor op de begrafenis-cedul van Dirck Alewijn te Amsterdam begraven, 21 Julij 1637, dadelijk volgende op de zonen van Frederik Alewijn en Abraham Alewijn, en zijn schoonzoon Diderik Pauw, gehuwd geweest met Clara Alewijn.

Kinderen:

Jonkr. Jacob van Halewijn.

Jonkr. Diederik van Halewijn.

I. Frederik van Schurman, huwt te Keulen met Eva van Harf.

Kinderen:

1. Hendrik Frederik van Schurman.

2. Johan Godschalck van Schurman, geb. te Keulen 1605, gest. te Utrecht 1664.

3. Willem van Schurman.

4. Anna Maria van Schurman, geb. te Keulen 5 Nov. 1607, sterft te Wiewerd 4 Mei 1578.

II. Abraham van Schurman, huwt 27 Oct. 1594 te Staden met Anna Graphens, eenige dochter van Cornelis Graphens en Jacoba Chombarts, geb. te Bremen 13 Febr. 1573. Kinderen:

1. Abraham van Schurman, geb. te Keulen 2 Sept. 1595, gest. te Huizum op Abbinga-State 24 Nov. 1671 (volgt).

2. Frederik van Schurman, geb. te Staden 16 Febr. 1597.

3. Anna van Schurman, geb. te Staden 10 Oct. 1598.

4. François van Schurman, geb. te Staden 15 Oct. 1600, gest. te Kuilenburg 20 Aug. 1635. Was in 1650 rekenmeester in de generaliteits-rekenkamer te 's Hage en in 1653 van wege de provincie Friesland gecommiteerd in den raad van staten aldaar. Hij komt voor op de begrafenis-cedul van Dirck Alewijn 21 Julij 1637, op die van Agatha Geelvinck, huisvrouw van Frederik Alewijn 20 Febr. 1638, op die van Eva Bicker, echtgenoot van Frederik Alewijn 10 Nov. 1665, en die van Frederik Alewijn 12 Jan. 1665.

1. Abraham van Schurman ¹⁾, huwt 17 Dec. 1626 (o. s.) te Leeuwarden met Maria van Viersen, dochter van Willem van Viersen, rentmeester der domeinen van Friesland en van Titza Godefridi Hindema, gest. te Leeuwarden 20 Dec. 1650, te Huizum begraven. Hij hertrouwt met Aemilia van der Haer, dochter van Jan Jansz. van der Haer, commies van de generaliteits-finantien en van Maria van Kinschot, gest. te Huizum 20 Nov. 1681. Hij was in 1650 rekenmeester in de generaliteits-rekenkamer in 's Hage en in 1653

¹⁾ Verkeerd wordt in het Stamboek van den Frieschen vroegeren en lateren adel gezegd dat deze Abraham, een zoon van Frederik van Schurman en van Eva van Harf, en alzoo de broeder van Anna Maria was.

van wege Friesland gecommiteerd in den raad van staten aldaar.

Kinderen:

- a.* Anna Maria van Schurman, geb. 2 Dec. 1653 te 's Hage, ongehuwd overled. ald. 3 Aug. 1727 en te Huizum begraven.
- b.* Mr. Johan Abraham van Schurman, geb. 18 Nov. 1655 te 's Hage, gest. 3 Junij 1731 te Leeuwaarden en te Huizum begraven (volgt).
- c.* Aemilia van Schurman, geb. 18 Nov. 1655 (tweelinge), trouwde Jelgerus Sixtus (Hayes) van Rinia, overl. 1704. z. k. Zij sterft 20 Maart 1726 te Leeuwaarden en is te Huizum begraven.
- d.* Frederik van Schurman, geb. te Huizum 30 Maart 1660, commies-generaal ter admiraliteit van Friesland te Harlingen, ongehuwd overled. 2 Dec. 1721 te Leeuwaarden en te Huizum begraven.
- e.* Mr. Johan Abraham van Schurman, burgemeester der stad Ylst en gecommiteerde ten landsdage, ook ter vergadering der staten-generaal, huwt 5 Aug. 1729 te Ylst Jacoba Gercama, dochter van den utrechtschen predikant J. Gercama. Zij hertrouwt 11 Mei 1738 te Deinum met mr. Johannes Hectors van Glinstra, ontvanger-generaal van Menaldumadeel, overl. 9 Junij 1745, oud 64 jaren, weduwnaar van Louisa Albertina Valeriusdr. van Glinstra. Zij sterft 29 Dec. 1762 te Utrecht, oud bijna 73 jaren en is den 5 Jan. 1763 in de St. Geertruida-kerk aldaar begraven.

Kinderen:

Abraham Frederik van Schurman, geb. te Huizum 26 April 1730, is geworden J. U. D. te Utrecht 15 Febr. 1752 en heeft ook voor 't hof aldaar gepraktiseerd. Kanunnik van 't kapittel van S.-Maria 19 Dec. 1750. Hoogheemraad van 't waterschap Heicop, genaamd de lange Vliet 1 Mei 1767. In 1779

vertrok hij naar Franeker en woonde aldaar in het huis E. W. N°. 25. Den 16 Julij 1780 vertrok hij met zijn huishouding naar Heereveen. Spoedig raakte hij hier in onmin met den heer E. A. Idema, grietman van Aengwirden. Hij huwde Louisa van Stuyvezant, geb. 6 Nov. 1740, dochter van Johannes van Stuyvezant, kanunnik van het kapittel van St. Pieter te Utrecht en van Christine Louisa Bönninger. Hij, A. F. van Schurman, is van haar gescheiden bij conventie van den 19 Dec. 1779. Hij overleed 4 April 1783 te Heereveen, zonder kinderen. Zij in 1810.

Bij testament van 31 December 1780 vermaakte hij aan de academie te Franeker een legaat van f 30,000, door de executeuren des boedels betaald met tien utrechtsche obligatien

à 2½ pct. ad 16,778—18—

en zestien Friesche à 2 pct. 13,224— " —

f 30,002—18—

benevens zijne bibliotheek, en eenige kunstwerkjes, teekeningen, manuscripten van zijne beroemde bloedverwante Anna Maria van Schurman en familieportretten. De inkomsten van dit legaat moesten strekken ter bevordering van de studien van vier studenten, twee in de regtsgeleerdheid en twee in de geneeskunde, burgers en inwoners der stad Franeker. Het beheer dier fondsen droeg hij op aan den tijdelijken rector-magnificus en den oudsten hoogleeraar in de juridische en medische faculteiten, die daarvoor zouden genieten ieder jaarlijks f 50. Zijn sterfdag moest jaarlijks worden herdacht in eene vriendelijke bijeenkomst. *Diar.* VI, bl. 110.

De boeken werden volgens zijne begeerte geplaatst op de bibliotheek in afzonderlijke kasten, waarboven met groote vergulde letters geplaatst werd: *Legatum Schurmannianum* en boven een daar tusschen gemaakt afzonderlijk kasje met glazen deuren: *KEIMYALIA Annae Mariae Schurmannianae ex legato cognati A. F. van Schurman.*

Deze bibliotheek bleef steeds afgezonderd van de overige boekverzameling, en werd van tijd tot tijd uit de gewone inkomsten aanzienlijk vermeerderd met boeken in beide genoemde faculteiten, zoodat zij bij de suppressie der academie in 1811 bestond uit ongeveer 1200 nummers of 2700 boekdeelen.

Door de tiercering der fondsen onder het fransche beheer dezer landen, werd deze stichting aanmerkelijk in hare inkomsten benadeeld, doch is door zuinig overleg steeds weder toegenomen, zoodat bij de opheffing van het athenaeum in 1843 het fonds bestond in eene inschrijving op het Grootboek der nat. werkelijke schuld à $2\frac{1}{2}$ pct. van *f* 12,200,— en aan contanten in de spaarbank belegd " 425,—

Lang bleef het onzeker en twijfelachtig, welke de toekomstige bestemming dezer, blijkbaar ten gunste van studerende jongelingen, burgers en inwoners van Franeker door den stichter verordende, instelling zoude zijn. De koning besliste daaromtrent bij het volgende besluit:

Nº. 36.

Wij Willem, enz.

Op de voordragt van onzen Minister van B. Z. van den 4 Augustus 1847 Lit. B, Afd. 5, betreffende zekere stichting door A. F. van Schurman, bij testament in dato 31 December 1780 ingesteld ten voordeele van twee studenten in de regtsgeleerdheid, en van twee studenten in de geneeskunde, aan de toenmalige hoogeschool te Franeker, aan den letterlijken inhoud van welk testament, noch wat het beheer dier stichting noch wat derzelver bedoeling betreft meer kan worden voldaan, ten gevolge der opheffing eerst van gezegde hoogeschool en naderhand van het daarvoor in de plaats gestelde athenaeum. Gelet enz.

Overwegende, dat het hoofddoel des stichters van Schurman

klaarblijkelijk is geweest de vordering van eene inrigting van onderwijs te Franeker, en bepaaldelijk van de studiën in de regtsgeleerdheid en in de geneeskunde van Franeker burgers en inwoonders, alsmede dat aldaar thans geene gelegenheid meer bestaat om bepaaldelijk in de regtsgeleerdheid of in de geneeskunde te studeren.

Hebben besloten en besluiten:

- 1°. De besluiten van den 26 December 1818 (St. Bl. N°. 48) en den 2 December 1823 (St. Bl. N°. 49) zijn toepasselijk op de stichting van van Schurman.
- 2°. De eigendommen en inkomsten van voormelde stichting zullen verder worden aangewend ten voordeele van de studerenden bij het Gymnasium te Franeker, zoo ten nutte en verbetering van het onderwijs bij die inrigting, als tot ondersteuning en aanmoediging der jongelingen, in Franeker te huis behorende, welke aldaar onderwijs genieten, zulks op zoodanige wijze, als nader door onzen Minister van B. Z. op voordragt van de te benoemen bestuurders en provisoren der stichting, en na Gedep. Staten der provincie Friesland te hebben gehoord, zal worden bepaald.

's Gravenhage, den 4 Augustus 1847.

(Get.) Willem.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

(Get.) van Randwijck.

De boeken aan de stichting toebehoorende zijn openlijk verkocht den 18 December 1849.

Onder de familiepapieren van den heer J. J. Meijen (wiens tante de voornoemde Louisa van Stuyvezant was) te Utrecht, berust nog een adelsdombrief van 1657, mitsgaders de volgende verklaring van twee Friesche edelen, dato 1778, waar

bij consteert, dat Anna Maria van Schurman geweest is oud-moei van Abrah. Frederik van Schurman.

Wij ondersz. F. M. V. Burmania old Raadsheer 's Hof's van Friesland en H. van Burmania, Grietman over Leeuwarderadeel en Gecommitteerde in 't collegie ter Admiraliteit te Harlingen, certificeren en verclaaren, dat Mr. Abraham Frederick van Schurman, eenige zoon van Johan Abraham van Schurman, Canunnik des Capittels St. Marie binnen Utrecht, en uit hetzelfde gecommiteert als Hoog Heemraad van 't Waterschap Heicop, genaamd de Lange Vliet, geboren 1730, 26 April, op de Adelijke state Abbinga, in de Grietenie van Leeuwarderadeel bij Huisum, ten Z. O., gesproten is uit een adel geslacht, dat bijna een eeuw voorsz. State gepossideert en bewoond heeft. Wat nu aangaat de nobiliteit van 't geslacht, die is ons gebleken uit een declaratoir, gegeven in den Haag 26 Nov 1657, door vier edellieden: Pieter Tuil van Serooskerken, Johan van der Does, Apo van Bootsma en Ludolph Conderts, wegens vier differente Provinciën in de Hooge Generaliteits-Collegiën aldaar op die tijd sessie hebbende, ook uit de Levensbeschrijving van des Hr. Cannuniks oud moei, van Anna Maria van Schurman als andersins. In oirconde der waarheid hebben wij dezen geteekend, na zulks met onze Adelijke wapens bevestigd, op den 20 Jan. 1778.

(Get.) F. M. V. Burmania,
H. Burmania.

Voorts bezit de heer Meijen eene afbeelding der graftombe, die Louise van Stuyvezant voor haren echtgenoot heeft laten vervaardigen, met de volgende inscriptie in de lat. taal: „Aan den edel heer jonkheer Abraham Frederik van Schurman, regtsgeleerde en kanunnik van 't kapittel van St. Maria te Utrecht enz., de laatste van zijn geslacht. De vrouw aan haar man, Louisa van Stuyvezant, heeft dit monument opgericht. Hij overleed 4 April 1783. — Leefde 52 jaren en 11 maan-

den." Ook bezit hij nog vele familie-portretten enz. — Abbinga-state te Huisum is voor eenige jaren afgebroken. In een der zalen vindt men aan het midden van het plafond in een krans de letters A. M. S. die men meende, dat Anna Maria van Schurman moesten aanduiden, terwijl men het er voor hield, dat zij aldaar (in hare jeugd) met hare ouders gewoond heeft.

B I J L A G E B.

KUNSTWERKEN VAN DE HAND VAN ANNA MARIA VAN SCHURMAN
OP HET STADHUIS TE FRANEKER ¹⁾.

1. Knipsel, met de wapens van van Schurman, van der Haer, Graphens van Kinschot. Lijst en grond van zwart geverwd eikenhout zonder sieraad.
2. Knipsel, voorstellende een boschje of heestergewas, in het midden het naamcijfer van Anna Maria van Schurman. A. M.
3. Schoonschrift. *Εὐχρηστική*. Het gebed des Heeren, waaronder *A. M. Σχurman*. De rand is als die der oude handschriften versierd met zeer uitvoerig, veelkleurig en met goud versierd lofwerk. De bloemen schijnen vergeet-mijnietjes, korenbloempjes en fantastische voorstellingen. De kleuren zijn waterverwen op perkament.
4. Schoonschrift. Arabisch schrift, waaronder de handteekenen van Anna Maria van Schurman bewerkt als N°. 3.
5. Miniatuurteekening in sepia, voorstellende de aanbidding der koningen, waaronder A^o. 1597, in ebbenhouten lijst, (dus niet van Anna Maria van Schurman.)

¹⁾ Medegedeeld door Mr. J. P. Amersfoordt.

6. Geschilderd portret van Abraham van Schurman, gest. in 1671, in 1624 geschilderd. Lang 12, breed 9,5 ned. duimen.
7. Portret van denzelfden in potlood.
8. Dergelijk portret met het wapen van Schurman, potlood op perkament „Aetatis suae 59.”
9. Miniatuur portret, waarschijnlijk van den zelfden, met zwart kleed, witte kwastjes aan de liggende kraag, sprekende blaauwe oogen.
10. Portret, waarschijnlijk van denzelfden, met potlood op perkament, lang 6,5, breed 6,5 ned. duimen.
11. Mansportret op koper, ovaal, hoog 10 en breed 7,5 ned. duim, waarboven staat „aetatis suae 20, 1623.” Zonder baard, met geplooid kraag drie hoog, wit kleed met een rei knopen; op het kleed zich kruisende moesjes. Het haar is bruin en vol, welligt een broeder van Anna Maria.
12. Portret van een oud man met een kapje en den raadsheers tabberd, met potlood.
13. Portret van een jong mensch, grootte als N°. 6, kleed bruin, knoopjes zwart, haar bruin, oogen zwart, strikjes rood.
14. In een boekje het portret van den ouden van Schurman, met potlood als boven, „aetatis suae 61.”
15. In ditzelfde boekje een knipsel, waarop een duitsche spreuk als doolhof geschreven, verder nog twee angelieren op papier of zijde gewerkt en een hommel, waarschijnlijk boekleggers.
16. Een portret in waterverf van denzelfden met gedraaide lijst.
17. Een rood album, fluweel met bloemen en vruchten van goud en paarden, waarin geschreven een hebreuwsch vers uit Ps. CXI, een grieksch uit Paulus brief aan de Ephezen H. V en twee latijnsche dichtregels: „Daer en is geen verdoemenisse dengenen die in Christo Jesu zijn, die niet nae den vleesche, maer nae den geest wandelen, Rom. VI: 8,” voorts haar zinspreuk, naam en Anno 1663, 16 Julij. Fol. 2. „Wat is dat troostelijk voor een bedroefde siele, en voor mijn, die teeghenwoordig in mijn kranckbedde

leggh, daer staet zoo een troostlijke en in het zevende kapittel van de Openbaringen Johannis, die vier sesse veersen „deese sijn het die uit die groote verdruckinge comen en sy hebbe haere lange kleedere gewassen en hare lange kleedere wit gemaect in het bloet des lams, daerom sijn sy voor den troon Gods. Ick en kenne niet meer.

Amelia van der Haer,
Wed. van Schurman.

Welgelucksalig is het volk 't welk het geklanck kent,
o Heere sy sullen in het licht uwes aanscijs wandelen.

Sy sullen haer den gansen dag verheugen in uwen naeme:
en door uwe gerichtigheyt verhoogt worden. Ps. LXXXIX:
16, 17.

Anna Maria van Schurman.

Huyzum op Abbinga, den 29 Mei 1691.

Wacht op den Heere en houdt sijnen weg ende hij sal
u verhoogen om de aarde erflicke te besitten, gij sult
sien dat de Godtloose worden uijtgeroeijt. Ps. LI: 34.

J. A. van Schurman.

De godtsaligheydt is een groot ghewin met vergenoe-
ginge, want wij en hebben niets in de wereldt gebracht,
het is openbaer dat wij oock niet en konnen yet daer uyt
dragen.

Aemelia van Schurman.

Huysum op Abbinga, den 29 Mei 1691.

Alles wat uwe handt vindt om te doen doet dat met
uwe maght, want daer en is geen werk, noch versinninge,
noch wetenschap, noch wijsheijt in het graf daer ghy
henen gaat. Eccles. Cap. 9, V. 10.

F. van Schurman.

Huysum op Abbinga, den 29 Mei 1691.

18. Een zeer fraai bewerkt miniatuur portret, bleek van kleur, oogen bruin, kleed goud laken, zilveren lijst.
19. Portret van Jacoba Gerkama, levensgroot, ovale lijst met rozen en wapen. Het hoofd gepoeijerd, de oogen zwart, de neus edel, mond groot, zeer blank van kleur, open borst, kleed rood, mantel groen met gouden rand, de handen wat lang en groot.
20. Een afbeeldsel, in potlood, van de oude vrouw van Braekel, voor mejufvrouw Borre van Amerongen. Zij draagt roosjes van lint even als Anna Maria van Schurman bij van Mierevelt, doch er zijn er hier slechts twee zichtbaar.
21. Een afbeeldsel van Jean de Labadie, waarachter met de hand van Anna Maria van Schurman: Voicy le vrai portrait etc. ¹⁾.

¹⁾ Bij het Friesch Genootschap zijn portretten van Labadie met de volgende bijschriften:

„Voicy le vray portrait de Jean de Labadie,
 „Qui des premiers Chrétiens a ramené la vie,
 „Non que par propre effort cette oeuvre il entreprit
 „Mais par ce qu'il servoit d'organe au St. Esprit.”

A. M. d. S.

IN TRIPLICEM IMAGINEM EXIMII SERVI DEI
 J. DE LABADIE.

„Cernis Amatoris Jesu sub imagine vultum,
 „Qui Christi in terris nuper imago fuit.
 „Altera, sed melior, pia mentis lucet imago
 „In scriptis, Jesu, quae pia sensa refert.
 „Tertia mox sancti genitoris surgit imago,
 Quae viget in sancta Christi adum sobole.

A. M. à S.

AFBEELDELS VAN ANNA MARIA VAN SCHURMAN.

1. Portret geschilderd op paneel in olieverw, door Mierevelt, blijkens een papier er later achter geplakt. Het haar is blond met krullen, paarlen in het haar, doch weinig zichtbaar, oogen eenigzins loensch, zwart van kleur, voorhoofd niet bijzonder hoog, borst blank, gezond en rood van wangen. De afstand tusschen neus en mond is groot, de lippen steken eenigzins vooruit, de kin smal, onder het linker oog een vlekje, om den hals vier snoer parelen. Het hemdje is van kant, met een dubbele kraag van kammerdoek, met breede brusselsche kant er over; geen handen, lubbetjes van kant om de armen, kleed zwart met moezen en kant, op de borst een roset van grijs lint, waaronder een versiersel van gitten met goud, verbonden aan een gouden ketting, die nog eens weder onder de kraag voorkomt boven twee dergelijke rosetten op het gordellint vastgehecht. In de ooren een versiersel van gelijke soort als de keten; ouderdom tusschen 30 à 40 jaren. Uitdrukking ernstig en zeer opmerkzaam.
2. Afbeeldsel door haar zelve geteekend in krijt met verscheiden kleuren, waarachter staat geschreven: „geteekent 29 Junij 1640 in 't 33 jaar hares ouderdoms,” met paarlen in het haar, dat zwartachtig is, twee krulletjes met het lintje daaraan afhangende; oogen eenigzins loensch als bij Mierevelt, neus edel, afstand tusschen neus en mond iets kleiner dan boven, mond iets grooter, zeer fraai van kleur, kleed geel en laag, om den hals een parelsnoer, over de

Effigies verax D. Joh. de la Badie, servi Jesu Christi, ejusque ecclesiae pastoris fidelissimi, qui natus ao CIO IOX eadem die ac mense XII Febr. denatus est ao CIO IO LXXIV. Hanc eurrente aetatis suae ao LXVIII expressit simulque D. D. ejusdem Ecclesiae vero pastori D. Petr. Du Ligne.

A. M. à Schurman.

schouders een zwart doekje, boven het maagdewapen, waarin een boom, een baronnen kroontje met lambrequins afhangende. Achter op de teekening staat met rood krijt: „Hanc sui ipsius effigiem creta colore variegata depinxit 29 Juny 1640, aetatis suae 33. Anna Maria a Schurman.”

3. Kinder afbeeldsel van Anna Maria van Schurman, met een roosje op de borst en een ringkraagje, met potlood op perkament. Zij schijnt 12 à 14 jaren oud.
4. Anna Maria van Schurman aetatis suae 19, dezelfde kleding. Jammer dat het eene oog weg is. Allerliefst van uitdrukking, haar weggestreken (à la chinoise).
5. Anna Maria van Schurman, iets ouder, in potlood; de bandjes zijn in 't haar doch de kraag is weg; wijde mouwen.
6. Weder later, zij is dik, heeft de kraag om, mouwen met vier rolletjes onder elkander.
7. Aetatis 47, met potlood. Zij is dikker, het haar à la chinoise.
8. Aetatis 61, is zeer beschadigd; maar heeft het wapen nog, alsmede het roosje op de borst, de kraag is weg.
9. Onafgewerkt, zeer fraai in O. I. inkt en sepia, tussehen 20 en 30 jaar, mond klein, ernstig van uitdrukking.
10. Schetsaardige afbeelding (in profiel) ter zijde, met een keten met groote paarden, langer dan de vorige, de oogen afgewend. Al de afbeeldsels zien links, dit meer regts.
11. Afbeelding in palmhout gesneden, A°. 1638, zonder kanten.
12. Afbeelding in palmhout (in een doosje van palm en ebbenhout). Leeftijd 20 jaren? Het haar neêrgekamd op het voorhoofd, op de wangen krullen, op het hoofd een krans van bloemen, in het haar van achter een sluijer, om den hals paarden, de hals verder bloot, japon laag met een kant omzet, uitdrukking ernstig, oogopslag fraai.

Dit portret is waardig om in metaal, lak of zwavel afgegoten te worden.

13. Afbeelding in ouderen leeftijd, de mond tandeloos, het haar

grijs, schoon nog gekruld, in den dof twee linten gevlochten. De kleuren hebben veel geleden.

14. De koperen plaat met het onderschrift:

„Cernitis hic picta nostros in imagine vultus

„Si negat ars formam gratia vestra dabit.”

A^o. 1640.

15. Gegraveerd afbeeldsel, waaronder:

Non animi fastus nec formae gratia suasit

„Vultus aeterno sculpere in aere meos,

„Sed si forte rudis stilus hic meliora negaret,

„Tentarem prima nec potiora vice.”

16. Afbeelding van het gelaat van Anna Maria van Schurman, bedekt door een doek, die in de hand wordt gehouden, alleen oogen en neus zijn duidelijk te zien.

17. Afbeelding eener vrouw, in olieverb. op koper. Zij heeft rood lint in het haar en zeer roode wangen. (Anna Maria van Schurman?)

Verder is nog te Franeker:

1. Les Pseaumes de David mis en rime françoise par Clement Marot et Theodore de Bèze. A la Rochelle par Hierosme Haultin 1597. Het boekje is in rood fluweel gebonden, voorzien van paarden en goud. Het draagt aan de eene zijde het wapen der Schurmans, op de keerzijde een ander. Roode bandjes.
2. Twee doosjes, zeer eenvoudig, van zoogenaamd cajatenhout. Het een met een laadje en een inktkoker, zijnde waarschijnlijk een naaidoosje en schrijfgarnituur. Hierbij vindt men een klauwtje van een grijpvogeltje met een lintje er aan.

Mogelijk zijn die doosjes van surinaamsch hout een geschenk uit de kolonie der labadisten aldaar.

3. Een doek, aan beide kanten met bloemen geborduurd.
4. Een bijbel, met juchtlederen band en zilveren sloten.

- „Vulgata. Lutetiae ex officina Roberti Stephani, typographi Regii. A^o. 1545,” met een geslachtsregister voor aan.
5. Een album, lang 0,17, breed 0,1² ned., waarin zes beschreven bladzijden van de hand van A. M. v. Schurman. De band is bruin juchtleêr, waarbij aan beide zijde in goud een bloemstukje met vier angelieren.
 6. Een portefeuille, waarin een lat. gedicht van A. M. v. Schurman aan Spanheim; een brief van Anna Maria aan hare nicht, d. d. Altona 24 Oct. 72, van godsdienstigen inhoud en pieusen toon, met herinnering van Labadies tractaat du Soy, aan du Lignon, van der Waayen, vrouwe van Middelburg, den heer Munink en moey en nichte van der Haer; brief van Henry à Schurman aan Anna Maria van Schurman, zijne nicht (myn eygen alderliefste Antje), d. d. Tubise (Frankrijk) 16 Aug. 90. — inhoud. milit. dienstzaken en religieuse onderwerpen; brief van Anna Maria van Schurman aan hare vrouw nicht, d. d. Altona 13 Septemb. 73, van godsdienstigen inhoud; id. van Henry van Schurman aan zijn oom (familie- en geloofszaken); id. van denzelfden aan een oom, als de vorige geschreven van à la bandette en van denzelfden datum, 20 Oct. 66 (finant. en familie zaken); brief van M. V. aan zijne „suster in den beminnellycksten J.” Z. datum, (religieuse inhoud); brief van H. v. Schurman aan zijn neef, d. d. Leeuwarden 10 Maart 1716 (familie zaken); als boven aan zijn oom, Abraham van Schurman, gedeputeerde van wege Friesland, zonder datum, waarschijnlijk uit Frankrijk (familie zaken); als boven, van F. van Bockhoven aan „syne seer lieve en waerde nichte,” zonder datum (godsdienstige ontboezeming); verjaarwensch aan Sibilla Gerkama van F. C. van Lansbergen 17⁶/₂19; brief van Johanna de..... vrijvrouw van Peyzé, aan haren broeder Schurman, op Abynga State tot Husum by Leeuwarde yn Vrislant, d. d. Peyzé 27 Decemb. 1645, Port de Rochelle (familie en finantie zaken); lat. dichtregels, fragm. betrekkelijk Spanheim;

idem fragm.; nederd. id. fragm.; brief van A. Colvius aan Anna Maria van Schurman; bijschrift van een portret, „A. M. a Schurman heeft dit haar eygen afbeeldsel met verscheiden koleuren van kryt geteekent den 29 Juny 1640 in het 33 jaar harer ouderdom;” berekening van de waarde van een diamant in cijfers.

B I J L A G E C.

LIJST VAN GESCHILDERDE EN GEGRAVEERDE PORTRET TEN VAN ANNA MARIA VAN SCHURMAN, DIE TE FRANEKER NIET BERUSTEN ¹⁾).

1. Portret, in olieverw, van Anna Maria van Schurman, door van Dyck.
2. Portret, in olieverw, door Joannes Livius.
3. Als boven, door Cornelis Janson van Ceulen.
4. Als boven, door Gerard Douw, hoog 6, breed 5 duim, uitvoerig behandeld en verkocht te Amsterdam 1800. Kooper: de kunstmakelaar van der Schley ald. Catal. Ploos van Amstel, n°. 20.
5. Als boven, op paneel, bij den heer Opperdoes van Alewijn, te Hoorn, in jeugdigen leeftijd.
6. Als boven, bij den heer Kram, te Utrecht, in gevorderden leeftijd, met een steen of versteening in de hand.
7. Als boven, in miniatuur, bij de erfgenamen van wijle mevrouw van der Haer geb. Knock.

¹⁾ Deze lijst dank ik grootendeels aan den hulpvaardigen Mr. Bodel Nyenhuis, die meest al de vermelde gegraveerde portretten in zijne portefeuille heeft, en ook aan den heer Kram, die in zijne rijke collectie vele portretten van de beroemde maagd bezit.

8. Als boven weleer in bezit van Job Ludolf ¹⁾.
9. Als boven weleer in bezit van Mevr. Coutel.
10. Als boven weleer in bezit van Joh. Smetius te Nijmegen.
11. Als boven weleer in bezit van Const. Huygens.
12. Als boven weleer in bezit van Adolph Vorstius.
13. Als boven weleer in bezit van J. van Beverwijck.
14. Als boven weleer in bezit van C. Huygens.
15. Als boven weleer in bezit van Maria de Medicis.
16. Als boven weleer in bezit van Joh. Fred. Mayerus.
17. Een beeldtenis uit hout gesneden (door haar zelve). Zie Eukleria p. 19, 20, 21.
18. Een in was door haar zelve, t. a. pl. p. 20 (gebroken).
19. Een portret in olieverw door haar zelve.
20. Een geëst portret zonder randschrift of jaartal, lang ned. el 1,05, breed 1,45, de bovenste hoeken weggesneden.
21. Een dito en medaillon met randschrift van C. Boy. Men vindt dit portret vóór de beide uitgaven van Beverwijck's Uitn. der Vr. geslachts. Wij hebben dit portretje dat haar in kinderlijken leeftijd voorstelt, vóór dit werk doen plaatsn.
22. Een portret (gravure), in 26jarigen ouderdom, door haar zelve geteekend en gesneden, witte achtergrond, te halver lijf, even links ziende, vóór haar een schild, waarop deze verzen van haar eigen hoofd en hand: *Non animi fastus, etc.* Zij is hier zeer gekapt. Anno 1633. A. M. a Schurman sculp. et delin., quarto formaat.
23. Het kleine portret, dat in de folio uitgaaf van Cats voorkomt, achter de Voorrede van d. II. Zij is te halver lijf, staande in een vertrek aan eene tafel, even regt ziende. Door eene deur ziet men den utr. Dom (geen maker).

Door haar zelve geschilderd,
geteekend of gegraveerd.

¹⁾ Behalve deze moeten er nog eene menigte afbeeldingen van haar bestaan, wijl zij gewoon was hare vrienden en bezoekers met hare afbeelding te vereeren.

Ten onderschrift de zoo bekende regelen van J. Cats:
Wie oyt enz. (Zie hier achter) ¹⁾.

24. Gevolgd naar n°. 22, in Cats werken door Feith, d. IV. D. Buis delin. In plaats van een portret houdt zij een horologie in de hand. Ten onderschrift het gemelde vers van Cats.
25. Gevolgd naar n°. 22 maar geheel anders om, dus iets links ziende, 4°. met fransche opgaaf van geboorte, sterftijd en plaats. P. Dupin sculp. 4°. „Se ipsum pinxit.” Voor Wiewerd staat hier Vliwert.
26. Groot, naar Johannes Livius (Lievens), door Jonas Suyderhoef, even regts ziende, aan een tafel gezeten, in het bont, minder gekapt. Onderschrift van Daniel Heinsius: Divini pictoris etc. (Zie hier achter). De vroegere en fraaiste afdrukken hebben het adres van C. Banheiningh; de latere van Hugo Allerdt. Zij schijnt tusschen de 30 en 40 jaren.
27. Een hier naar, van verre anders om gevolgd portret, voorkomende in Foppens, Bibl. Belg. De L'armelsin sculp. 4°.
28. Een ander van denzelfden leeftijd, kapsel even zoo, en een kleed met bont, en medaillon, regts ziende, 8° formaat.
29. Even zoo, maar fraaijer, en medaillon, links ziende, omschrift: Anna Maria à Schurman Ultraj. Phi. Kilian f. 8° formaat. Denkelijk uit Sandarts groot werk of Schilderakademie.
30. Een ander 1640, anno aet. 33, en medaillon links ziende, weinig gekapt, onderschrift: Cernitis hic. (Zie hierachter). Zonder naam van schilder of graveur. Vóór hare Opusc. L. B. 1648 8°. niet herhaald in den druk van 1652.
31. Vóór den herdruk harer Eukleria gemaakt te Dessau 1782

¹⁾ Voor 's Werelds begin, midden en eynde, Dordr. bij H. van Esch 1637 4°., staat het portret van Anna Maria bijna ten voeten uit; voor hetzelfde werk bij denzelfden, 1637, met eenig verschil te halver lijve, doch in de Amsterdamsche uitgaaf bij E. Cloppenburgh 1643 het portret als boven bijna ten voeten uit.

- 2 voll. 8°. een portret geheel overeenkomstig aan n°. 29, behalve dat het anders om gesneden is: door Geyser.
32. Weder een geheel gelijk aan n°. 29, gesneden in 't midden der 18de eeuw door Sysang, onderschrift een distichon van Ant. Aemilius: Non nisi dimidia etc. (hier achter) formaat in 8°.
33. Portret gegraveerd door Houbraken naar n°. 29, voorkomende in zijne Schouburg.
34. Nagenoeg gelijk aan n°. 29, 30, 31, links ziende, en met het onderschrift, naar het orgineel van Houbraken, gegraveerd door W. van Senus, 8°., denkelijk voor het een of ander werkje der 19de eeuw.
35. Een daarnaar, schoon flauw gevolgd, regts ziende 8°. geteekend door J. C. Lithographie, publié par Soetens et fils à la Haye (omstreeks 1840).
36. Een oorspronkelijk portret naar de schilderij van Cornelis Jonson (Janson) van Ceulen. C. v. Dalen Jr. sculp. Clemendt de Jonghe excudebat, achtergrond een gordijn en de utrecht-sche Dom, en medaillon, regtsziende met veel allegorisch bijwerk. Twee genien houden een schild of stuk linnen waarop deze woorden van Constanter (Huygens): Tanta fides coelo etc. (Zie hier achter). Zij is te halver lijve en schijnt staande en weinig gekapt. Het haar is zonder de gewone lintjes van voren of de paarlen van achter, waarvoor een gedraaid lint in de plaats komt. De uitdrukking van het gelaat verschilt zeer van al de overige afbeeldsels. Het voorhoofd is hooger, de mond lager, de wangen minder bol. Lang n. e. 0,3, breed 0,23.
37. (1657) Het groote portret uit Cats werken d. II, vooraan bl. 1 na 't voorwerk, geheel en al gevolgd naar 't voorgaande, maar juist anders om, dus links ziende, staande, te halver lijf, van onder een vierregelig vers van prof. Ant. Aemilius: Suspicit aethereum etc. (Zie hier achter). Geteekend en gesneden door S. a Lamsweerde 1657, fol. Nog zeer fraai voor eene 50jarige vrouw, weinig ge-

kapt. Het eene der 2 genien (zie 't vorig portret) heeft hier op een schild, dat daar wit was, hare zinspreuk: *ὁ ἑμὸς ἕως ἑσταυρωται*, vroeger nog niet op de andere portretten voorkomende.

38. Een ander, geheel gevolgd naar n°. 35 regts ziende, klein formaat in 8°. C. Hagen scu. en medaillon, met zesregelig duitsch omschrift: Hier siehstu enz. (Zie hier achter). Tot dusver nog altijd in 't haar meer of min gekapt althans blootshoofd.
39. Een ander, en medaillon, voor hare levensschets in den Recensent der vrouwen n°. 1, langer van gelaat, zonder omschrift of jaartal, geheel afwijkend van de overige portretten.
40. Portret in haren ouderdom, hoewel eene schoone oude vrouw, even links ziende, en medaillon, met een mutsje of kapje op het hoofd, zwarte kleeding.
41. Als boven in Schröckh, Lebensb. berühm. Gelehrten 8°. form.
42. Als boven met dit randschrift: A. M. van Schurman, geb. in 't jaar 1607, overleden 1678. Munikhuysen sculp. J. van de Velde exc. 8°. form. met een zesregelig bij-schrift: Siet hier de Eedle maegt, enz. (Zie hier achter ¹⁾).

¹⁾ Men vindt haar portret ook in Joh. Jac. Boissard, Chalcogr. contin. p. IV lit. M. 4, Is. Bullart, Acad. des arts et des sciences, t. II. p. 220.

BIJSCRIFTEN OP HARE PORTRETTE.

I.

ANNA MARIA VAN SCHURMAN.

Non animi fastus, non formae gloria suasit
 Vultus aeterno sculpere in aëre meos:
 Sed, si forte rudis stylus hic meliora negavit,
 Tentarem prima ne potiora vice.

II.

Cernitis hic picta nostros in imagine vultus:
 Quam negat ars formam, gratia vestra dabit.

Ziet myn wesen op dit tafereel gemaakt,
 Uw gunst voltooi het werk, indien er kunst aan faalt.

III.

THOMAS BARTHOLINUS.

Mascula mens aliis torpet, premiturque virilis
 Foemineo tandem pondere victa manus.
 Hic superat natura fidem: Schurmannia sexum
 Egregio vincit corpore, mente viros.

IV.

JAC. MARTINIUS.

Gracchorum matrem sileat Romana vetustas,
 Et taceat Sappho Graecia victa suam.
 Cedite Romanae, Graecae quoque cedite Musae,
 Nescio quid Batavo majus in orbe micat.

V.

PEYRARÈDE.

Ipsa suos vultus pingens Schurmannna, Minervam,
 Se, Charitas, pinxit, Pieridasque simul.

VI.

D. HEINSIUS.

Pallas ducta manu Lugduni gloria nostrae est,
 Quae tutam picta se putat esse Dea.
 Trajectum vivam opposuit monstratque Minervam,
 Et numen picta Pallade majus habet.

VII.

De wijsheyt heeft als noch de mannen toe-gekomen,
 Natura, zynd' een vrouw, heeft dat niet welgenomen,
 Haer selfs gewent, gekeert, en voort-gebracht een beelt
 Dat toovert met den geest, en met de wijsheyt speelt,
 Die Clio met haer volck, en Charis doet verhuysen,
 De vierde Charis selfs, de thiende van de Musen,
 Die van Cupido niet, van Venus niet en hout,
 Om dat sy Pallas is, en haren maeghdom trout,

Die vint al watter is, soeckt watter is verloren,
 Jae tot in Oosten toe daer Phoebus is geboren,
 Waer van het alderminst, waer van het aldermeest,
 Is grooter als men seght, en minder als de geest.

VIII.

*In effigiem Annae Mariae à Schurman, a celeberrimo
 pictore Joanne Livio ad vivum expressam.*

Divini pictoris opus, coelestis imago,
 Quam dedit hic, Divas pingere digna manus,
 Quae cum omnes vellet, nec posset pingere Musas,
 Expressit decimam, cum decimaque novem.

D'un peintre tout divin l'ouvrage ici tu vois,
 Qui pour dresser des arts et graces en modelle,
 Ne pouvant peindre les neuf Muses à la fois
 Depeignit la dixiesme et les neuf en icelle.

ANNA MARIA A SCHURMAN.

Deze af te beelden, uit wiens oog een Godheit straalt,
 Was meêr dan mensch'lijk werk: de schilder gansch verlegen
 Om 't negen-zuster-tal te schild'ren, heeft gemaald
 Dees' Tiende, en in dees' Tiende alleen all' de and're Negen.

W. DEN ELGER.

IX.

C. HUYGENS.

*In effigiem Schurmanniae αὐτὸχειρον, ἀχειρον et ipsius
 versibus inscriptam.*

De facie gratam est: sed enim bis, quinta Dearum,
 Cur magis illustri parte stupenda lates?

X.

IN EANDEM.

Pingere si incertam nequirit, quae, mobilis usque
 Et nova, non cessat se superare manus.
 Nec lateo quâ parte tamen, si coeperis esse
 Lector, ubi inspector desinis esse mei.
 Mente, manu vultum retuli; plus litera pinxit;
 Scripta refert mentem litera, picta manum.

XI.

IN EANDEM.

Hactenus una fuit; furto datur altera Phoenix.
 Publica privatum gratia crimen habet.
 Quam bene non prodit, quae se, fugiendo, fatetur
 Dexterâ Phoenicem surripuisse sibi!

XII.

IN EANDEM.

Anna, fatebor enim, poteras plus picta placere,
 Formaue non sculpti gratior aeris erat:
 Sed mage sculpta places. Aiunt vaenire puellam,
 Picta cui multo mala colore nitet.
 Quae, tantum virtutis amans, ignorat Amantem,
 Cui specie, si fas, non placuisse, placet,
 Quae paucis non dura viris si nupserit, unis
 Ingeniis uno nupserit ingenio,
 Quae, mens tota, velit solâ se mente videri,
 Membra supervacui ponderis instar habet.
 Psilothro niteat, cretam ferat oblita? scalpi
 Debuit, et scalpi debent ungue suo.

XIII.

IN EANDEM.

Tanta fides caelo, tanta est fiducia, diva
 Hoccine Schurmannae vultus in aere micet?
 Disce gravis, sculptor, quae sit vesania coepti;
 Haec, ais, haec aevi sideris umbra tui est?
 Tun' similem praestes aetas cui nulla secundam
 Edidit, et non est ulla datura parem?

XIV.

*Op de print van Juffrou Anne Marie Schurmans, sonder
 handen uytgebeelt, ende door haer selver gesneden.*

Waarom berght de Maeght die handen
 Die noyt wedergaed' en vanden?
 't Koper om en om geset
 Heeft haer vingeren gesmet,
 En sy schroomtse soo te thoonen.
 Leser, helpt de schult verschoonen,
 'T is de schult van d'eerste sne,
 Die sy van haer daghen dé.

XV.

OP DEZELVE.

Jammer, jammer, sey de Reden,
 Daer dit Meisjen quam getreden,
 Dat soo soeten schepsel lam
 Handeloos ter werelt quam:
 Maer de waerheit sprack' er tegen,
 Weest'er weinigh in verlegen;

Als het Haeghje wandelloos,
 Als den Amstel handelloos.
 Als de duynen strandeloos,
 Als den oever sandeloos,
 Als de tiger tandeloos,
 Als de sonne brandeloos,
 Als de minne bandeloos,
 Als de heide landeloos,
 Als de kercken pandeloos,
 Als de merckten mandeloos,
 Als de doosen randeloos,
 Als de boose schandeloos,
 Soo ist Meysjen handeloos.

XVI.

OP DEZELVE.

Handeloos en sonder spraeck,
 Uyt een onbewogen kaeck,
 Onbewoghen als een baeck,
 Dat de baeren overblaeck',
 Als een ancker voor een' kraeck,
 Doof en ongevoelick stae'ck;
 Maer wie is soo sonder smaeck,
 Die mijn' waerde niet en raeck',
 Die van wilde weelde kraeck;
 Die mijn' stomme stilte laeck'
 Die ick niet genoegh en waeck,
 Die my van te grooten vaeck
 Tot een slappe slaepster maeck'?
 Wie soo menscheloosen draeck
 Die my nijdelick genaeck'
 Met een' onverdiende wraeck,
 Die mijn' eer ten halven staeck,

Die kon lijden dat ick braeck,
 Of in vier en kolen staeck?
 Is 't een' dagelixe saeck.
 Dat ick oor en oogh vermaeck
 Handeloos en sonder spraeck?

XVII.

OP DEZELVE.

Stoot af het nijdigh hert en gunt mijn' oogh de handen
 Die t'langh van verre siet en langhe dreight te vanden.
 Stoot niet; al staet de planck' er voor,
 Ick sies'er in, en op en door.
 Bewaertse veil en vast, en van verongelucken:
 Geraeckt'er een' in stucken,
 Wanneer verhaelde men de schad', en waer en hoe?
 Daer is geen' weergae toe.

XVIII.

OP DEZELVE.

Is het aengesicht vol kerven,
 Die en kost de kunst niet derven:
 Leser siet my door de borst,
 Des'en is maer koele korst.
 Maghs haer' uyterst niet bederven
 Die ten uyterst Maegd wil sterven?

XIX.

W. DEN ELGER.

*Op d' Afbeeldinge van Anna Maria Schuurman
 Naar het latijnsche van C. Huygens.*

Vertrouwt gy dit de kunst? wacht gy dit van 't penceel?
 Straalt dus hier een' Godes, vrouw Schuurman' in uwe oogen?

O Schilder! zie het eind' van uw vermetel pogen,
 Zie, zegt gy, zie de zon uws eeuws in dit taf'reel;
 Waant gy haar beeltenis te geven, die voor dezen
 Nooit weêrgâ hadt, en steeds de Fenix ook zal wezen.

XX.

A. COLVIUS.

In Effigiem D. Anna Mariae à Schurman.

Gentil pinçeau fist la face,
 Qui ravit tout coeur humain:
 Mais ces vertus, et sa grace
 Passent mille-fois la main.

XXI.

Della medesima.

Spirto gentile, pieno d'Amore
 Chi sempre canta la bella Laura,
 Et per li pianti core ristaura;
 Ch'Italia legge con gran stupore:
 Ritorna in vita, ma per morire,
 Vedendo i raï de l'alma pura,
 Miracolo piu raro di natura,
 Che penne et lingue non ponno dire.

XXII.

Docta manus faciem sculpsit, si caetera possent
 Doctrina et virtus pingere, tota foret.

XXIII.

ANTHONIUS AEMILIUS ¹⁾).

Suspicit aethereum sapientium turba Platonem,
 Maeonidenque omnes numinis instar habent.
 Est quoque Scaligerum cunctis venerabile nomen,
 Heinsiadenque suum delictum esse volunt.
 Sed te, Nympha verenda, magis totus colit orbis:
 Nam quae insunt aliis singula, cuncta tibi.

XXIV.

In eandem.

Non nisi dimidia spectatur imagine virgo,
 Maxima quod totam nulla tabella capit.

XXV.

JACOB CATS.

Wie oyt dit aerdigh beeld sult komen aen te schouwen
 Hout vast, dat ghy hier siet een roem van alle vrouwen.
 Van dat de werelt stont tot heden op den dagh
 Niet één die haar geleeck of nae bereycken mag.

XXVI.

CORNELIS BOY.

Siet hier de wijste Maeght
 Daer van de weerelt waeght;
 Daer van de braafste man
 Het slechtste niet en kan.

¹⁾ In zijne *Orationes et Poëmata* (Traj. ad Ren. 1651) p. 587 komt nog een grieksch en lat. vers op haar voor, doch dit is onder geen harer afbeeldingen geplaatst.

XXVII.

Hier siehstu Jungfern Schûrmanns bild
 Dern Lob die gantze Welt erfüllt,
 Sie ist der Tugend schonste Bluhm,
 Aller Jungfraun Pracht und Ruhm,
 Aller Frauen Ehren Krohn,
 Aller Männer Spott und Hohn.

XXVIII.

Siet hier de eedle Maegt, genaemt weergadeloos,
 Eer sy voor 's werelst (werelts) lof het beste deel verkoos.
 Sy was als saemgesteld van wysheyt, gaest en deugd,
 Haar liefde was gekruyst, het kruys was hare vreugd;
 Kunst, talen, wetenschap, geleertheyt, grootheyt, eer,
 Met blijdschap ley sy 't al voor Christi voeten neer.

XXIX.

JAN DE BRUNE.

*Juffer Anna Maria Schuurmans haer zelven uit een
 spiegel afteikenende.*

Beroemde stichteres van menighvoude wonderen!
 Waar in 't onnoodigh is, het minste te byzonderen,
 Nu ghy u dus bezieet in 't helle spiegelglas, hoe doet ghij
 't branden niet?
 Nochtans indien de zon haer tintelrijke stralen,
 Van 's hemels blaau azuur, laat op den spiegel dalen,
 Het kille kristalijn spuwt vuur en vlammen uit, door 't mid-
 del van die schijn
 Doch ik weet wat het is; daar ghy in andre punten
 De zonne bent gelijk; soo wilt ghy mee uitmunten,
 Op heur manier, in dit: schoon zy het al verwarmt, men zeit,
 zy heeft geen hit.

XXX.

Afbeeldingh, by Joffer Anna Maria Schuurmans uit een spiegel, van haar zelven gedaan.

t' En was naauw in de maght van een der stervelingen,
Met meerder leventheid uw beeld in 't light te bringen,
Als ghy het stelt ten toon, Alwaarde flonkerbag van Utrechts
wapenkroon.

Hoe loegh het lot my toe, indien ik kon ontvouwen
De glanssen van verstand, die wy in u beschouwen!
Maar wat hoeft dat te zijn? Uw adelijke pen vermagh het met
Dus vragen juweliers na geenerlei metalen, (een lyn.
Op dat een diamant magh sparkelen en pralen,
Tot haare meeste lof, maar bezigen daartoe van 't puikju-
weel het stof.

XXXI.

ROBERT KEUCHENIUS.

In Schurmannae effigiem.

Suspice virgineo Belgarum Pallada vultu,
Et Batavam famâ fulgidior Deam.
Nos quoque Praxillas Romanaque nomina Gracchas
Atque alio parimus virginis ora Jove.
Si Latium jactat tanti miracûla sexus,
Belgica dic, Annam te memorare tuam.

XXXII.

Ad illud Hugonii de Schurmannae.

*De facie gratum est: sed enim bis quinta Dearum,
Cur magis illustri parte stupenda lates?*

Illustri qua parte latet, prodire recusat:
 Sola docet, dominam dissimulare decet.
 Dissimulare docet, latet illustrissima: fas est
 Scilicet, illustrem parte latere Deam.

XXXIII.

De facie placuisse nequit, quae pingitur intus;
 Et magis illustri parte stupenda latet.
 De facie placuisse nequit: quae fingitur, intus
 Arte latenda stupens, parte stupenda latens.

XXXIV.

Ad illud ejusdem Hugonii.

*Mente, manu, vultum retuli; plus litera pinxit,
 Scripta refert mentem litera, picta manum.*

Pinxerat, et sculpto faciem simulaverat aere
 Dextra, patens ductu non imitanda suo
 Quam bene! scripta latens, solis imitanda Deabus,
 Fingitur illa, minus pingitur illa manus.
 Currit inaequandis omnis cui litera linguis,
 Non latet illa manus, mente stupenda patet.

XXXV.

Schurmannae Elogium.

Quod ipsa Pallas erudita quod novem
 Valent referre virgines Musae, Jovis
 Rerum scientis filiae; quod Lesbia
 Puella Sappho, quod Corinna, quod sagax

Erynna, quod Aretia et Cornelia,
 Quod Laelia, et Licinia et argentaria
 Referre Polla et Plinii Calpurnia,
 Sulpicia, quod Veturia, quod Volumnia,
 Et Lydia, vel Eudoxia, et Falconia,
 Et Angla Graja, et plurimis Olympia
 Morata linguis: Hoc scientiae soror,
 Et omnis artis, omnis elegantiae
 Nurus venusta, sponsa, mater, filia,
 Schurmannia, prima virginum virtus, valet.

XXXVI.

J. H. HOEUFFT.

In laudem Schurmanniae.

Desine jam prisci doctas Heroidas aevi
 Jam celebrare aevi desine, Fama, novi.
 Quod cunctae tenuere, tenet Schurmannias una,
 Una tenet, cuncti quod tenuere viri.
 Ludus erat Graje, ludus cecinisse Latine;
 Noverat et linguas, Memnonis ora, tuas,
 Quin novisse parum est; quod non ausere Bocharti
 Condidit Hebraeis verba diserta sonis.
 Nec tamen intumuit, nec dedignata puella est,
 More puellarum, quae leviora, sequi.
 Pingere vellet acu, jurus pinxisse Minervam,
 Adcantare lyrae, Terpsichorea fuit.
 Et ne dissimilis foret ulla parte Deabus,
 Cui digne potuit nubere, nullus erat.

B I J L A G E D.

EPIGRAMMES.

Consacrez à la vertu de Mademoiselle, Mademoiselle Anne Marie de Schurman par le Sieur des Hayons. A Utrecht chez Jean Waesbergue MDCXLIX, in 4°. pp. 15.

A

Mademoiselle, mademoiselle de Schurman.

Mademoiselle.

Je scay que vostre humilité vous fait avoir beaucoup de repugnance pour les louanges que l'on vous donne; mais je vous supplie aussy de penser que cette vertu ne peut par ses rigueurs se declarer injurieuse aux autres beautez de vostre ame sans l'estre à soy mesme, et qu'il n'est pas juste qu'elle rehausse sa gloire en ruinant celle qui leur est si legitiment deuë. Puis donc qu'il ne nous est pas possible d'obeir aux loix de se taire quelle voudroit donner à v^{os} admirateurs, sans pecher contre celles de Dieu, qui veut que les plus muettes mesmes de ses creatures disent hautement ses mer-

veilles, ne craignez point, Mademoiselle, que votre pudeur soit intéressée quand toutes les honnestes gens travailleront à rendre votre nom aussy cogneu que vos merites sont illustres. Ne leur seroit ce pas sans mentir une lasche ingratitude s'ils ensevelissoient sous le boisseau du silence ces belles lumieres qui ne paroissent pas avec moins d'eclat en vos incomparables ouvrages que celles du soleil, et qui ne peuvent estre cachées qu'aux aveugles volontaires? Si vous trouvez estrange qu'estant du plus bas ordre des Esprits de ce siecle, je me suis empressé avec tant de grands hommes à satisfaire à ces devoirs, qu'il vous plaise de vous souvenir, Mademoiselle, que le juste dispensateur de tous les dons parfaits oblige à la reconnaissance de ses graces les plus viles productions de la Nature aussy bien que les plus hautes Intelligences, et les lys des vallées que les cedres des montagnes. Je me promets donc que vos bontez seront assez genereuses pour vous faire agréer ces foibles tesmoignages des inclinations puissantes que j'ay à vous reverer et qu'elles me permettront de prendre cette glorieuse qualité.

Mademoiselle

De votre tres humble et tres obeissant serviteur,

DES HAYONS.

EPIGRAMME I.

Puis que l'on te doit les louanges
Dont les hommes les plus sçavans
Façonnet le tableaux vivans
De toutes les graces des Anges,
ANNE, je n'ay pas entrepris
D'encherir sur ces beaux esprits
Pour eternizer sa memoire:
Ce m'est assez que l'univers

M'avantage de cette gloire
 Davoir leu ton nom dans mes vers.

EPIGRAMME II.

Prodige agreable à nos yeux,
 Beau rayon des pures lumieres
 Qu'espandent ces beautez premieres
 Qui font les delices des cieux,
 ANNE, quand ou voit les merveilles
 Qui partent de tes saintes veilles
 On est ravy d'estonnement;
 Et sans escouter nos Oracles
 Chacun donne son sentiment
 A la creance des miracles.

EPIGRAMME III.

Louable orgueil de ta patrie,
 Ange, qui fais voir aux humains
 Tout ce que l'esprit et les mains
 Ont de richesse et d'industrie;
 Jamais l'adresse et les douceurs
 De Minerve ni des neuf Socurs
 N'ont rien fait naistre de semblable,
 Et je dy sans temerité
 Que ce qu'elles sont en la fable
 ANNE l'est seule en verité.

EPIGRAMME IV.

Sur son portrait fait par elle mesme.

Non, ce n'est pas par vanité
 Que ce chef d'oeuvre de nature

Se consacre à l'Eternité
 Dans les traits de cette peinture;
 Mais personne n'eut entrepris
 D'achever ce tableau de prix
 Que par une arrogance extreme;
 Car en ce siecle si tortu
 Qui pourroit tirer la vertu
 Que la main de la vertu mesme.

EPIGRAMME V.

Il est vray que malgré les ondes
 Colomb à fait voir en nos ports
 Les inestimables thresors
 Que nous cachoient les nouveaux mondes;
 Mais sans l'ayde de matelots,
 Sans courre les hazards des flots,
 Ni le sort douteux de la guerre;
 ANNE a fait encor beaucoup mieux
 Ayant descouvert à la terre
 Toutes les richesses des cieux.

EPIGRAMME VI.

Sur ses ouvrages.

Enfin superbe Antiquité
 Qui par tant de flatteurs oracles
 As dressé sur les sept miracles
 Celui seul de ta vanité,
 Cede ta gloire à ces ouvrages
 Qui piquent les plus hauts courages
 Tout d'un temps d'amour et d'ennuy,
 Et jugeant qu' ANNE est sans seconde,
 Dy, qu' Utrecht enferme aujourd'hui
 L'unique merveille du monde.

EPIGRAMME VII.

Puissans et genereux Estats,
 Quoy que de bruit de vos victoires
 Vous remplissiez mieux les histoires
 Que les plus fameux potentats,
 ANNE vostre sainte Amazone
 Dont la gloire a passé la zone
 A plus fait que tous vos guerriers;
 Puisque par ses vertus hautaines
 Elle a triomphé des lauriers
 De Sion, de Rome et d'Athenes.

EPIGRAMME VIII.

Ornement du sexe adorable,
 Que tes appas sont innocens,
 Que ta douceur incomparable
 A d'empire dessus nos sens!
 Que tes entretiens ont d'amorce,
 Que ton bel esprit a de force
 Et qu'il a peu de vanité!
 ANNE, à l'objet de tant de gloire
 Quel prophane a l'ame assez noire
 Pour nier la Divinité.

EPIGRAMME IX.

Sur sa Devise:

"Amor meus crucifixus est."

La mort de l'amour immortel
 ANNE, a donc fait naistre ta flamme,
 Et sa croix a servy d'autel
 Au sacrifice de ton ame:
 O prodige de verité!

Que pour vivre en virginité
 Tu suives les loix conjugales!
 Que ton Pere soit ton espoux,
 Et que ton coeur soit moins jaloux
 Quand plus il aime tes rivales!

EPIGRAMME X.

Quand des fleurs du sacré parterre
 Je te voy façonner le miel,
 Et que j'apprens jusqu'ou le ciel
 A pouvoir d'obliger la terre,
 Mon esprit s'esleve plus haut
 Pour voir cet esprit sans defect
 Dont le tien prend son origine,
 Et par l'objet de sa beauté,
 ANNE, a bon droit se m' imagine
 De jouir de l'eternité.

EPIGRAMME XI.

Toy qui sous l'humaine apparence
 Nous fais voir au vray la vertu,
 Qui tiens sous tes pieds abbatu
 Le monstre afreux de l'ignorance;
 Si le monde et ses entretiens
 Ne font que rarement les tiens
 Ce ne sont point des cas estranges:
 La terre n'est pas l'element
 Ou les bons Esprits et les Anges
 Se plaisent ordinairement.

EPIGRAMME XII.

Utrecht, puis que ton sein possede

Cette chaste Divinité,
 Qu' Ephese en saints devoirs te cede
 De mesme qu'en felicité,
 Esleve un temple à ta Diane
 Rends luy sans peur d'estre prophane
 Ce que l'on doit aux Immortels;
 Car ses merites que tu vantes
 De toutes les ames sçavantes
 Se sont desja fait des autels.

EPIGRAMME XIII.

ANNE l'unique amour des cieux,
 Soit propice aux voeux de mes Muses
 Qui paroissent toutes confuses
 A l'esclat brillant de tes yeux:
 Ces chers soucis de la memoire
 Ne pretendent rien qu'à la gloire
 D'admirer tes perfections,
 Et ton esprit plein d'excellence
 Bornera leurs ambitions
 Par l'honneur de sa bienveillance.

ANAGRAMME.

ANNE MARIE DE SCHURMAN.

Un Mars ne charme Diane.

Que les plus braves des mortels
 T'immolent les voeux de leurs ames,
 Ta vertu deffend ses autels
 A l'indignité de leurs flammes,
 Ton coeur tout plein de saints desirs
 Et dont les cieux font les plaisirs

Ne peut rien souffrir de prophane,
 ANNE, donc que leurs vanitez
 N'aspirent qu' aux vaines beautez,
Un Mars ne charme point Diane.

LA FAMA TRIONFANTE PANEGIRICO ALLA BELLISSIMA, CAS-
 TISSIMA, E DOTTISSIMA SIGNORA ANNA MARIA SCHURMAN
 DI DOMENICO GILBERTO DA CESENA M DC XLII.

Al virtuosissimo signor Gabriel Naudeo, mio dilet-
 tissimo amico.

Fu parere di Platone, che Amore, solamente per gl'occhi; quasi per occulti canali passando nel cuore dell' Amante, in sembianca di fuoco vi ci imprimesse. Dalla qual opinione non discordò molto Euripide, e Museo; ne s' allontanò punto Democrito ed Anacreonte. Perche dice Platone, che dall' occhio di bella Donna; quasi da viua fornace si spiccano alcuni spiritelli vitali per natura leggieri ed infocati à guisa di fauille, e questi scorrendo per le liquide vie dell' aere vengano à percoler nell' occhio dell' Amante, è trouatolo aperto, come per spalancata porta, e per dritto veicolo, con spedite carriere, se ne discendano al cuore, e quiuigiunti, perche portano seco due cose, il fuoco, e l'immagine dell' obbietto dal quale partirono, due effetti à quelli corrispondenti cagionano; col fuoco l'accendano d'vndolce ardore, e con l'immagine vi lasciano dipinta dell' Amata il ritratto. Quindi il Principe de Poeti Vergilio, fù anch' egli di questa sentenza fauoreuole; e nell' opinione di questi venne parimente l'amoroso Propertio, el leggiadro Cattullo. Ma quanto ella sia fallace, a voi solo o mio Dottissimo Naudeo mi rapporto: Perche lasciando gl' esempi di molti, che d' oggetto non mai veduto fieramente s'accesero, di me solamente, e non d' altri ragionerò. Voi sapete dunque, che discorendo assieme gli giorni passati (all' hora che per nostro diporto come e solito, a Prati Vaticani n' andammo)

quanto il nostro secolo fosse di fioritissimi ingegni ferace. Dopo ch' io n' hebbi frà più sublimi riposto il mio per sempre glorioso, e immortal Chiaramonti, é l' celebratissimo Galilei, come duoi luminari maggiori del ciel della gloria; l' Elegantissimo Gio. Vittorio de Rossi, el' Erudito Leone Alatio, i quali con loro eterne fatiche vanno l'età presente illustrando. Ne scordatomi de Monsignore Ciampoli ornamento de Prelati, e splendore delle belle lettere; Indi tra questi annouerato il Co. Prospero Bonarelli, ingegno eleuato, e sublime, él Comendatore Manzini Torente d' Eloquenza; non volsi lasciar di contare frà più nobili, il mio Gentillissimo Balducci, el' idea del vero amico gio Francesco Slingelante, ambidoi simulacri dell' immortalità. Ma voi come quello, che la cognitione di molti in tutta l'Europa n' hauete, e per mezzo di lettere, et di libri con essi loro vna virtuosa amicitia continuate; dopo hauer fatto mentione di molti altri, che fanno gloriosa l'Italia, la Francia, la Spagna, e la Germania; sapendo forsi, che nel cielo elementare (se stiamo con Platone) la parte dell' Artico, e più dell' Australe di stelle adorna, ponesti come stelle Planetarie, e della primagrandezza, almeno nel Firmamento della virtù, il Dottissimo Grotio, il non mai abbastanza lodato Salmasio, il famoso Sirmondo, e Petauio, e con essi Heinzio e'l Beueroutio, a niun' altro inferiori di gloria. Ma per venire al mio proposito frà questi Pianeti Polari, vi collocasti vna Venere, che fù la signora Anna Maria Schurman; se pure é vero che nella Mauritania ancora Venere in sembianza di Vergine fosse adorata: che tale appunto per la sua Bellezza, e Pudicitia mi dipingesti. E non fermandoui solamente nelle doti del Corpo: matrapassando alle virtù marauigliose dell' Animo, con tanti encomi, e con lodi sì grandi m'innalzasti i suoi pregi, che a poco a poco, non accorgendomi, m'entro (non più per gl' occhi, come dice Platone) l'Amore: ma sì bene per l' orecchie passando, nella mente, e nell' Anima mi cì impresse. Onde chiaramente apparisce, che l' Filosofo, e gl' altri s' inganorano molto,

credendo che gl' occhi solamente fosser le porti per cui entrasse l'Amore. Ne val il dire, che all' hora l'Academico intese dell' Amor sensuale figliolo della bellezza, la quale non essendo altro che una perfetta simetria di membra, o leggiadria di parti, é solamente oggetto dell' occhio, come organo proporcionato di lei; Il che l'Amor mio essendo tutto virtuoso, e fondato solo che nelle doti dell' Animo, come spirituali, e portate dal grido della Fama, che altro non è che vn suono, più dell' vdito, che della vista sono conformi, e più nella mente che nel cuore rissiedano; del quale pure l'istesso Platone nel suo conuito dottamente discorre. Perche il tutto anderebbe bene, quando l'Amor mio dalle virtù e dalle doti dell' animo, non si diramasse nella bellezza del corpo, e l'amassi solamente come saggia, e virtuosa, e non anche come bella, e leggiadra ch' ella é. Tal che a guisa appunto del Nilo, che se bene fonda e suoi principii, e tragge la sua origine in Paradiso, và stendendo però ancora nella Terra alcuni rami; onde l'Etiopia prima, e poi l'Egitto con le sue acque mostruosa mente feconda. Così l'Amor mio; ben che originato nelle virtù eminenti, e diuine dell' animo, và ancora stendendo qualche suo piccol riuo nella bellezza del corpo terreno, e mortale. E per dir meglio fá come que Tali, che adorando celeste Nume in bel Tempio collocato, l'istesso Tempio ancora, come sacro hanno in riuerenza: perche adorando la virtù di lei, come simulacro, e Nume; il corpo, come Tempio oue si rinchiude riuerisco. Ma basta sia come si voglia, lasciando hora di questionare co Filosofi, e di parlare d'Amore: spinto da questo affetto, il qui giunto *Panegirico* composi: Essendo che secondo Platone amore i versi n'insegna, e delle Muse e Maestro. Anzi che dic'io? Non lo composi, ma solamente lo scrissi, perche voi ne fosti l'Autore io lo scrittore. Tal che hora non lo faccio, ma lo repeto. Sò che parerà a molti dell' altrui lode inuidiosi, che habbi con encomi troppo eccessiui le sue glorie innalzate: ma che? Ella non hà bisogno che s' ingrandischi per lodarla; Vn'ingegno grauido di sì grandi Idee

quali sono le sue Doti, non può partorire che pensieri sublimi. Altroue gl' ingrandimenti, e gl' iperboli s' adoprano per ornamento, ma in parlando di co' esta nouella Musa s' vsano per necessita; E le virtù eminenti, non vengano capite da voci ordinarie, e mediocri: talche questo mio non è vn lodare, ma vn descriuere paramente il suo ingegno, le sue doti, le sue virtù. E di che sorte? Virtù che fanno parer piccole quelle più grandi d' ogn' altera Donna che vanti l' Antichità. Sen vadi pur altera Cornelia ne Gracchi, ed Eunomia per l'eloquenza, e le dolcezza nel fauellare. In superbischi pur gloriosa Anagalle & Istrina Regina de Sciti, per esser state peritissime nella Gramatica, e nella Dialetica; si premino pure Arigno te Samia, e Saffo di Mettelino per l'excellenza de versi; spiegano pure i lor vanti Olimpia Tebana, e Turia, per l'Historie delle Donne illustri descritte; Ambitiosa si vanti pure Aspasia Milesia, ed Arete Cirenaica per esser celebri frà più famosi Filosofi. Ed infine si glori pur Timarete, et Irene per lor Pitture marauigliose: che tutte le virtù, e le Glorie di queste, in lei mirabilmente compendiate e ristrette s'ammirano. Ella è così faconda, che pare che l'Api di Pindaro vi fabbricassero i faui su labbri: onde qua l' hora ragiona, sgorga i fiumi di mele ad inebriare chi l'ode. Così perita in lettere humane; e nell' arte Metrica, che non solo felicemente compone nell' idioma suo naturale, ma in Francese, in Spagnolo, in Inglese, in Italiano, in Latino, in Greco, in Arabico. Tanto fortunata nel tesser Historie, che hauendo anch' ella delle Donne illustri le vite descritte, rende se stessa, e l'altre immortale. Ma che dirò della Filosofia, dell' Astrologia, e dell' altre Matematiche? E frà queste si chiara, e famosa, che hà pochi che l'agaugli o pareggi. I' dotti volumi, e gl' eruditi suoi libri in queste scienze già consignati alle stampe, entrano di ciò che narro Maleuadori. Ma che poi della Pittura debbo io dire; parlano di ciò con voce colorita le sue tele sensate, e spiritose. Lascio portante, e tante altre doti, e tutte grandi, e tutte ammirabili; come di garreggiare nel canto con

gl' Angeli. Del legare con armonici nerui i cori piu sciolti
el' orrecchie piu impetrite amollire, e col dolce suono di cor-
dato stromento emulare le sfere; Del intagliare in rame per
eccellenza; Del riccamare i drappi con stupore de gl' occhi;
Dello scriuere con ben formati carateri, e con vaghissime note;
E l' esser poi di bellezza singulare, di costumi leggiadri,
d'atti modesti, e sempre a se stessa simile. O prodigio vera-
mente, e mostuosità mavauigliosa del nostro secolo! una ver-
ginella, che hà più virtù cheanni, e che qual noua Catterina
consonde i sapienti. A ragione dunque la Fama se ne và con
tromba d'oro publicando le sue glorie per l'vniuerso, talchea
pena son del suo nome capaci i Poli. Qual stupore saràdun-
que, che ancora chi non l'hà mai veduta, e chi punto non la
conosce che per grido, cerchi descriuere i suoi vanti! se bene non
per lei gli descriuo, ma per gloria del nostro secolo, anzi ne meno
per questo secolo, ma per la Posterità: acciò veda un Ritratto di
questa Gran Donna abbozzato almeno con rozzo carbone, se non
dipinto co pennelli di lei. E priuilegio della virtù di violentare
gl' ingegni a gl' applausi, e di suscitare la deuotione negl' animi
ancora delle persone lontane; è tanto piu quando si vede in sog-
getto per altro riguardeuole e grande, come è questa, che per la
sua bellezza par nata per fulminare ogni cuore. Per cui molte
Farfalle abbrucian l'ali al suo lume; molti Icari si vedano
liquefar le piume al suo sole; E molti Fetonti cadano nel
mare delle proprie lagrime. Perche se bene è tutta di ghiaccio,
vibra folgori, e fiamme da gl' occhi, a chi la rimira; in ciò
sommigliante al Sole, che riscalda da tutto l'Vniuerso, e non à
punto di calore in se stesso. Ma non mi marauiglio: perche
questo se pur è foco, è degno sol d'arder le Fenici; E se
pur è Sole, merita solamente per riguardanti l' Aquile più
generose, e fortunate. Ma non debbo dir dauantaggio per non
offender la sua modestia, che si compiace piu di meritare che
d' ascoltare le lodi. A voi dunque mio virtuosissimo Naudeo
questo *Panegirico* consacro per più cause; sì per che voi ne
fosti il motore, ed a voi come a sua prima origine torna ad

uso de fuimi: si perche verò con questo a corrispondere in qualche parte a continui fauori, che riceuo dalla vostra gentilezza: come perche passando frà di noi una amicitia cosi affettuosa nel commun feruitio che prestammo al nostro, Por-pureo Eroe, a Quel Cardinal di *Bagno*, ch' erà 'l Oracolo, e'l Miracolo del mondo, e della Chiesa, e'l Corifeo é Mece-nate de letterati: sò che lo gradirete al paro d'ogn' altro a cui indirizzato l' hauessi, perche al paro d'ogn' altro m' amate: onde per fine senza mai fornire d' amarui, vi bacio caramente le mani. Roma el primo di Genaro 1642.

Vostro Cordialissimo e Certissimo amico

DOMENICO GILBERTO.

ALLA BELLISSIMA CASTISSIMA SIGNORA ANNA MARIA SCHURMAN
MADRIGALE DELL' ISTESSO AUTORE.

Merauglia inaudita,
Quel Augel, che ne lidi orientali,
Ha dal rogo i natali,
Da la morte hà la vita;
Eche a se stesso, e Genitore e Prole;
Quel che more immortal a rai del sole
Lasciato hà Arabia, èl Nido suo fèlice
Hor hà in Batauia l'unica Fenice.

LA FAMA TRIONFANTE, PANEGIRICO ALLA NOBILISSIMA E DOT-
TISSIMA SIGNORA, ANNA MARIA SCHURMAN CANZONE.

STROFE I.

Fuor dal Plaustro neuoso
S'alza tua Fama in Ciel, quasi colomba,
Euà col Sole a circondar la Terra:
Onde chi al Nil spumoso

Bene; chi solca il Gange; e chi sotterra
 Mira l'aurora, la sua chiara tromba
 N'ascolta; e già rimbomba,
 Maria, al gran suono il caucaso gelato
 L'ultima Tule, e'l Libano odorato;
 E già del nome tuo di gloria ardente
 N'hà pien tutto l'Ocaso, e l'Oriente.

STROFE II.

Quind è che soura il Tebro
 Passando a volo, e propalando il Nome
 Di te gran donna inna morò mill' Alme:
 Ond'io d'amor quasi ebro
 Alzai le luci, e rimirai le palme
 Di ch'iua adorna; e i lauri che alle chiome
 Portaua; e vidi come
 Giua altera nel Ciel battendo i vanni
Trionfante de secoli, e de gl'anni;
 E frà me dissi, o Region felice
 Ch' hà in sembianza di Donna una *Fenice*.

STROFE III.

Conta l'occhiuta in parte
 Le tue gran doti, e le palesa al mondo
 Qual prodigio mirabile, e fatale.
 Narra che sù le carte
 Hor stilli merauiglie; e che immortale
 Fai ciò che scriui; hor con parlar facondo
 Pien di saper profondo
 Versi da labbri tuoi catene doro;
 Spandi i fiumi di mel puro e sonoro:
 Così con varii fonti, e doppie venè
 Fai muta Roma, e vergognosa Atene.

STROFE IV.

Spiega che a Te son noti
 Quegl' eterni del cielo orbi stellanti,
 Egl' influssi di lor buoni, e funesti.
 Che i regolati moti
 Sai degl' astri girando, hor tardi, hor presti;
 Quai sian le sfere immote, et quai l'erranti:
 Indi innalza i tuoi vanti
 Nei secreti maggior della Natura,
 Tal che cosa non hà sì dubbia, e oscura
 Ch' al tuo ingegno felice hor non riueli,
 Se non fà noui mondi, e noui cieli.

STROFE V.

Quindi n'esalta poi,
 Con tromba d'or tua castità celeste,
 Che in bella donna hà d'ogni dote il vanto.
 Idolo degl' eroi
 Scoglio di pudicitia in mar di pianto;
 Anzi un angel, del cielo in mortal veste
 Ti chiama; e non son queste
 Son le tue glorie; ma cento altre, e cento
 Ne conta; e tutte grandi, tal che intento
 Stà il mondo ad ascoltarle, e si ne gode
 Che fà un eco sonoro alla tua lode.

STROFE VI.

Dar la vita a i colori,
 Far le tele spiranti, ed animate,
 Son de pennelli tuoi pregi vulgari.
 Punger i drappi, e fuori

Far spuntar fiori coloriti, e vari
 Con fronde ruggiadose, et odorate,
 Son di te glorie usate.
 Su i metalli piu duri alti disegni
 Lasciar impressi; ei tuoi pensier piu degni
 Spiegar con voci peregrine, e ignote,
 Sono tuoi proprii vanti, è cose note.

STROFE VII.

Quasi a forza d' incanto
 Frenar nel' aria istupiditi i venti,
 Dar il corso alle selue, e torlo a i fiumi
 E virtù del tuo canto.
 Ma qualforza, o virtude hai tù ne lumi?
 Ditel pur voi, ditel felici genti;
 Che qual' aquile ardenti
 Siete a quei sol; di cui il sole istesso
 E sol della lor luce ombra, e riflesso:
 Poi che d'intorno a tuoi begl' occhi suolo
 Girarsi quasi un girasole il sole.

STROFE VIII.

Nel luminoso, empiro,
 Da le più bell' idee tolse l'idea,
 E ti fé amor da mille volti il volto:
 Tal chel' foco, 'el zaffiro
 I raggi, e l'oro, e ciò ch' hà in tè raccolto
 Tutto pur diansi in paradiso ardea:
 Onde quasi una Dea,
 T'inchina il mondo, e stupefatto ei vede
 Che tua beltade, ogni beltade eccede;
 Eche auolta pur anco in mortal velo
 Puoi garreggiar con l'alte Dee del cielo.

STROFE IX.

Gia! nel regno stellante
 Gettò un pomo discordia, acciò si desse
 Al piu bello, e leggiadro infrà le stelle:
 Onde al hora il tonante,
 Per aquietar del ciel le Dee piu belle
 Garregianti frà lor Paride ellesse;
 E al occhio suo concesse
 Virtù per rimirar le belle Diue:
 Tal che presto dal cielo tutte lasciue,
 Partiro ambiziose, e fu gli guida
 Mercurio al' hor che le precorse in Ida.

STROFE X.

Giunte alle selue idee
 Di lor vana beltà tutte superbe
 Si mostraro al pastor giudice elletto;
 Indi le belle Dee
 Spogliar gl' ammantanti, e gli possar sù l'herbe,
 E comparuero ignude il fianco, e'l petto,
 E d'alabastro schietto
 Mostraro a lui le vaghe membra ignude;
 Ed ecco alhor ch 'l ciel sapre e dischiude,
 E inuidiosi i numi innamorati,
 S'affacciaron, del cielo ai palchi aurati.

STROFE XI.

Sù la falda fiorita
 Seda del monte il pastorel dubbioso,
 Intento, e fiso alle Belta' superne;
 E con mente stupita

A vista tal, fuora di sè, non scerne
 Se sia in terra, o sia in cielo; e sospiroso
 Si dimostra voglioso
 Di mirarle ben ben di parte in parte:
 Onde timide al' hor, ma con bel' arte
 Si mostrar tutte ignude, e vergognose
 Si coprian, non coprian, le parti ascose.

STROFE XII.

Alfin dopo che i lumi
 Fè ben beati a sì beata vista,
 Pur staua pari in giudicar sospeso;
 Ne sapea de trè Numi
 A cui si desse il pomo d'or conteso,
 E stà pur dubbio, e dentro al cor s'attrista.
 Ma alfin poi se l' acquista
 La vaga Dea del mirto, e de la rosa
 Con offerir la Bella Greca in sposa;
 Così' posto in non cal scienza, e tesoro
 Diede a Venere bella il pomo d'oro.

STROFE XIII.

Ma se a me desse il fato
 Di giudicar qui in terra, edir chi sia
 La più bella, più dotta e la più casta
 Ech' altro pomo aurato
 Hauessi a quella dar, che poi sourasta
 A tutte in queste doti, io lo daria
 A te solo o Maria,
 Senza tanto pensar ne star incerto;
 E non sarià far torto all' altrui merto:
 Poi che tu sei Maria d'ogni donzella,
 La più casta, più dotta, e la più bella.

o Maria! o gran Mar, che cento riu
 Spargi di gloria, e non hai mete, o segni:
 Perch' ogn' altro confin del mondo sdegni,
 E giungi in cielo, e nell' abisso ariui.
 Un Mar tù sei, che versi un Mar se scriui
 D'eterna luce, a fecondar gl' ingegni;
 Un Mar sei tù, che gl' huomini più degni,
 Con tue acque immortali al mondo auuiui:
 Han le Sirene in te gran Mar il nido;
 Il sole, in tè gran Mar tramonta, è appare.
 In te gran Mar, ch' hai pien di lauri il lido.
 Un Mar tù (ei che non hai l'onde amare,
 Ma dolce, e grati, e non sei Mare infido:
 Ma soi di scienza, e di belezza un MARE.

All' itessa Signora.

Sonetti.

Un sol tù sei, più bel del sol nascente.
 Un ciel tu sei, ch' hai più del ciel splendore;
 Un lume sei, più d'ogni lume ardente:
 Ch' abblagi stracchi: l'ali auenti ardore.
 Se gl' occhi innalzo, à te bel sol lucente;
 Se l'ali io spiego, in te bel ciel d'amore;
 Se'l core io volgo, al lume tuo splendente:
 Resto cieco, giu cado, ardo nel core.
 Tal che se gl' occhi, o l'ali, o'l cor presume,
 D'affiissarsi, innalzarsi, e star in giro
 A te' sole', a te cielo, a te gran lume.
 Sciocha farfalla interno al lume io giro,
 Mergo pallustre innalzo al ciel le piume,
 Nottola temeraria il sol rimiro.

CLARISSIMO VIRO JOANNI BEVEROVICIO GABRIEL NANDAEUS S. P. D.

Quamvis susceptum a me difficillimis anni temporibus iter molestissimum in Galliam ex Italia, quae me per decennium et amplius amantissime complexa est; atque etiam acerbissimus ille casus, qui ex beatissima recordatione optimi Maecenatis mei Cardinalis a Balneo, nunquam mihi venire in mentem sine maximo dolore potest: causae meo quidem iudicio legitimae fuerint, cur literis quas ad me frequentes interea scribere voluisti, nihil prorsus responsi dare potuerim: non tamen pudoris mei fuit, tot itinerum, et occupationum moras, quae me diutius quam par esset, in aere tuo detinerent, non invito prorsus et reluctanti animo sustinere. Quamobrem ut mihi primum in gratiam cum Musis meis redire concessum est, et vero commendatam mihi a cultissimo poëta Dominico Gilberto, lectissimae Virginis Annae Mariae Schurmanae laudationem, bibliopola quidam amicus meus typis suis evulgandam suscepisset, non putavi mihi committendum esse, ut hac oblata occasione, quae visa mihi summopere opportuna est, non omnibus patefacere, quantum ego summae tuae et incredibili benevolentiae, cuius fructum in dies uberiores percipio, me deuinctum esse profitear, quantumque illud est, quod reliqui etiam homines acceptum ferre debent praeclaris illis conatibus tuis, quibus seu medicus audias, rem pretiosissimam omnium quae sunt in mundo, sanitatem videlicet, tueri; seu Philologus, Thesaurus elegantissimarum observationum eruere; seu tandem historicus peritissima quaeque veterum temporum monumenta scrutari, mirae foecunditatis et felicitatis homo non cessas. Verum, plura in hanc rem non dico, ne tibi potius iniuriam facere videar, si laudum tuarum immensitatem, quasi bonis omnibus perspecta non esset, vellem hac mea de te praedicatione, velut ex obscuro in apertam ingeniorum lucem proferre. Hioc igitur enixe contendo, ne meam in te propensissimam voluntatem et deuinctum tibi nodis indisolubilibus

animum meum, metiri potius ex orationis meae modo velis, quam ex affectu sincero, cuius magnitudinem tibi patefacere, non est quod in praesentia valde laborem, cum eam ex tua in me benevolentia, quae pares a me vices sibi postulat, aestimare facili negotio possis: et Hercle testes illius locupletissimos appellare possim. Famianum Stradam, Marinum Mersennium, Fortunium Licetum, Renatum Moraeum, Guidonem Patinum et Joannem Franciscum Slingelantium magna ut vides, et aeternitati, pridem devota capita, quorum ego institutos mecum sermones cum ex incundissima doctrinae tuae singularis, et in omnes promptissimae voluntatis commemoratione tum etiam ex recensione virtutum, quae in nobilissima virgine Schurmana mirabiles prorsus existunt, longe gratissimos fieri, experientia ipsa quotidie deprehendo. Sed alium quoque Beverovici clarissime, sive testem meae in te observantiae, sive laudum tuarum et Annae Mariae praecorem, habes dudum in Guilielmo Colleteto vatum, qui nunc in Gallia castigatissime scribunt, longe praestantissimo. Hic enim ut Annae Mariae praecellentem in omni disciplinarum genere, quae tractari inculpate ab ingenuis hominibus possunt, solertiam, ut maxime omnium cognitam habet, ita maxime omnium efferre eam laudibus ubique solet. Et memini nuper cum illum in amoenissimo suburbano suo offendissem, multum ei sermonem fuisse de mirabili naturae providentia, quae propectae eam in senium et emeritae propemodum Mariae Gornacensi foeminae tanta eloquentiae, ingenii, doctrinaeque fama praeditae, ut viris etiam docitissimis obstruere possit, veluti sucerescentem Annam Mariam sufficere voluerit, quae sequioris sexus gloriam, pari cum illa ingenii acumine, nec minori forsane gloriae, ac nominis celebritate, apud aemulos homines sustineret. Quin etiam rationi valde consentaneum esse dicebat ut elogium quo Mariae nostrati Lipsius homo Belga, et ingeniorum censor acerrimus, viam ad immortale decus munire coepit; illud idem Mariae Schurmanae Belgicarum virginum solertissimae Gallus aliquis restituat. Te vero, quem praeter

alias lucubrationes ejus quoque Minervae Batavae panegyricum instituisse rescuerat; amavit propterea semper majorem in modum, et tunc etiam contendere a me non destitit, ut quoties tecum per literas confabularer, salutem tibi verbis suis nunciarem plurimam; nempe ea virtutis excellentia est, ut absentes inter se connectat, et sane nos omnes qui osculari candidissimum pectus tuum non possumus, ita tamen mores suavissimos pari in te cum eruditionis laude coniunctos amplectimur; ut qui utroque illo titulo maiori apud homines in aestimatione fuerit, agnoscamus profecto neminem. Vale ac Gronovio, spectatae virtutis ac doctrinae viro, obsequium meum quale illud Romae expertus est, tale et in futurum verbis quam fieri poterit amplissimis, pollicere.

Parisiensis 11 Kal. Jul. 1642.

B I J L A G E E.

EXIMIA PIETATE ET INSIGNI ERUDITIONE CONSPICUO VIRO DOMINO
JACOBO REVIO DAVENTRIENSIS ECCLESIAE PASTORI.

Reverende et ornatissime Vir!

Jamdudum sum in aere tuo, quo tamen ut prorsus me liberem ne temere expectes. Nam tantae variarum linguarum scientiae, sive omnigenae rerum copiae non est ingenioli mei vicem referre. Praeterea causa silentii mei non exigua fuit in adversa matris charissimae valetudine; quae per menses integros pietatis officiis adeo affixam me tenuit, ut amicitiae ad tempus defuerim. Nunc vero postquam aliquantisper respirare coepi, non potui committere quin inter primos te salutarem, simulque versus quos nuper in nascentis Academiae nostrae laudem edidi, ad te perferendos curarem. Mihi quidem semper placuit illa poëtae.

„Crede mihi, bene qui latuit, bene vixit.”

Sed nescio quomodo nos alio rapiant seculi huius mores, et quasi opinionum torrens. Quod si tibi non utique displi-

ceant, est quod magnopere mihi gratulor. Vale et salve cum tuis omnibus.

Ultrajecti
31 Martii 1636.

Quae te diligit in Christo ac colit,

A. M. à SCHURMAN,

REVERENDO OMNIGENAE ERUDITIONIS RARAQUE PIETATE CON-
SPICUO VIRO D. JACOBO REVIO, ECCLESIAE DAVENTRIENSIS
PASTORI VIGILANTISSIMO DAVENTRIAM.

V. C. Domino Jacobo Revio S. P. D.

Anna Maria à Schurman.

Pergis tu quidem, Vir reverende, inoffenso pede de Ecclesia ac Patria, qua privatim qua publice bene mereri. Ego vero, qualescunque reipublicae literariae partes sustinere videar, vix praeter vota in publicum quicquam confero. Jam pridem aliquod genus *redhostimenti*? parabam pro tot tantisque beneficiis in me tuis: verum typographorum mora in causa fuit, cur hactenus officio meo defuerim. Spero tamen fore, ut quam primum quodam Musarum nostrarum munusculo gratum erga te animum profiteri queam. Relatum est mihi D. Schookium a Groningensibus evocatum esse: vosque de insignis notae viro in locum eius subrogando cogitare. Tamen si vero nostra apud alios commendatione rarissime uti soleo, tamen quia huc ultro ducit singularis tua erga nos humanitas, non possum, quin verbulo tibi significem hic esse liberale artium magistrum, utique dignum cui hic honos praeceteris habeatur. Sed quoniam per temporis angustias non licet omnia persequi accuratius, D. frater meus hanc provinciam suscipere non recusavit. Id tantum pro clausula adjiciam, me ideo multiloquio libentius supersedere, quod sat

sciam, et nostri, et communi rei literariae causa, quam ego cumprimis specto tibi hoc negotium cordi fore. Vale vir amicissime cum tuis omnibus.

Ultrajecti XIX Kal. Novembris. CIOJOCXL.

Eerweerde en seer Geliefde Broeder in den Heere!

Ik hebbe hier gistere gehad de Lastdraeger, Wittius, en Snep, haer alle vindende seer eenmoedig, om het werk des Heere te doen; en in 't bysonder genege tot naerder conferentie met andere Godlievende leeraers, en ik verhope deselve van dage wederom te spreken en daertoe naerder middelen te doen beraemen. Ik hebbe ook gesproken van de andere swaerigheden aengaende het particulariseeren in 't prediken: en bevinde de rapporten daernae gedaen tot Utrecht, verre verschillende van de waerheit, en die dinge daerin tesamen gevoegt, welke op verscheyden tyden en gelegentheiden zijn voorgesteld en so niet en passen op de personen, welke haer geoffenseert houden, als voorgegeven word; en is nu hier alles in eenen goeden stand van hope tot meerder voortgang in het goede, naerdien alle Leeraers nu t'same geweest zijnde, malkander onderlingen bijstand hebben beloofd. De laetstgekome Leeraers, de jongste zijnde, presenteeren het meeste werk te willen doen: de andere versoeckende alleen met goeden raet haer te willen helpen: gelijk sy beloofd hebben te sullen doen. Immers syn sy en de Gemeinte hier in verblijft en verwachten daarvan de volherdinge en voortgang. Ik moet voor dese reyse eyndigen in haest, met mijne seer hertelijke vriendelyke danksegginge, van wegen de ongemeine ontvangene vriendschap en Christelyk onthael t'uwen huysen en geleyde, neffens mijne groetenisse aen U Eerw. twee lieve Nichten, als

ook aan U. E. weerde Collega D. Braekel en S. E. Huysvrouw
verblijvende so lang ik leve

Seer geliefde Broeder,

UEw. gants toegenegene en verplichte Suster
en dienaarinne in den Heere

(get.) MARIA SCHURMAN.

Op 't huys Abbinga
by Leeuwaerden.

Juffrou Bochoven
groet U. E. hertelyk.

Wij vermeinen toekomende maendag
van hier te vertrecken.

(Er staat onder) 1668 27 7ber accepti.

Mevrou

Gelijk de gedachtenisse van UEd. soete tegenwoordicheit my seer dickwijls geeft een soet onderhout aen myne gedachten; so is het my geen kleine vreughde geweest uyt UEd. seer aengenaemen brief te vernemen, de overeenkominge van UEd. genegentheden met de myne, dewelcke onse personen welhaest souden te samen brengen, indien den tydt en het geluck so wel overeenquamen, om deselve daerin te dienen. Nu moeten wij hetselve van Godes vaderlycke regeringe verwachten, en met de omhelsinghe onser zielen ons laeten vergenoegen. Ick hebbe voor desen een deel van de bewegingen mynes gemoets in eenige verskens vervat, en aen myne beminde Juffrou Amrongen overgesonden, dewelcke ick geloove h. Ed. volgens mijne begeerte, aen UEd. sal hebben medegedeelt.

Aengaende de voorgevallene dispuyt, waervan UEd de particulariteiten wenst te vernemen; syn tot noch toe van geen groote consideratie geweest; alleen ister een overste, synde

een man van verstant en discretie, die met ons van de religie heeft geconfereert, als mede twee Franciscaner monniken, waervan den eene is een professor in Philosophie, en Lector in de Theologie, die in onse eerste conferentie so toegevend was, dat ick verhoopte hy soude haest de kap op den tuyn hebben gehangen en hem naer Utrecht hebben begeven, doch was in de tweede meer vervreemt, en schijnt deselve in den winter niet wel sal kunnen missen.

Ick eyndige als noch met onser aller ootmoedige en hertelycke groetenisse aen UEd. en alle die ons kennen en UEd. lief syn. Het is my van harten leet, dat (Juffrouw van Amrongen) indispositie de oorsaeck is, dat ick tot noch toe van h. Ed. geen antwoord hebbe bekomen; verhope door Godes genaede, haest beter tydinge te vernemen. Het is ons allen een groot contentement geweest, te verstaen, dat UEd. ons huys heeft gelieft te hueren. Het is onmogelijk, dat wij hetzelfde nu immermeer soude kunnen vergeten, naedemael wy nu sulcken weerden schat daerin, in 't toekomende, ons hebben voortestellen. Ick hebbe wel groote hope gehad van in de voortyd eens overtekomen, maer deselve wort seer vermindert door de vreesse die mijne L. moeijen tusschen beyden brengen dat ick h. Ed. door mijn afwezen al te seer soude komen te bedroeven. Wat Godes regeeringe hierin mochte geven, ick sal altydt achten, volgens UEd. vriendelycke noodinge, recht te hebben, in UEd. huis te komen logeeren, gelyck UEd. recht heeft in ons huys en in myn herte te woonen. Ick verblyve van gantscher genegentheid

Mevrou

UEd. ootmoedighste en getrouwste dienaerse

In Ceulen den 3 Fe-
bruari 1645.

A. M. VAN SCHURMAN.

Adres:

Aen me vrou Me vrou van Soutekercken, wonende by de Wittevrouwenbrugge tot Utrecht. Loont.

Mevrou.

Ick hebbe met een bysondere vreughde uyt U. h. Ed. schrijven verstaen de geluckige wederkomste van U. h. Ed. in onse Stadt, ende goede sorge, die U. Ed. draeght voor myne gesontheit, welke God de Almachtige my gelieft heeft, buyten mijn vermoeden, weder te geven, naedemael ick alrede rekeninge hadde gemaect myn seer waerde Moeijen sal. te sullen volgen. Ick hebbe wel reden, gelyck U. h. Ed. recht aenwijst om God den Heere te dancken, dat ick die twee lieve en waerde personen, die als myne moeders waeren, tot den laetsten toe, hebbe mogen myne wederliefde betoonen; doch is het scheyden en afwesen van deselve, niet sonder bittere droefheit, wanneer ick reflexie neme op het derven van sulken trou en soet geselschap, dat ick hier bysonderlyck misse. Ick trachte daerom myne gedachten op te heffen tot de bedenckinge van den geluckigen staet, waerin sy tegenwoordich genieten de vruchten der goederen, welke wy door de hope verwachten. Aengaende de persoon, van dewelcke U. h. Ed. eenige informatie van my begeert, sal ick nu alleen betuygen, dat ick hem houd voor een yverich en oprecht Godsalich man, die ick hoope, noch bysondere stichtinge aen Godes kercke sal doen; en naerdien ick verhope U. h. E. met de eerste gelegentheid my d'eere te geven, om U. h. E. mondelyck te spreken, sal ick my tegenwoordigh tot het getuyghenisse, hetwelcke me vrou van Brakel daervan soude kunnen geven, refereren. Verblijvende so lang ick leve

Mevrou

Uw. Ed. ootmoedighste diensdijner.

A. M. VAN SCHURMAN.

In Lexmonde den 4 Julij 1662.

Myn Broeder doet U. h. E. op het ootmoedichste groeten.

Domino V. Cl. C. Barlaeo.

Nihil est quod te diutius celare coner, Vir Clarissime, animi mei in te amorem, sive benevolentiam. Etiamsi ignotus tibi circa sublimia illa versantem studia, interpellare te, non sine ratione distulerim, tandem fregit impetus innatae mihi modestiae vinculum. Nam tanta ingenii tui incomparabilis subiit admiratio, tuo perlecto ad Principem Panegyrico, ut prisci pariter ac recentioris aevi scriptores mihi spoliassse videaris eloquentia, tam dicendi genere lepidissimo, simul ac gravissimo, quam stili excelsi claritate, sive linguae elegantia. Sed ut et mea quoque studia tibi aliquatenus innotescerent, non ab re esse putavi, hosce eiusdem materiae versiculos ad te mittere, quos cum leuiculos, gentis more, ita et breviculos conscripsi; vel ob id solum, tibi minus taediosos fore existimans. Est et mihi soror unica, ab huiusmodi studiis non abhorrens, cui nomen alias satis notum tibi an inciderit nescio. Totam iam illam habent tua scripta. Salutem quoque suam tibi adscribi avidissime cupit. De eius ingenio, occupationibus, sive progressibus aliquando ad te perscribam. Vale virorum doctissime et amicitiam hanc tam bonis auspiciis inauguratam ne adsperneris, etiam atque etiam rogo. Litteras quas ad me perferri voles Duo Buchelio, viro tibi amicissimo, tantum mitte: cui alias satis frequens litterarum commercium tecum esse intelligo. Iterum vale, vir omnibus modes mihi chare a quo iam totus meus dependet animus. Traiecti raptim.

Anno 1629 Decemb. 5.

Tibi addictissimus

JOHANNES GODSCALCUS A. SCHURMAN.

Mynheer ¹⁾).

Ick hadde verhoopt d'eere te sullen genieten van dese in-geleghte papieren seluen aen UEd. te behandigen: maer alsoo U. E. d. seer uetnemende en diepsinnige lofdichten aen myne suster gecommuniceert, een veerdiger antwoordt vereyschden, als myne reyse my heeft konnen toelaten, so sal desen dienen om dit gebreck in eeniger manieren te suppleeren. Ick hebbe d'andere gedichten betreffende de publycke ornamenten van onse stad, aen eenige van onse voornaemste en geleerste Regenten medegedeelt; dewelcke voor eine groote en bysondere reputatie van haere stadt geacht hebben, dat U. Ed. deselfde met U. Ed. seer voortreffelicke en wyt-beroemde poesy gelieft heeft te verwaerdigen; ja dat meer is, deselve Heeren voor-noemt, derven haer Ed. van U. Ed. goetgusticheydt beloven dat U. Ed. oock in dese voorvallende gelegentheyt stoffe sal konnen vinden om mede haar Ed. stadt ofte raadthuis (het welcke daer noch voornaementlick resteerde) te gedencken, te weten met U. Ed. wys beleydt ende gewoonlicke voorsich-tichyt, syne Hoochhyt te disponeren, dat van dese genomineerde persoonen tot de vroedtschap deser stede meest. Gerrit Decker (een seer bequaem en geleerd advocaet die voor desen buyten schepen geweest is, wiens vader de regeeringe alhier mede becleedt heeft, en wiens germain de Heere van der Hollinck is) voornaementlick mocht in consideratie genomen worden. De deughd en geleerdtheyt heeft altyt haere benyders en U. Ed. mach vast gelouen en staende houden, dat het geen men soude willen tot syn nadeel voltooyen vals en gefalsiceert is van syne tegenpartie, die U. Ed. niet onbekent is, als ik meene. Ick kan U. Ed. verseecken dat U. Ed. niet alleen de getrouwste en beste vrienden alhier, maer oock het meeste en voornaemste deel van onse magistraet ten

¹⁾ C. Huygens.

hoochsten verobligeeren sal; en dat dit nae alle politycke wysheyte ingesien synde niet min dienstigh voorsyne Hoocheyt wesen sal. Het is U. Ed. best bekend hoe vast het by alle polytycken gestelt wort, dat men moet altyt soucken de partien te balanceren, also dat wt het temperament van dit dis-coord het accoord van de gemeene rust en vrede kome te resulteren.

Het is U. Ed. seer wel bekend in wat estime de Heere van der Hollinck so by de Heeren Staeten van Hollandt als by de geheele universiteyt gehouden wordt; en hoe het in de laetste electie wtgevallen is. Deselve is tegenwoordigh hier, en sal om dese electie niet ouer komen, gelyck my gesegt wort; eensdeels door publycke affairen belet synde; eensdeels om syne tegenpartijders geen oorsaecke te geuen of van qualick spreken, ofte van bespottinge, indien hy in de saecke van syn E. germain wederom quame syn ooghenmerck te missen. Ick soude meer reden konnen bybrengen, indien ick niet en ontsaege van U. Ed. kostelycken tyt te abuseren, en indien de staet en caba (el) van onse prouincie U. Ed. niet genoughsaem en waere bekend. Wat ons aengaet, wy hebben in dese saecke geene interester werelt, als alleen het gemeenen besten en in allen gevallen wenscht ick te mogen betoonen dat ick ben en altyt blyven sal

Mynheere

U. Ed. seer ootmoedige en onderdaenige dienaar,

J. G. VAN SCHURMAN.

Na dat ick desen hebbe geschreuen verstaen wy tot onse groote verslagenheyte de droevige tydinge van de gruwelicke verwarringen in Engelandt, byde van de militie en de independenten aangericht; also datter noch seer swaere oordeelen Godes over dat Coninckryck staen te weesen. De Heere wil over dat Coninckrycke hem ontfarmen, en de wettelicke ordre

en goede wetten herstellen. Myne Suster had voorgenomen U. Ed. ten hoochsten te bedancken van wegen het overseynden van U. Ed. seer konstige medalien: maer door hooftpyne en ontsteltenisse van dese quaede tydinge belet synde, heeft niet meer voor desen tyt als dese weinige verskens neffens haer Ed. groetenisse aen U. Ed. konnen oversenden. Desen brief met meerder vrymoedicheyt, alhoewel nae alle waarheyten en oprechticheit geschreuen, sal U. Ed. gelieven te menageren en oock nae goedt vonden het wer toe eygenen. Datum

Utrecht den 7 Feb. Anno 1649.

Mademoiselle,

Afinque ma lettre vous puisse aggrieer j'y adioustray quelques rarites que peut estre vous n'aves jamais veues, assc: caracteres Persiques, Japonois, et du Royaume de Siam, ou est cette grande ville d'Odia. S'il vous plaist retenir tout ceci je me contenteray des copies de vostre main, vous laissant l'authentique. Pour le Chinois il est assez commun et j'en ai assez. J'entends qu'il y a un Chinois a Amsterdam qui sait lire leur escriture. Je salue mons^r vostre frere, et aussi-tost que m^r le receveur Hoogeveen mon cousin aura ordre, je le lui signifieray. Au reste vous savez que je ne desire que tesmoigner que suis

Made vostre tres humble serviteur

Le 3de nov. 1637.

ANDRÉ COLVIUS.

(op het adres staat)

Mademoiselle

Made^{elle} A. M. SCHURMAN.

EPISTOLA ANNAE MARIAE SCHURMANNIAE AD SAM. RACHELIUM,
 PROF. JURIS KILONIENSEM ¹⁾, *Ἀνέκδοτος*.

REVERENDO VIRO DOMINO SAMUELI RACHELIO S. P. D. ANNA
 MARIA A SCHURMAN.

Age, vir summe reverende ac humanissime, ac si qua Dei dona et bona uspiam invenias, ea ipso largitore omnium ad eum solum glorificandum simpliciter et amanter intueri et depraedicare perge, siquidem libenter laudat, qui amat. Quin imo ut et illa coelestis veritatis lumina easque divini amoris scintillas, quas in animis nostris accendit divina benignitas quasque dissimulare ingrati non possumus, ne negligere velis vehementer, Te, si opus esset, rogarem, quo nihil ponderis ac pretii sui in spirituali nostro commercio amittant. Gaudeo quod quaedam Tibi in nostris scriptis placeant, gaudeo etiam ea quae Tibi displicuere, Te candide aperuisse, nostramque explicationem ampliorem disiderasse, cum non solum me sed et fidelissimum nostrae ecclesiae pastorem D. Yvon ad hoc paratum invenias. Placuisse Tibi inter alia dicis ea, quae ego de Terminis Philosophicis sub initium mei libelli disserui, sed propter philosophos et sophistas eos ex parte addiscendos censes. Cui sententiae nihil opponere velim, si quis Academica exercitia hoc corruptissimo seculo fovenda evicerit. Ego vero nullum vidi hactenus, qui per disputationes non solum philosophicas sed et theologicas vere ad Deum ejusque veritatem sit conversus. Memini istius dicti Thomae Aquinatis: „religionem non solum fide teneri sed et ratione defendi.” At qualis illa defensio est nisi mere humana? Quando autem omnis scientia, quae ratiocinationibus innititur, simplicique intelligentiae justorum opponitur, tenebrosa et impura est (cum revera post hominis lapsum in humano

¹⁾ *Ἀνέκδοτος* hujus epistolae etiam nunc asservatur in Museo magnifico MUHLII, (1725) quem inter ornamenta sua praecipua numerat communis urbs patria Brema.

cerebro nascatur) eoque invalida est ad ejusdem naturae sophismata, quae ut hydrae capita resecta illico repullulant, prorsus opprimenda, ad nudas potius veritates Christi discipulis confugiendum existimamus, quae in lumine Dei propositae ac receptae, ita ejus amatores amabili suo splendore circumfulgent, ut iis resistere nec possint nec velint. De amicis vero errorum juxta ac sophismatum credo me satis mentem meam in mea *Ευκληρίᾳ* explicuisse. Scribis praeterea, Te librum domin. Yvonis perlegisse. Tibique probari video, quod breviter accurate refutaverit Anthoniam ¹⁾, sed non aequè placide a Te recepta ea, quae Tibi *σκληρότερα* visa sunt. Quod ego minime mirata sum, cum Te contrariam sententiam quasi cum lacte matris Tuae imbibisse animo arbitrer, eamque Te assidue, ut amabilem, in pectore Tuo fovisse, omnique ope confirmare nixum, non dubitem, quae quantam vim habeant ad ejus opposita rejicienda in Pontificiis aliisque passim experimur. Sed ego Te per nudae veritatis amorem, quae suos filios ab omnibus errorum et tenebrarum vinculis etiam fortissimis liberare potest, amanter et obnixe rogo, ut hanc epistolam dilecti nostri fratris ac pastoris domini Yvonis, utpote ex amore puro et ardenti zelo divinae gloriae summi Regis et Domini Dominorum profectam, coram ipso remoto omni praeconcepto judicio et affectu nude ac simpliciter intueri ac perpendere velis. Res enim hic agitur maxime momenti. Agitur de supremo et absoluto Dei dominio in omnes creaturas, quas ex nihilo creavit. Agitur de liberrima ac sanctissima ejus voluntate, de ejus decreto et praescientia immutabili an mutabili? De primitate Entis unice necessarii quaestio est, an independens sit; et an ab aliqua re aut causa extra se terminari debeat aut possit? An hominem propter hominem an vero propter se ipsum fecerit? De quibus et similibus Dei attributis plura in meo jam nominato libello, sed alia occasione attigi. Unum tantum hic addam de necessitate, nempe abnegationis nostri ipsius et omnium creaturarum, quae uti a Servatore mundi

¹⁾ Bouvignoniam.

electi justissime ab omnibus ejus discipulis exigitur, ita haec sola doctrinam de aeterna Dei praedestinatione creaturarum ad certum finem illis dulcem ac salutarem reddere potest. Justissime abnegationem nostri a nobis requiri dixi, quia non tantum Christus illam vult ac jubet, quod omnem injustitiae suspicionem removet, sed et eam justissimam esse ex opposita injustitia lapsus Adami manifestum est. Omnes in primo nostro parente Dominum et Deum nostrum ejusque absolutum in nos imperium rejecimus et abnegavimus. Nostri ipsorum, non Dei nostri esse voluimus, cum nos ipsos in Deum nostrum singuli ereximus. Antequam vero per ejus spiritum regeneramur, in eadem rebellione persistimus, amplectentes eandem infidelitatem et apostasiam. Unde justissimum esse palam est, ut per viam contrarii ad Deum nostrum revertamur atque jugum et regnum nostrae rationis ac superbiae simulque perversi nostri ipsius amoris penitus excutiamus atque abnegemus, nisi nostri ipsorum nostrique Dii et veri Dei hostes, quales sunt omnes non vere conversi permanere velimus, idque nobis aequum ac justum videatur. Dixeram porro abnegationem omnium creaturarum solum aptam et efficacem esse ad praedestinationis doctrinam ejusque certitudinem nobis salutarem ac amabilem efficiendam siquidem ipsi sincere renunciemus creaturis. Nam fieri nequit, quin ii qui hoc Christi mandatum fideliter exequuntur, in ejus famulos et assecclas ab ipso recipiantur, unde eorum salutis certitudo ipsis nota et certa sit. Vult enim ille optimus et benignissimus Dominus, ut ubi ipse, ibi et sint ejus servi, utque conspiciant ejus gloriam. Et in hac vita, ubi cor aliquod ab idololatria creaturarum vacuum est, ibi Deus ipse omnisufficiens solium occupat et adimplet. Sin autem nostrae salutis certitudo a vertiginoso nostro cerebro aut a mutabili nostra voluntate penderet, actum esset non solum de nostra salute, sed et de divina praescientia atque immutabilitate voluntatis Dei, ideoque nos omnes curas nostras in Deum devolvimus, et per ejus gratiam abnegationi omnium navamus operam, quando-

quidem eam Christus dux et consumator fidei ut primum in via salutis gradum tantopere commendavit. Eo certe ejus discipulis veniendum, ut Dei gloriam ejusque divinam voluntatem semper optimam omnium creaturarum felicitati anteponant, ac causam supremi Domini contra omnes ejus adversarios, imo contra se ipsos, sicubi ipsi non sunt conformes, fideliter fortiterque agant. Servianus illi alacriter ac humiliter et ipse erit merces nostra magna. Amamus unice et intime unicum illud summumque bonum et nobis licebit esse securis, quod sui amorem non detrudet in infernum, nec sollicitis de salute inimicorum Dei, qui cum ipsa bonitas ac justitia essentialis sit, perinde ac ipsa misericordia et clementia, nemini faciet injuriam. At objiciet forte aliquis: annon et nobis nostrae et proximi salutis cura demandata est? Respondebo, minime ut eam curemus nostri causa, ex amore potius creaturae quam creatoris, aut ut per nostras curas ac vires eam nobis et aliis procuremus, cum non solum ejus eventus et media pendeant a gratia Dei, quae in omnibus illius momentis nos praevenire debet, ut acti agamus et moti moveamur ad vel minimum bonum operandum. Deum solum esse causam primam et primum motorem ut et causam finalem, qui omnia liberrime decernit, praescit et exequitur, olim epistola ad D. Bererovicium probare variis etiam ethnicorum dictis conata sum, eo successu, ut vir ille doctus, qui de Termino vitae moverat quaestionem, ac Remonstrantissimo adhaerebat, se vi veritatis convictum publico responso testaretur. Sed et pro hac nostra sententia tot tantaque ex sola S. Scriptura adferre possem testimonia, ut in librum integrum excresceret hoc epistolum, si id mihi hic porposuissem. De cura salutis proximi, ut hoc addam, scimus eam non alia ratione promovendam, quam juxta ejusque vocationem ac media à Deo ordinata. Adhortemur omnes omni occasione, quam nobis offert divina providentia, ut arma injustitiae deponant, contra suum Regem naturalem assumpta, suam culpam agnoscant, seseque justissimo ejus imperio subjiciant, ipsique conversi alios convertere studeamus,

nostro imprimis exemplo, juxta praeceptum Domini Jesu: Ita splendeat lux vestra coram hominibus, ut videant bona opera vestra et glorificent patrem vestrum qui est in coelis. Eventus vero omnium qui in manu Dei sunt, ipsius divino consilio et arbitrio permittamus. Redeo ad Tuas literas, in quibus mihi praeprimis arrident, quae impietatem Anthoniae condemnant et benignitatem dulcissimi Salvatoris nostri erga poenitentes peccatores extollunt. Omnes enim omnium mortalium, imo omnium angelorum linguae non satis digne et abunde decantare possunt infinitas ejus laudes. Hoc tantum ex charitate fidei te monitum velim, ne statim pro vero poenitente habeas unumquemque, qui doleat de aliquo peccato, si nullum vincat vel subigat. Nam vera ac viva poenitentia est ipsa nova vita atque a gratia Christi justificante et sanctificante provenit. Ea vero regnum peccati nobis destruit, quamvis ejus reliquiae in fidelibus remaneant, ad illorum humiliationem et exercitationem virtutis militaris Christianorum, quae certe cum hoste sui Regis non colludit. Increduli omnes atque impenitentes in primo Adamo ante ejus restitutionem per secundum Adamum a Deo spectantur, atque ejusdem culpa rei reputantur, cum extra fidem viram in Christum unicum mediatorem novi foederis non detur justitia, nec salus, quicquid contrarium statuatur vel Anthonia, vel perversus creaturae rebellis amor adversus hanc sanctam atque in sacris literis revelatam veritatem. Fideles autem suam iniquitatem et Christi salvatoris justitiam atque omnisufficientiam conspicientes sibi perditis peccatoribus renunciant, ac Jesum sese offerentem amplectuntur in suum Regem, Doctorem et Sacerdotem, ipsique se animo pariter ac corpore donant, eique ut capiti suo uniuntur, unde ejus spiritu novo et renovante animantur et reguntur, Christique Dei filii imagini fiunt conformes juxta divinam praedestinationem. Rom. VIII: 29 tantum abest ut sub regno peccati maneat ac Jesum faciant ministrum peccati, suaeque concupiscentiae vel brutalis vel spiritualis. Hinc porro formas objectionem adversus mea verba: quod salvandi ad notitiam Dei et ad impletio-

nem ejus voluntatis perveniant, his reclamare inquit, ut videtur, dictum apostolicum: ei qui non operatur, sed credit in eum, qui justificat impium, imputatur fides ad justitiam. Respondeo, ut in meis praecedentibus attigi, non justificari impium operantem, sed ut operetur, nimirum salutem suam, cum timore et tremore, quia Deus est qui in nobis operatur et ipsum velle et ipsum perficere, ut idem ait Apostolus. Non excludit opera a possessione vitae aeternae consequendae, sed a primis justificationis momentis, quae in filio Dei per imputationem satisfactionis Christi ejusque meriti extra hominem electum facta est, ac deinde tempore praestituto cum infusione spiritus fidei isti peccatori justificato applicatur in solio ipsius conscientiae. Voluntatem Dei a justificatis adimpleri dixi, nempe eam, quam in ejus verbo, in rerum eventu statuque fidelium revelat, quam illi ex animo in omnibus et ubique adamant, quaeve ut ipsius Christi, eorum cibus et potus est. Omnem autem scrupulum apparentis contradictionis verborum Christi et Pauli nobis auferre poterit diversi eorum scopi consideratio. Huic enim propositum fuit explicare modum justificationis mundi electi in capite et sponsore ejus, ut liquet ex constanti hujus Apostoli doctrina, quam hic et alibi proponit, uti 2 ad Cor. cap. V ad Ephes. I: 4. ubi nos electos Deoque reconciliatos in Christo per remissionem peccatorum luce clarius ostendit, eum autem in finem ut glorificetur mera Dei gratia et mediatoris N. T. benignitas et omnimoda sufficientia ad salvandos suos foederatos. Christi autem dicta Matth. V et VII eo tendunt, ut suos auditores, praesertim vero suas oves, quas illi pater coelestis dedit, ut bono pastori ac doctori, doceat, non satis esse ad intrandum in vitam gratiae, et gloriae, ut ejus vocem audiant, nisi illius mentem assequantur, eamque sequantur per portam et viam angustam, nimirum seipsos abnegando, crucem suam tollendo, ac quotidie poenitendo, ejusque vestigiis insistendo, eoque summus doctor characterem sive signum certum proponere voluit, unde discerni debent vani ac fatui auditores verbi divini a prudentibus

ac salutariter audientibus. Succinctius rem dicam: Paulus quippe statum exponit justificatorum coram Deo, rationemque et modum justificationis, Christus vero indicat propria et effecta justificatorum post eorum conversionem, qui nimirum non tantum audiunt, sed et faciunt voluntatem Domini. Adjicis deinde Christum ejusque Apostolos peccatorem vel maximum, qui scelus agnoverit et de eo doluerit serio, non sine dulcissimo solatio a se dimisisse, Deique reconciliatione tristes animos exhilarasse. Quibus ex animo assentior, si quis scilicet doluerit serio, non ut passim solent fures, ob poenam aut sui commodi causa, sed ut conversa peccatrix Luc. VII, quae suam poenitentiam fuisse seriam ac veram eo probavit, quod multum dilexit ob remissionem multorum peccatorum, ut testatur ipse Salvator. Serio dolent de suis peccatis, qui sincere oderunt peccata, ideo quod sanctissimus Deus illa unice odio habet, quodve ignominia afficiant patrem coelestem, dum illi, qui illius filios sese esse jactitant, concupiscentiam suam divino ejus amoris, ejusque nominis glorificationi praeferunt; qui autem vitiis suis indulgent, neque illa pro juratis suis hostibus habent, imprimis postquam eorum assultibus succubere turpiter, ii certe nulla consolatione tranquillari, sed potius perturbari debent, quo ad odium peccati irreconciliabile incitari queant. Video Te ex caritate quadam universali omnibus tuis auditoribus adferre velle consolationem: sed nostra caritas superare non debet caritatem ac misericordiam Dei, patris omnium consolationum ac miserationum 2 Cor. I neque extendi eam par est usque ad hostes summi nostri Regis Jesu Christi, dum illi arma injustitiae deponere nolunt. Imo crudelem esse dicam eam caritatem, quae vulnere gravissimo ac sanioso nihil praeter malagmata aut cutem reducentia emplastra applicat, etsi vulnerato esset gratissima. Annon tamen, inquires, solatio corroborandi infirmi, etiam si per imbecillitatem aliquoties patiantur recidivam? Concede, sed videndum, ne quis infirmitatis nomine obvelet regnum et potentiam peccati, cum privilegium Christianorum sit, armis Dei se contra hostes, quorum

maximus est quisque sibi, munire ac virtute Christi vincere mundum tam in nobis, quam extra nos. Lapsus varios sanctis etiam in hac vita posse accidere non diffitemur, eoque Anthoniae dictis, quibus perfectionem legalem aut justitiae Christi parem, hoc est omnibus numeris et gradibus perfectam urget, minime subscribimus, sed et ejus superbiam (non dicam si Diis placet, hoc enim non satis pure et Christiane dicerem) arroganter erigit, jure merito te cum explodimus. Quod autem et tibi in quibusdam non assentimur, aequo feres animo, uti etiam id Te facturum satis ex Tuis litteris perspectum habeo. Concludis enim praeter mentem meam ex antecedentibus de lege amoris totam fere litem, qua re a consequenda salute lex tota excludetur, dirimi posse, cum ego tamen non excluserim opera et effecta divini amoris a consequenda salute, sed tantum a justificatione peccatoris in tribunali Dei. Nunquam enim justificationem cum consecutione salutis, uti nec decretum Dei cum ejus executione confundi velim. Subjicis, quod ego non pariter ac Anthonia in mores imperfectos perfectis moribus Christi, nedum tetrica legis tyrannide saeviam. Et revera in credentes peccantes, cum mox peccata sua commissa agnoscant, detestentur et emendent, nullo modo saeviendum est. Verum si illi et nos in illorum peccata (ut eadem phrasi utar) saeviamus, non improbandum puto. Peccatum semper et ubique peccatum est, atque infernalis serpentis semen ac progenies, adeoque animarum venenum nocentissimum, quod si naturam divinam, cujus omnes Dei filios participes factos docet S. Petrus, in nobis separaret, nos secum in infernum, unde originem duxit, infallibiliter raperet. Quid igitur in eo mali sit, si illud, ut veteris hominis opus, destruere in fidelibus annitatur, novumque hominem a communi illo ac mortali ejus inimico liberare ac juvare contendamus. Eo certe nos ducit S. Scriptura, quia is fructus et effectus nostrae crucifixionis factae cum Christo Jesu, quod corpus peccati in nobis destruat, ne amplius serviamus peccato, ut hoc inprimis inter alia inculcat Apostolus Rom. VI. Quod autem

legis postulatam vocas tetricam tyrannidem, silentio praeterire non possum, cum profecto lex non tyrannica sit, sed justa, rigida quidem ejus transgressoribus et hostibus, sed amica justificatis ac regenitis. Lex Dei vera, quae quoad ejus essentiam intimam est ipsa sanctissimi creatoris voluntas, jubens ut peccator sese abneget, nil praeter Deum vel contra Deum amet, cunctaque ex animo integroque affectu peragat, non excluditur, ut dictum est, a consequenda possessione salutis, sed ejus adimpletio, quoad summam rei, sive quod idem est, dilectio Dei sincera introitum in domum supernam patris coelestis antecedit, non autem justificationem cujus causam nunquam esse potest. Etsi enim aliquis semper sancte post suam conversionem viveret, non solum non esset justus propria sua justitia (cum Christus esset ejus sanctificatio quando quidem ejus spiritus per effusionem caritatis divinae in corde ejus illam produceret) sed reus semper esset censendus: ob antecedentia subsequencia deleri non possunt, eo quod singulis momentis, quicquid facimus, Deo omni jure debetur, tantum abest, ut justificari per nostrā opera promeremur, servi inutiles, ac jus ad regnum Dei per ea proprie consequeremur. Unde palam est quod aeternae mortis rei permaneamus, si Deus pro meritis, non Christi Jesu, sed nostris nobiscum agere velit juxta fulmen legis maledicens omnibus, qui non permanent in omnibus, quae scripta sunt in libro legis, ut ista faciant. Ad tua verba, tantum abest, ut salus aeterna accepta ferri possit operibus legis, ut excludi debeat omnino. Hoc iterum observo, quod salutis consecutionem et justificationem confundant, ideoque cum Paulus ab hac opera legis excludit, eum etiam eadem ab ista excludere statuunt, at si, ut aequum est, duo ista discernerentur, nulla plane esset difficultas. Opera quae lex sub maledictionis poena praecipit, externe Judaeorum carnalium more peracta non sunt causa justificationis hominis eorum Deo, sed nec ea ipsa, quorum Spiritus Christi in sanctis justificatis origo ac principium est. Etenim donum fidei (quod opus Dei in nobis est, quodve nos in Deum et Christum transfert, cum nos utique vinculis ipsis

extrahit) illa omnia manifeste praecedit, cumque nos totos tradit Christo, ita ut non amplius nostri sed ejus simus, omnia nostra tum justitiam, tum sanctitatem, tum et salutem ab eo expectemus, virtute efficit, ut Christus etiam revera noster, nostraque justitia fiat. Unit enim nos illi tanquam membra capiti, ac proinde quicquid habemus ambo, protinus commune evadit, nec tantum peccata nostra miseriaeque ac poenae, quas incurrimus, Christo imputatae et propriae fiunt, sed et corpus, anima, vita, tempus et aeternitas nostra ipsi per fidem consecrantur. Vicissim quaecunque Christus habet, per illam communionem et unionem, quam cum ipso habemus, per fidem nostra re ipsa redduntur, inprimis ejus justitia, quae toti ejus corpori membrisque singulis, ac si ejus essent maxime propria, imputantur, hincque jure perfidem justificari dicimur, et fides ipsa ad justitiam imputatur, non per quandam acceptilationem, aut in locum perfectae obedientiae surrogationem (ut putant Sociniani, et ex parte Remonstrantes) nec quoniam fides ipsa idem prorsus est quod Jesus Christus justitia nostra (ut ii, qui Enthusiastae audiunt, passim statuunt, S. Paulo non obscure contradicentes, qui per fidem Christum in nobis habitare satis distincte dicit) nec tandem quia fides sit propria hominis electi justitia, qua coram Dei judicio persistere possit impavidus. Verum ei ad justitiam imputari ideo dicitur, quod Deus reapse ac plane justificet credentem et quoniam fidei justificantis natura, excellentia ac vis ad justificandum consistit in illo indissolubili vinculo, quo cum Christo justitia nostra connexa est, in illa relatione quam ad ipsum constanter habet. Jesum enim non solum respicit, ad eum tendit, nosque ducit et cum illo conjungit sed et ipsum amplectitur, in corda adducit ac introducit, utique eum habitare facit, ita ut nobis loco omnis justitiae propriae abunde sufficiat, cum Christum ipsum nobis praebeat, nec praeter eam pater etiam quicquam ad nos injustos absolvendos, justosque actu et in solio conscientiae declarandos exigit vel expectet. Unde palam sit quam pure justificatio nostra a mera Dei misericordia et ■ Christo Jesu sponsore

nostro in universum pendeat. Praeterea inde liquet, quomodo fidem justificationemque sequantur opera, etsi revera praecedant actualem salutis nostrae consecutionem. Ea enim, ut testatur Apostolus, praeparavit Deus, ut iis incederemus. Addam insuper ad plenam Paulinae et nostrae sententiae expositionem, quod cum S. Paulus opera, quae lex imperat, in totum eliminare videtur, duo tantum clare intendat. Primo opera omnia, quae Judaeus qua Judaeus per cognitionem legis edere potest, esse ad justificationem imo sanctificationem et salutem prorsus inutilia et noxia, cum ipsa sint peccata non ex fide, sed ex ignorantia sui et superbia propriarum virium, praesumptione cujusdam meriti iisdem affixi, perversa existimatione et justificationis coram Deo propter ipsa expectatione tumida profluentia. Impure itaque fiebant, cum ex fide et Christi spiritu convertente ac regenerante non procederent, et iis non plena erant, nec perfectam legi praestabant obedientiam, unde maledictionem, quam ipsa minatur iis, qui illam perfecte non servant, istos Judaeos cum omnibus irrogenitis revera incurrisse B. Paulo et Christianis palam est, eaque ratione Apostolus opera Judaica, quae lex tum moralis tum ceremonialis, jusserat utique contemnit, et non solum a justificatione, sed et a toto salutis negotio rejicit. Secundum, quod vult probare ac demonstrare Apostolus, est ipsa opera sanctorum per Spiritum S. peracta et legi divinae tam morali quam ceremoniali conformia, non esse causam eorum justificationis, sed ejus potius effectum. Idque ex Abrahamo confirmat, exemplum ex circumcisione et illustriore ejus opere, puta Isaaci sacrificio ducens. Istud enim et illa fidei laudationem (quam cum justificatione conjunctam esse evincit) non praecesserunt, sed manifeste subsequuta sunt. Hisce ergo Judaeos de Abrahamo per opera sua vel vel per externum legis sigillum, ut falso praetendebant, justificato gloriantes, potenter convincit, prosternit, de iisque in gloriam gratiae Dei Christi per fidem acquisiti ac possessi triumphat. Quod autem ex mente Apostoli colligi posse autumas hanc conclusionem, quod hisce verbis exprimis. Plane ut velit docere, si quid angat nos, quod

secundum temperamentorum, quae exserunt se in nobis, diversitatem minus quam alii servire valeamus, adeo ut in vitiis aliis alii reperiantur infirmiores, de eo non debere esse usque adeo sollicitos, ut in desperationis casses delabi ideo velimus etc. non possum tibi suffragari. Qua ratione enim, vir reverende, temperamentorum diversitatem ad imminuenda peccata vel operum non necessitatem ad justificationem statuendam afferas, non satis assequi valeo. De iis nihil utique dicit Apostolus, nec sanctificationis curam sanctamque sollicitudinem eorum obtento praetextu abjicere Christianos ulla ratione docet, sed e contrario salutem ipsis operandam cum timore ac tremore, quodque sine sanctitate nemo videbit Deum, alibi fortiter affirmat. Subnectis, qui enim non operatur, hoc est, non ita perfecte operatur, uti condeceat ei, se credat in eum, qui justificat impium, imputari peregrinam illam justitiam. Non operari simpliciter sumitur apud Apostolum, nec ulla ratione significat ei perfecte operari. Et quamvis verum sit perfectam obedientiam non requiri ad justificationem, imo nec ad sanctificationem et possessionem salutis consequendam, unde ad desperationem non redigimus eos, qui perfecte non operantur, tamen omnes justificados sancte incedere ac DEO digne vivere oportere, jure et merito cum Christo ejusque Apostolo pronunciamus. Istam Apostoli doctrinam plenam esse dicis solatii, verum addis, Salvator alioqui vere consolator, istic (nempe Matth. 5 et 7) quidem solari non videtur. Mihi autem valde mirum est, quod solatium ex Apostoli dogmate de justificatione perceperis, nullum vero ex doctrina Salvatoris de sanctificationis necessitate, cum nihil mihi videatur amabilius quam per inviolabilia summi doctoris documenta discere, omnes ejus sinceros discipulos puros esse corde, eosque sequentes optimum ducem Jesum illustres sanctitatis semitas ingredi ac premere constanter. At rationes affers, cur minus solatii invenias in verbis Christi Matth. 5 quod scilicet nullam de imputanda justitia sua faciat mentionem. Concedo Christum non loqui de sua imputata justitia iisdem verbis, quibus utitur Apostolus, di-

cam tamen primo cum v. 17 asserit, se venisse, ut legem adimpleret perfecte, ejusque praeceptis, mandatis, ceremoniis, imo maledictioni se subiceret, perspicuum esse eum reipsa docuisse, se praecipue in mundum venisse ad nostras praevaricationes obedientia contraria obliterandas. Secundo addam, etsi Jesus hic loci de justitia sua suis imputanda nihil omnino diceret, hoc tamen Apostoli verbis non adversari posse, nec imminuere eam consolationem, quam ex singulis Christi verbis percipiunt veri fideles. Dogma enim sanctificationis saluberrimum illud justificationis neutiquam invertit et infirmat. Pergis, inquit: Christus observationi legis suae tanquam petrae Christianismum superstruit et omnia operibus videtur tribuere. Primum certissimum est. Non enim qui audit, sed qui facit voluntatem ejus salvus erit, et justificatum se esse clare demonstrat ac probat. Alterum nequaquam sequitur. Tantum opera sancta et a spiritu atque amore divino proficiscentia tanquam Christianis omnino necessaria inculcat Servator, eaque pro illorum notis certissimis habenda statuit. Ut enim absque sanctitate nulla est salus, ita absque operibus bonis nullus est ex mente Christi patens et explicatus Christianismus, nec etiam ex mente Pauli, qui sanctificationis necessitatem fortiter confirmat epistola ad Romanos, praesertim altera ejus parte. Clarum itaque esse puto, quomodo ex aperenti illorum contradictione nos extricare valeamus. Affers deinde occasione fidei efficacis Abrahami quaestiunculam: an si quis Christianus militans tanta fide non polleat, totam aetatem ideo cogitare debeat, se non esse electum, idque annon predestinationis signum sit? Respondeo primo, non agi in quaestione de veritate fidei, de ejus gradu, sed essentia, propriis et fructibus vivis ac sinceris. Deinde neminem, nisi forte se reum sciret blasphemiae in Spiritum S. se non electum se pro certo statuere posse aut debere palam est, sed nec quenquam certum esse de sua praedestinatione ad salutem absque sanctitate vitae non fucata extra controversiam ponimus. Proponis praeterca dicta apostolica, tum B. Pauli cum B. Joannis, quibus dogma de

praedestinatione particulari singulorum hominum enervare conaris, sed illa carrissimo nostro pastori. Domino Yvoni explicanda relinquo. Duo tantum notissima personalis praedestinationis exempla Esavi scilicet Jacobi, nec non Pauli et Judae Ischariot, utriusque status, menti Tuae subjiciam, quae revera omne contradicendi desiderium ab animo humili ac docili ad audiendam mentem et efficacem veritatem S. Scripturae protinus tollendum abunde sufficere putem. Sed hoc in transitu dictum sit. Asseris porro juxta sententiam S. Pauli Eph. I. Deum nos elegerisse, nempe ante jacta mundi fundamenta, ut ibidem ipse addit, nimirum in Christo. Unde concludis: quicumque igitur in Christum credit, electum se esse sciat. Omnino tibi assentior. Verum pergis. Si qui igitur ex Christianis (professione scilicet) ad infernum abeant; te non credere eos ad id esse destinatos, sed quia in Christum non crediderunt. Fateor hanc eorum incredulitatem causam esse eorum damnationis, sed eorum incredulitatem causam esse praescientiae ac voluntatis Dei fortiter negamus, cum voluntas Dei, quae idem est quod Deus volens, sit causa absolute prima, quae nunquam aut nusquam fieri potest causa secunda, aut a creatura ut ab objecto extra Deum terminari, sed sic iterum confunditur decretum Dei cum ejus executione. Objicis denique: si tu ita re concionare, ut D. Yvon in suo libello, auditores tuos se in quaevis peccata praecipitatuos, praetextentes Deum ita voluisse: ad quae ipsum Dei servum solide responsurum arbitror; hoc tantum addam, contrariam esse praxin nostrae ecclesiae, quae primo doctrinam Christi de abnegatione sui et omnium creaturarum, quas comparate ad Deum pro nihilo habet, amanter ac humiliter imbibit ac per gratiam Spiritus Christi ad vivam praxin applicuit. Et postquam Deum esse Ens summum, unice necessarium, essentialiter bonum, sanctum, justum, liberrimum, fibique omnisufficiens juxta ac sapientissimum et potentissimum cognoverunt singuli, se parvi facere atque omnis gratiae indignos propter primi parentis et propriam suam in tantum et ejusmodi Deum rebellionem condemnare didicerunt. Unde

sponte fluit, quod Dei voluntatem omnis justitiae normam ac causam cesse credant, eamque non cadere sub eorum examen aut tribunal submitte et sincere agnoscant, omniaque sua bona quae reipsa Dei sunt, tum temporalia, tum aeterna, non minus quam se ipsos totos Deo suo consecrent dedicentque, ejusque manibus optimis fidant ac secure remittant, ipsi vero hoc unum agentes, ut cum omni fidelitate ac humilitate voluntatem Domini sui exequantur, ejusque consilio inserviant. Imo omnem suam gloriam, omneque suum gaudium in eo constituunt, ut fideles servi Christi, ejusque gloriae amatores ac ministri inveniri queant, cum non dubitent, quia Deus, ut antea dixi, nonnisi optima velle potest, nonnisi optima esse omnia, quae ab aeterno de se aliisque decrevit. Quin et voluntatem Dei sanctissimam ac liberrimam a voluntate creaturae mobili ac perversa pendere ac determinari divina ejus maiestate indignissimum esse plene ac firmiter persuasi sunt, juxta Scripturae effata, quae Dei consilium stare afferunt, et nominatim illud Apostoli: solidum fundamentum Dei stat etc. abscedat qui profitetur nomen Christi. Sic nostrates volentes quod Deus vult et ipsi semper optima volunt, et quia gloriam Dei supra omnia volunt, optimum omnium finem, quem Deus ipse sibi unice proponit et assequitur et ipsi certissime consequuntur. Hic vero status exoptatissimus nemini mortalium nisi per gratiam et operationem singularissimam Spiritus Christi procuratur, ideoque per eandem Te rogo, vir summe reverende, ut ejus veritati ne resistas, neque ad exceptiones et ratiunculas humanas ac vanas te convertas, sed si ejus clementia Tibi cor aperit ut adendas ad ejus dictamina intus, et Scripturam S. foris, Deo nostro des gloriam quod te totum vicerit sibi plane subjecerit. Et tum de tua salute te certum esse jubebo, postquam scilicet eam et tua omnia Deo consecraveris, ejusque voluntatem amaveris unice ac sincere in omnibus, quae Tibi tum per verbum ac spiritum ejus, tum per ejus providentiam ac gubernationem rerum sanctissimam revelabit. Mitto tibi hosee versiculos, qui in quodam

doctrinae Augustini compendio inveniuntur, mihiq̃ue semper sancti et amabiles visi sunt, ut imprimis juvenis dicta juveni Nicolao Nicolai omnibusq̃ue Tuis, si Tibi placeat, impertias, quo Deum suum supra propriam suam salutem vel a prima juventa amare discant, ejusq̃ue divina consilia reverenter habeant et humili corde adorent ac glorificent. Quod si Tibi grata est, ut scribis nostra munificentia, tibiq̃ue grati et fructuosi sint libri, quos tibi dono misimus, tu alteram liberalitatis partem, quae in accipiendō consistit adimpleas, pluresq̃ue a nobis recipias, si eos quos elegeris Tibi legendos nobis verbulo significare non dedigneris. Miror eo prolixitatis excrevisse meam epistolam, sed hoc inde factum, quod mihi plane persuasum habui, Te tuam ex sincero veri bonique amore concepis-
 se atq̃ue exaravisse, cui nostra non minus candide et libere respondet. Vale in Domino Vir Reverende et Amice cum Tuis omnibus.

Altonae XVIII Kal. Jun. 1675.

V. C. D. JOHANNI OWENO S. D. ANNA MARIA

A SCHURMAN.

Quamvis in tanta rerum conversione, Vir Reverende, mihi maximé convenire videatur silentium, non possum tamen hoc justo meo denegare desiderio, quin verbulo concomiter hasce, quas ad te daturus est literas, carissimus nostrae Ecclesiae pastor D. Yvon, quo eodem animo apud te depraedicem singularem et paternam Dei nostri erga hanc suam familiam benignitatem, ac gratiam, quae se nobis perpetuo, omniq̃ue occasione amabilem, admirandam atq̃ue adorandam proponit. Haec verò in eo elucet, ut illud primo loco hic dicam, quod dum eam mandus vel coecus, vel malignus inimicè persequitur: amatores coelestis veritatis ac justitiae illam omni benevolentia, et amicâ curâ prosequantur. Quorum ordini te vel inter

primos jure merito annumeramus, atque in te radium divinae
 istius benignitatis agnoscimus, et grato animo amplectimur;
 postquam te, amicâ tuâ epistolâ, magni servi Dei, atque in-
 signis Ecclesiae Christi pastoris D. de Labadie, eodemque no-
 mine nostri coetus, per ipsum, in Christi Spiritu collecti,
 verum amicum declarasti. Praeterea et hoc de meo statu te
 celare non debeo, quod ego per omnem vitam in imo mei
 pectoris senserim scintillam aliquam istius gratiae, quam sibi
 datam in divinis suis Psalmis profitetur Propheta regius,
 Ps. XVI: 3, quodque nimirum integrum et unicum amorem ha-
 buerim, et habeam erga sanctos et inclytos viros in terris. Qui
 sensus, decrescente etiam mea aetate, semper in animo meo
 accrevit, eosque omnes quatenus mihi innotuere, si non effectū,
 certe affectu conjunxit. Hunc autem sensum vel affectum,
 divinitus mihi inditum, tandem singulari illo bono beavit
 divina bonitas, quod mihi notitiam, simulque sanctam at saluta-
 rem amicitiam conciliavit eximii istius divinae gratiae organi, quo
 primaevae vitae christianae imaginem vivam, hoc tempore, de-
 generi Christianismo imitandam, in orbem, certè nostrum,
 reduxit: meque per divinum ejus Ministerium, mirabili viâ
 perduxit et introduxit in hoc tabernaculum Dei, quod sum-
 mus architectus Jezus ad prototypum, non in monte Sinai, sed
 in Zione post primam missionem Spiritus sui in Ecclesia Hie-
 rosolymitana repraesentatum, efformare docuit hunc suum sive
 Mosen, sive Bezalelem spiritualem: de qua mea *εὐκλησία*
 fusius in meo scripto publico locuta sum. Unum praeterea
 summum divinae hujus benignitatis beneficium, tum in ipsum,
 tum in ejus ministerium collatum, mihi hic commemorandum
 ac celebrandum est: quo Deus noster hunc suum in tota sua
 domo fidelem famulum, non solum insigni et abundanti sua
 gratia ac donis, a prima ejus aetate, ornarit et cumulavit,
 eumque Mose servo suo similem reddidit, sed et illi dedit
 in amore Dei ardentissimo, et glorificatione ejus nominas per-
 petua, in quibus vixit, beate ac tranquille mori; idque eo
 tempore quo opus a Deo sibi commissum, adeo fideliter et fili-

citer absolvit, ut suis dilectissimis cooperariis D. D. Yvon et Dulignon paucis, ante ejus obitum diebus, testatus sit, se nunc in pace et hilariter abire et redire ad Deum et Dominum suum, cum videret hanc Christi Ecclesiam in fide et charitate ambulare. De quibus plura testari possemus memoratu dignissima, sed mihi nunc satis est, ut verbum addam de statu hujus Ecclesiae Dei, quod per eandem Dei benignitatem pari christiana virtute et via, ubi ipsam insignis ejus antecessor reliquit, constanter incedere pergat. Caetera committens epistolae fidelissimi nostri pastoris D. Yvon, hoc tantum adjiciam: quod et divinae Providentiae curam et tuam erga Christi assecclas bevolentiam agnovimus, in iis quae tu nobis ad nostram pacem ac securitatem sanctamque libertatem in vestro regno parandam, offerre dignatus es. Et licet jam aliquot mensibus benignius de nobis sentire coeperit aula Danina nobisque in vicinis terris offerantur conditiones et immunitates non aspernandae, tamen nihil a nobis certi hucusque decretum est, sed imprimis ad tuum responsum habebimus animum attentum. Dei nostri voluntatem ac Providentiam in omnibus constanter secuturi. Cui te tuosque omnes commendo.

Altonae 8 Mart. 1674.

V. R. D. DANIELI MEYERO S. D. ANNA MARIA A SCHURMAN.

Cum experientiâ didicerim, quam miserum sit, hoc praesertim tempore, ex vulgi rumoribus (unde ne Theologorum quidem turbam excludo) de statu vere fidelium, qui paucissimi nunc inveniuntur in terris, ferre judicium; aut quicquam sinistri suspicari, nolim ut ex aliorum tantum relationibus, meum nostraeque Ecclesiae statum praesentem cognoscas. Nam quotusquisque hodie est, qui ipsam divinam veritatem a suo limine non abigat, se communi veste academica, vel ecclesiastica non sit vestita, aut si huic tempori se non attemperet? cum tamen

alia ac meliora, sed post destructionem universalis antichristianismi, restante sacrâ Scripturâ, expectanda sint, qualia quasi in quodam praeludio sive compendio, Dei benignitas in nostro coetu, ad primum Hierosolymitanum efformato, hoc loci existere voluit. Hoc cum tibi haec mea dissertatio, quam ad te mitto, satis explicet, te pluribus non morabor; sed tibi voveo, ut Deus et Salvator noster te lumine suo illuminet et amore sui accendat, ut oculo simplici ac luminoso omnia videas, atque omnia bona retineas et amplectaris. Faxit ille, ut verum Christianismum, quo nihil sanctius ac amabilius, addo et a multitudine remotius, videas, ames et amplectaris. Vale.

Altonae 26 Sept. 1673.

EIDEM.

Nisi quaedam series impedimentorum, dilecte in Christo Frater, mihi hac scriptione interdixisset, non te huc usque celassem nostrum in Frisiam adventum; praesertim cum postremae tuae literae dolorem vestrum de locorum intervallo, quod nos separabat, ac literarum commercium reddebat difficile, tam serio testentur. Rumores bellici, qui istis in locis omnia movere coeperant, hic etiam commoverant Dn. a Sommeldyk, ut carissimas sorores huc invitaret, ipsisque ac simul integrae nostrae congregationi offerret domum suam, cum praedio campestri amplissimo, Leewardâ distantem tribus horis: in quo manum Dei ejusque paternam providentiam mox agnovimus; eoque primo D. Yvon, fidelis pastor nostrae Ecclesiae, cum quibusdam ejus membris, huc se contulit, et nunc unanimis ejus collega D. Dulignon cum reliquis secutus est, binis tantum fratribus Altonae manentibus, qui domum nostram (sed tantum conductam) etiamnum custodiunt. Sic Deum vocantem ac trahentem secuti sumus: cum alioqui nunquam nobis in mentem venisset mutatio illius loci, in quem ipse quoque perspicue nos duxerat. Redeo ad tuas literas, unde

non exiguam cepi consolationem, quod cum Deus tam multos Ecclesiasticos plerisque in locis variis tenebris involvi sinat, tibi tamen oculos in eo aperiat, ut videas eos falli ac fallere, qui vix aliud crepant, quam, hic est templum, hic est templum, hic est templum Domini! Cum interim multo minore jure hoc de externa illa ecclesiarum faragine dici queat, quam de templo antiquo, qui vere Christum, ejusque ecclesiam evangelicam figurabat. Firmiter statuunt apud ipsos, veram et unicam esse Ecclesiam salvandam, quia sola habet veritatem. Verum si recte nossent, quae et quid sit viva illa veritas Christianismi, quae liberos suos vere liberos facit, et quâ veri adoratores Deum, qui Spiritus est, juxta ejus beneplacitum colunt, mox supprimerent hasce vanae jactantiae voces. *Tò* materiale, fatemur, et verba orthodoxiae, nec tamen omnes in literis excusis custodiunt, vel in scriniis tum publicis tum privatis, eaque vel re, vel etiam subscribendo confessionibus publicis profitentur: atque ideo jactitant se veram habere fidem. Sed Iusus verborum est in voce fidei, quae recte distinguitur in eam, quam credimus, sive articulos, quos credimus, et eam quâ credimus, quae postrema nisi primam concomitetur, neminem a mundanis et Christi inimicis distinguit, qui ipsum suis operibus abrenunciant. Nam revera (ut recte notas) dantur haeritici praetici non pauci, ut pie hoc, toto anno docuit ultrajectenses, quibus eam doctrinam applicabat, insignis concionator D. Bogardus. Protestor etiam, me haec et similia ex nullius odio particulari proferre: irasci tamen me fateor, universali coecitati dicam an superstitioni, qua re ipsa omnis salutaris reformationis seria cogitatio tollitur, dum essentiam Ecclesiae in orali confessione doctrinae Reformatae constituit: cum alioqui passim doctores agnoscant ecclesiarum corruptionem, ac fateantur mundanos a fidelibus ejiciendos aut fore ut a mundanis ejiciantur, vel ipsis a mundanis secedendum esse. Sed iterum revertor ad te tuamque epistolam, quae me praeterea gaudio affecit, eo quod palam testatur, Deum tibi hanc singularem gratiam fecisse, ut non solum necessitatem reformationis ecclesiae in genere videas;

sed et singularem pene tum pastorum tum ovium et singularissime tui ipsius. Sed ut illi fideliter et constanter respondeas, te per Christi ejusque gloriae amorem rogo atque obtestor. Idem faciunt, eoque invitant et compellunt omnia, quae de Dei nostri infinita dignitate ac gloria, de ejus attributis gloriosis omnibus, deque ejus jure et dominio absoluto ac supremo cogitare potes: ne quid dicam de te tuoque statu, qui te undique compellit et impellit, ut illico creaturis omnibus renuncies, mundo ac tibi ipsi valedicas, per vivam fidem, quae fideles ex se ipsis extrahit et in Deum per Christum transfert, te totum illi tradas, ac per puram charitatem te illi sincere consecres. Imo et aetas tua, quam ad 50 annum provectum mirata sum, te cunctari vel momenti spatio, non permittit, quin Dei Spiritui te intus vocanti obedias, Deoque soli vivas, utpote cui omnia vitae nostrae momenta debemus, et a quibus pendet aeternitas. Plura non addam, quia ab ipso largitore omnis boni expecto ut te plenius intus per lumen gratiae suae doceat et roboret, quo ipso facto mundo ac tibi serio moriari, Christoque ac de Christo vivas. Uno tantum verbulo, quo etiam apud D. Koelman nuper usa sum, ipsi respondens ad epistolam, quâ me ante paucos dies compellavit, te monitum velim, ut relictis disputationibus de rebus minus necessariis, ante omnia serio expendamus, in quo consistat essentia hominis Christiani, et an nos tu et ego simus Christiani? Deinde ne consilia ac voces audiamus hominum sapientum hujus seculi, et ab hominibus tantum edoctorum, sed intus Deum nobis loquentem per Spiritum et per verbum suum; qui si nobis puram veritatem, suamque de nobis voluntatem revelet, ejus vocem et vocationem fideliter sequamur, memores verborum Christi: habenti dabitur, et ille qui in parvo fidelis est super multos constituetur. Putabam me dixisse satis: sed nunc mihi insuper veniunt in mentem tristitia quorundam, meliorum etiam, antecessorum exempla, qui initio pleno cum assensu amplectebantur hanc lucem divinam, quae ipsis eadem, quae tibi nunc perspicua sunt, clare detegebat, imo ardenti cum amore se secuturos dicebant tam puras ac coelestes veri-

tates. Verum cum ad realem sui ipsius, vel saltem proprii commodi, vel amicitiae atque approbationis hominum veniendum erat, primo paululum remorati sunt; deinde alienas voces audiverunt, et tandem amor atque intellectus proprius ipsis tot ingeniosas ac literates exceptiones ac limitationes suggessit, ut primo illo lumine obscurato, non nisi proxima objecta nunc videant *μυωπαύζοντες*, ita ut plerique huc usque recesserint, postquam jamjam manum aratro admoturi visi fuissent. Tu itaque videris, care Frater, ut turrin evangelicam aedificaturus, considens sumtum computes, et an per gratiam Christi te ipsum removeris, ut in tui locum Christum reciperes, ut ipse sit tua basis, tuu lapis angularis, tua turris et rupes, tuus doctor, sacerdos et rex, tuum Totum et Omnia? atque uno verbo ut una cum Christo crucifixus, vivas non amplius tu, sed ipse in te; et tunc non vacillabis, sed feliciter et constanter in via vitae perseverabis. Hoc non solum ego, sed etiam inprimis nostri fideles pastores D. Yvon et Dulignon tibi animitus exoptant, teque in Domino salvere ac valere jubent.

Wiewerti 14 Jul. 1675.

REVERENDO VIRO D. S. R. S. D. ANNA MARIA
A SCHURMAN.

Ignoces, vir Rev. quod in ipso hujus responsi ad tuas literas exordio, gravissimum illud onus, quod ex quadam humanitatis tuae nimiae exuperantia mihi imposuerunt, a meis humeris removeam; nimirum intolerabilem illum laudum et titulorum, quibus me obruere, cumulum, quo liberius, simplicius et christiane magis tecum agere liceat. Relinquamus mundo et mundanis, quaecunque vel minimum vitae fastum redolent et adspiremus ad humilitatem ac libertatem illam christianam, quae consuetudinis etiam universalissimae juga excutit, ejusque tyrannidem contemnit. Occasionem scribendi tibi dedisse video

tum famam communem tum epistolas Anthoniae Bourignon, quacum tibi commercium literarum intercessisse dicis, teque binas quas ad me dedit literas, tum de justificatione hominis peccatoris coram Deo, quam de aeterna ejus praedestinatione expendisse, atque excitatum inde fuisse, ut meam requireres sententiam de verbis non tam Anthoniae et meis, quam Christi Salvatoris et Pauli Apostoli, quae inter se dissidere videntur. Ego vero quo plenius tibi meus status ac mens, quam ex fama potuit, innotescat, mitto tibi hoc meum scriptum titulo *Εὐκληρίας*, et ut nostram ab Anthonia diversam sententiam in sanctuarii trutina perpendas, addo et scriptum servi Christi, nostraeque ecclesiae pastoris D. Yvon, quod si forte initio atque ipso titulo videatur duriusculum; tamen mox tibi dulcescet, si illud in timore et amore magni nostri Dei legeris, sique zelus illius gloriae, qui hunc nostrum fidelem Pastorem inflamat, omnium creaturarum existimationem absorpserit, et Deum nostrum ut unicum Ens necessarium, summum, absolutum et liberum respexeris qui cum sit unicum Verum et Bonum, non potest nisi optima velle, non potest nisi optima decernere atque exsequi; ut nihil jam dicam de supremo ejus et justissimo dominio in omnes, quas fecit, creaturas; et de nihilo omnium rerum, quas per liberam suam voluntatem produxit ad solam Nominis sui gloriam, quae omnium finium Finis est, idque summo ac justissimo suo merito. Non eo inficias ipsam Anthoniam mihi placuisse in multis, antequam sibi nimis alta et sublimia arrogaret, sed tandem omnia sua dona ac lumina foedavit superbiae peccato, ita ut de S. S. Trinitate, de aeterno Dei et sanctissimo decreto, satisfactione Jesu Christi, justificatione hominis coram Deo, aliisque summis Christianae fidei articulis dictatorie pronuncitandi auctoritatem sibi vindicare non verecundetur; nec tantum erronea sed et blasphema multa in publicum effundat, illustrissimasque de unico nostro salvatore prophetias sibi suisque scriptis adaptet. Sed his omissis, veniam ad verba illa Domini nostri Jusu Christi et ejus Apostoli, quae de justificatione et sanctificatione, sine qua

nemo Deum videbit, optimo, ut mihi videtur, consensu in omnibus agunt: quod te etiam minime latet. Sed ne cum Anthonia disjungerem, quae Deus amabili vinculo cunjunxit, nempe gratuitam Dei gratiam justificantem impium et bona opera sequentia justificatum, semper animo obversatum est non solum illud dictum Augustini:

„Bona opera non praeceunt justificandum, sed sequuntur justificatum;” sed et illud Ambrosii: „Justificati fiunt amici legis.” Gratia Christi justificans et sanctificans ordine quidem differunt, at origine maxime inter se cohaerent, et ab eodem fonte fluentes necessario se invicem subsequuntur. Sic me ex parte respondisse videor ad tuam interrogationem, quid paradoxum mihi videatur in Anthoniae sententia, qua statuit: „Christum fecisse satis pro mortalibus, at non nisi pro iis, qui ipsius mores et sanctitatem aequis imitentur passibus.” Dicam uno verbo: nihil; si illa verba accipiat eo, ut sonant, sensu: verum si ea cum caeteris ejus dictis conferam, conciliare ea non possum, cum iis praesertim, quibus assertit, „omnis homines, in primo Adamo lapsi sunt, ita et per eundem primum uti Adamum esse restitutos,” quod manifeste pugnat cum dictis apostolis et tota sacra Scriptura, nec non cum illis quibus dogma satisfactionis Jesu Christi universim aperte nimis repetitisque vicibus destruit. Non separamus imitationem et exemplum Christi ab ejus satisfactione; sed ea indissolubili contubernio a Deo conjuncta esse affirmamus: quamvis cum ea loqui nolimus, cum dicit justificatos aequis illum passibus imitari. In genere verum est, eos pro quibus Christus satisfecit, per abnegationem sui, bajulationem crucis, et sequelam Ducis ac Regis sui, eadem viâ augustâ, quâ ipse ivit, ad augusta incedere, singulaque ejus vestigia premere, quod ad generalem vitae cursum; sed non minus certum est, nonnunquam transilire lineas, et transversis quibusdam passibus suam ostendere infirmitatem sanctificatos, quando ad eorum humiliationem reliquiae veteris homines in illis, ut cauda serpentis contriti, sese movent: nedum eo gradu perfectionis, quo

sanctissimus ac divinissimus noster Servator incessit, in terris hoc vitae curriculum peragant. Ais praeterea: „Christum aman- tissimum fidelissimumque nostri Servatorem salutem nostram tam suae doctrinae legali, quam sibi acceptam referre.” Et quid ni? si pure ista intelligas: cum omnes salvandi ad cognitio- nem veritatis, et ad impletionem voluntatis divinae, quas coe- lestis ejus doctrina sola docet, pervenire debeant, eaque sit vita aeterna, ut cognoscant unum verum Deum, et quem misit Jesum Christum. Salvandorum salutem aeterno et immutabili Dei proposito praefinitam et constitutam esse novimus. In Christo et per Christum partam esse et acquisitam tota Scriptura inculcat. Redemptos vero ejus sanguine per Spiritum sanctum corda illorum sanctificantem et vim vitae ac mor- tis Servatoris ejus applicantem, in salutis hujus possessionem introduci, nemo est qui negare possit. Atque ita sanctae et gloriosae Trinitati communis ac propria est salutis aeternae inchoatio, progressio, ac perfecta consummatio. Gloria quae ex illa colligitur, soli Deo, veluti ejus Principio ac Fini unico, tota referri debet. Quicquid ad opus istud vel minimum con- fert, ex Deo oritur ac profluit, gratiaque sola Jesu Christi ad gloriam Patris, ejus virtute suâ praepotenti elevat. Ea est quae divinae ejus doctrinae cognitionem, gustum, amorem et praxin vividam et constantem in dilectis Dei operatur. Christus ipse in suis et per suos omnia facit, quae ad sanctificationem Christianis propriam incipiendam et perficiendam reapse neces- saria sunt, veluti in se ipso et per se ipsum quicquid ad illorum justificationem coram Deo, plenamque absolutionem requirebatur, consummate praestitit. Ita illi, in qua residet Divinitatis plenitudo, salutis humanae impetratio, acquisitio, ap- plicatio et absolutio seu perfectio commode ac verissime tri- buuntur. Plura nunc temporis non addam. Salve in Christo vir plurimum reverende.

AD BERNARDUM SWALVE MED. DR. ¹⁾).

Recte quidem mihi redditum fuit remedium, vir eruditissime et frater in Christo dilecte, quo pro solita tua fidelitate et cum meae valitudinis, mihi sine mora succurrere voluisti, eoque nomine gratias tibi ago meritissimas; quamvis enim, malo sponte paulum cessante, eo nondum usa sim, per te non stetit, quin salubrem ejus experirer effectum, qualem in restitutione manus meae sensi vere totalem. Est revera minime obscura illa similitudo, quae inter animi et corporis morbos reperiri comparando facile potest, praesertim vero in remediorum usu vel neglectu, in quibus maxime peccamus, inprimis non adtendentes ad pretiosa temporum momenta. Tu animae medicinam a nobis, nos corporis sanationem a te expectamus in Domino; agamus itaque, sub quacunque velis conditione, aut nomine, sed cum fide, fidelitate atque animi promptitudine recipientes et applicantes remedia. Tu nos in arte spirituali peritos, nos te in arte corporali medicinae exercitationem judicamus. Sed nihil adeo utriusque firmat judicium, quam propria experientia, ac rectus boni consilii usus, cum salutari quadam credulitate conjunctus, quae nostram languorem et tarditatem in agendo et applicando remedia, quodammodo molesta, vincere debet. Ego certe nisi coelitus edoctos ac peritia experimentalis instructos credidissem atque sensissem nostros pastores, parum mihi profuissent sama eorum consilia, quae notitiam meam augere, sed cor mihi eripere non potuissent. Eo reipsa tendunt omnia, quae a Christo originem ducunt, ut nos a nobis

¹⁾ Epistolas, quas ex ejus autographo nobis ab amico quodam Leovardiensi communicato edimus, exaravit ad vir. doctiss. Bern. Swalve, Med. doct. atque practicum eo tempore in civitate Leovardiensi florentissimum. Quae cum in multis veri animi sententiam in qua tum versabatur Schurmannia exprimant, faciantque ad cognoscendam Labadistarum principia eas hic benevolo lectori communicare volo D. Gerdesii Miscell. Gron. t. V, p. 180 seqq.

auferant et ad ipsum traducant. Si vero eodem serio aspiramus, ut ab omni proprio, maxime ab amore nostri, qui revera cor est veteris hominis, fortiter et constanter liberemur, utque in lucem protrahatur, condemnetur ac mortificetur, intimus ille Dei gloriae et salutis nostrae hostis, non deerunt manus auxiliares. Sed (inquis) ideo a Dno Yvon desiderarem, ut hostem illum subdolum, cum suis subditis atque artibus et actibus particularibus indicaret, quo cominus cum iis congredi possim. At ignoscas mihi, vir amicissime, si te hic contra requisitam credulitatem peccare dicam, quia habet et haec medicina sua praeparantia, quae totum quasi animum ad singularia ac fortiora disponunt. Ais D. Yvon te accusare, quod non satis introitum des spiritui veritatis, ut tibi notificet realia et effectiva tua mala. Quam accusationem ut recte ponderes, vehementer rogo, notat enim positivum aliquod obstaculum, quo coelestis illa ac pura veritas, quae tandem electos Dei vere liberos facit, impeditur, ne profunde satis in cordis penetralia influere possit. Non enim ad hoc sufficit qualiscunque veritatis notitia, qualem vel Aristoteles vel Seneca ex vere dictis vel scriptis facile haurire potuissent, sed talis requiritur, quae degito sive spiritu Dei cordi inscribitur, postquam illud quasi rasam tabulam effecit, et tantum earum rerum reddidit tenax, quae carnis sapientiam, ratiocinationes humanas, et curam nostri ac nostrorum propriam opprimunt, aut potius e fundo cordis nostri potenter ejiciunt. Sicque in ejus imum succedit divinitus impressa veritas, quae stultitiam Evangelii omni sapientiae humanae praeferre docet, quaeque unicam curam, rejiciendi nempe omnes curas nostras in Deum, nobis relinquit, studium vero illud unicum commendat, quaerendi scilicet ante omnia regnum Dei ejusque justitiam, et nudam tantum ac simplicem expectationem caeterorum omnium, veluti cujusdam auctarii, quod adesse aut abesse juxta divinam voluntatem ac dispensationem potest. O beatam illam animam, quae ita se Deo tradidit cum suis omnibus, ut ab illius nutu ductuque pendeat; ut Dei sui consilia nusquam antevertat, sed ejus motus, jussa,

ac providentiam sequi in omnibus fideli promptaque mente parata sit, ita ut loco spiritus proprii, Christi spiritus, loco propriae voluntatis Christi voluntas, et loco denique propriae activitatis divina gratia, vitae nostrae directrix, succedat. Ad Dei gloriam humiliter ac vere testari debeo, quod cum mihi primo a divina ejus gratia inprimerentur istae et similes coelestes veritates, omnis pseudoratiocinii ars et usus mihi ereptus, pectusque meum tanto margaritae Evangelicae amore accensum sit, ut omnium ceterorum visio evanuerit, imo et omnis mihi perierit sollicitudo rerum eventûs, quem Deo soli committere edocta sum, sciens omnia secundum ejus fieri voluntatem, quam uti mea infinitis modis meliorem novi, toto animo amplector, et meam illi conformare exopto. Sed et non obscurior fuit ejusdem gratiae effectus, quod me adsequendum illum primum attractum, fidelem et constantem effecerit, cum nihil periculosius in Christi sequelae deliberatione putandum sit, quam est retrospectio. Ut nihil dicam de Lothi uxore, cujus exemplum non terret; expendamus temporis Evangelici statum, ubi Christus ne sepelitionem quidem parentis filio perinittit, nec valedicere suis domesticis alteri concedit. Pensitemus quaeso dictum Servatoris Luc. IX: 62. ubi ereptum ad suum regnum declarat eum, qui retrospicit, postquam manum admovit aratro. Agendum enim quod agimus. Poterant varia in mentem venire aranti, de mediis, successu, rerumque eventu sed praesenti attendendum et Dei voluntas facienda. Verum excipis, te hactenus non sensisse vocationem in corde tuo ad relinquendum munus medicum, familiam, possessam domum, liberosque. Hoc cum intelligo, lubens pro amore nostro eoque puro te totum Deo soli in eo linquerem, at, cum nec amorem ex lege semper servemus, spirituique illum religiose subjiciamus, non reprimam, omnino quod ipse cordi meo imprimit, ut id tibi exprimam. Dicam itaque si non omnia saltem aliquid ad divinae vacationis sensum, ad quam sequendam sufficere nobis debet vel unum dictum summi nostri magistri domini Jesu Christi, qui diserte a nobis exigit

abnegationem omnium creaturarum totalem Luc. IX: 24, 25 et 38, et alibi passim, ita ut creaturae qualicunque qua tali adhaerere, sed officii causa illarum curam gerere. Verum in eo cardo rei vertitur, ne hic nobis imponamus, nihilque nostrum spectemus sed unicam Dei gloriam, voluntatem ac regnum, ita ut id coram Deo cordium scrutatore firmiter affirmare possimus. Quod ipsum tamen fallaciae obnoxium est, cum fraudulentum super omnia imo mortiferum sit cor nostrum Jerem. XVII. Ideo ex factis dignoscitur fides. Scimus nullum officium, nullum sanguinem vel carnem, nullam possessionem, nos retinere aut absolvere posse, quin gloriam Dei ejusque voluntatis executionem regnique ejus amplificationem in summo gradu procurandam omni tempore illis praeferre teneamur. Quid enim est homo, quid omnes creaturae? ut cum Creatore ac Summo Bono comparentur? Redeamus itaque ad particularia, atque examinemus serio ac sincere, an ars medica Christianum obliget, ut in detrimentum aut profectus spiritualis jacturam, inserviat mundanis, propter illorum commodum, et ut ditescat eorum mercede idque pro se ac suis. Et responsum in promptu esse videtur, benefaciendum enim omnibus: sed non nisi cum restrictione gloriae Dei regnique sui in nobis ante omnia erigendi. Deinde, quid justius aut aequius quam ut mercede gaudeat operarius? At, cui vivimus illi ipsi lucrandum. Exemplo sint quibus concredita fuerunt talenta. Verum est quod Medicus considerat corpus qua sanabile, sed Christianus, ut subjectum peccati et gratiae, sive instrumentum injustitiae vel justitiae, ut membrum regni vel Satanae vel Christi, unde gradus proximitatis resurgunt. Ita ut Christianis Christiani sint vere proximi; et, quo quis Christo arctius est unitus, eo proximitatis propriorem gradum occupat, indeque Apostoli distinctio nata est Gal. VI: 10 qua *fidei domesticis* maxime et ante omnia *benefacere* tenemur. Sed quaeri potest annon et malis benefaciendum? Dicam, omnino, quo imitemur Patrem coelestem, sed non cum animae damno aut gloriae Dei neglectu. Videndum

itaque medico Christiano, an Christo ejusque membris, illa servata proportionē inserviat ante omnia, et aliis tamquam a Christo alienatis, nondum tamen damnatis, eo intuitu ut imitetur Deum benefactorem: secundo, an lucrum inde resultans sincere Christo sacrificet, non autem eo ut suo gaudeat, cum ipse et sua omnia revera ipsius sint propria. Certe, Pater credentium ditari noluit opibus impiorum: nec thesauros congregare ulli Christi discipulo sub. N. T. licuit. His servatis differentiis affirmare ausim, quod tibi roganti respondit Frater meus D. Yvon, nusquam aequius, tatius aut plenius exerceri posse artem medicam, quam inter illos, qui jugum illud mundanum, quo quis promiscue omnibus professione quadam publicae personae, ex aequo servire tenetur, legitime rejecerunt quia illi omnia ordine, ex praescripto solius Christianae charitatis, melius etiam eam exercere possunt, si non semper extensive, certe intensive et optimo modo: cujus exemplum inter nos habuimus Herfordiae. At dicis te vocationem non sensisse ad relinquendam familiam, domum, possessiones, et liberos. Sed et hic rursus singula perpendamus. De possessionibus satis expressum est Christi mandatum loco jam ante indicato Luc. XXIV: 33. „Quisquis vestrum non valedicit omnibus bonis suis non potest esse meus discipulus.” Exempli multifaria se offerunt in Ecclesia optima et exemplaria Hierosolymitana, ubi nemo quicquam ut suum proprium intuebatur. Et in eo serio quisquis se examinare tenetur, an idem ille Christi spiritus, qui tot millia unum cor et unam animam efficiebat, e corde nostro proprietatis amorem radicitus abstulerit, ejusque in locum Christi, Christianorum atque coelestium ejus bonorum amorem substituerit? Denique, videamus familiam liberosque, quae ad examen hic quoque necessario revocanda. Eam autem constituunt vel Christiani vel mundani, quia tertium reipsa non datur, nisi videamus Dei gratiam quandam supernaturalem quosdam quasi ad regnum ejus disponere, ipsis oculos aperiendo ad mundi pravitatem, tum intra tum extra se videndam. Si enim vere sint mundani, mun-

dique amici, Christi inimici sunt, nec possunt quin nobis impedimento sint ac scandalo, eoque, quamvis oculo dextro ac membris corporis nostri essent utiliores, eruendi tamen ac rescindendi. Matth. V etc. Sin Christiani, aut ad Christi doctrinam recipiendam parati, nobiscum ad eum sunt adducendi; sed haec omnia non eum in finem dico, ut suadeam tibi quod non persuadet Deus, aut quod eum putem esse statum tuum praesentem, ut autores tibi esse possimus omnia externe relinquendi. Deus enim solus est, qui Abrahamum e domo patris sui evocat, cumque vox ejus interne non auditur aut sentitur, frustraneam esse scimus omnem vocationem externam. Dicenda tamen credidi, ut hac ratione epistolae ac desiderio tuo responderem, mentem tibi meam circa hoc argumentum non exigui momenti plenius aperiendo, simulque testimonium fidele reddendo, iis quae credimus et quorum fructum saluberrimum nosmet ipsi experti fuimus. Imo ut si ita visum fuerit Deo, qui saepe exigua, ad magna efficienda adhibet instrumenta, ista te afficiant ac vincant, ut cum Augustino ad gloriam ipsius Dei dicere possis: "*Tu mihi persuasisti Domine.*" Interim si sincera mente ad Deum Christumque tendis, praesta quae primo a te exiguntur, etiam in medio mundo versante ejusque inquinamenti circumquaque velut involuto, quam gratiam ut tibi largiatur Dominus Jesus, ex animo voveo atque exopto. Dab. Wiewerti die $\frac{8}{18}$ Septbris 1675.

Utor alternis diebus tammerinda cum fol. sen. temperata, quae alvum satis emollit, sed etiam nonnihil vires debilitat, atque aliquam concitat ardorem ac sitim; discere igitur ex te velim, se offerente occasione, annon cassia mihi foret accommodatior medicina fere quotidiana? quia minus acris esse videtur. Manus ut dixi paene a malo suo liberata est sed inde, an et aliunde, in genu dextrum migravit, quod non mediocriter inflavit, atque insuper ipsum femur ita afficit, ut mihi perquam difficilis est incessus. Humiditatem ajunt hoc malum augere, unde ex meo cubiculo etiam in aliud siccus migravi, expectatur an Deo placeat ut illa mutatio externa internam producat. Vale.

EIDEM.

Non animus nec argumentum scribendi, sed vires deerant (care in Christo Frater) cum postremas suas ad te daret fidelissimus noster pastor D. Yvon. Ideoque rogatus, ipse quoque pro me respondit ad tuas ad me conscriptas. Nam mentem meam sua epistola fideliter expressit. Et, quia etiamnum cum variis incommodis ac doloribus luctor, tuo potius consilio indigere quam meo abundare video. Eoque in presenti tempore, quod occasionatum ac breve est, verbulum tantum de statu valetudinis meae, qui me plerumque lecto affigit, hic addam, et quidem primo, quod remedii istius, quod mihi jam ante attulerat soror nostra Yvon, postquam illud data occasione adhibui, virtutem feliciter experta sum, eoque nomine me tibi obstrictam agnosco. Deinde dicam, me jam ante triduum adhibere remedium contra ingens incommodum cruris ac praesertim genu mei, quod per Dei gratiam, manum meam restituit, nempe, jusculum vitulini capitis etc. illud singulis diebus ad minimum decies malo, linteamentis in eo madefactis quam potest caledissimis, applicantes et iterantes. Nunc vero tuo consilio confirmari velim, an in eo pergendum esse videatur, quam dolores augeri potius quam imminui hucusque videantur. Vale raptim.

Wiewerti 21 Octobr. 1675.

Theology Library

SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT

California

43844

E R R A T A.

Bladz.	3 regel	15 v. b.	<i>staat:</i>	Nuits	<i>lees:</i>	Neuss
"	17	"	10 v. b.	"	Bloemharten	" Bloemaarts
"	28	"	10 v. b.	"	voeren	" voeren,
"	31	"	4 v. o.	"	Bathsua	" Bathseba
"	37	"	3 v. b.	"	grenst	" grenst,
"	93	"	8 v. o.	"	ecclesiarum	" ecclesiarum
"	96	"	5 v. b.	"	besliszen	" befliszen
"	97	"	16 v. b.	"	Von Hoffmans,	" Von Hoffmans Waldau,
"	105	"	10 v. b.	"	hare	" haren
"	106	"	7 v. o.	"	repestez	" representez
"	112	"	8 v. b.	"	pouvous	" pouvons
"	184	"	3 v. b.	"	gezag	" gedrag
"	249	"	14 v. b.	"	kerk	" de kerk

AANTEKENINGEN.

Bladz.	5 regel	12 v. o.	<i>staat:</i>	Ruckwärts	<i>lees:</i>	Rückwärts
"	5	"	15 v. o.	"	Ruckwärts	" Rückwärts
"	6	"	6 v. b.	"	stickereien	" Stickereien
"	6	"	11 v. b.	"	zährtlich	" zärtlich
"	6	"	15 v. b.	"	par	" pas
"	15	"	8 v. o.	"	verwirrungen	" Verwirrungen, nich z. nicht
"	15	"	10 v. o.	"	Theologische	" Theologischen
"	15	"	11 v. o.	"	Knöten	" Knoten
"	16	"	8 v. b.	"	hebräischen	" hebräischen
"	16	"	12 v. b.	"	göt-	" gott-
"	16	"	13 v. b.	"	geantwortet	" geantwortet:
"	16	"	4 v. o.	"	ergeben.	" ergeben."
"	16	"	5 v. o.	"	zu	" zur
"	16	"	9 v. o.	"	sich	" sie
"	16	"	14 v. o.	"	ihm	" ihn
"	44	"	18 v. o.	"	Marnier	" Manier

Men had mij medegedeeld, dat de nalatenschap van Anna Maria naar Leeuwarden was overgebracht, doch zulks is mij later gebleken niet zoo te zijn.

A5844

CT Schotel, Gilles Dionysius Jacobus, 1807-1892.
1158 Anna Maria van Schurman. 's Hertogenbosch,
S3 Muller, 1853.
S3 265, 147p. fold. facsim., port. 24cm.

1. Schurman, Anna Maria van, 1607-1678.

